

ИНСТИТУТ
ЗА ПОЛИТИЧКЕ
СТУДИЈЕ

POLITICAL REVIEW
MAGAZINE FOR POLITICAL SCIENCE
COMMUNICATIONS AND APPLIED POLITICS

01
2009

Политичка Ревизија

ЧАСОПИС ЗА
ПОЛИТИКОЛОГИЈУ КОМУНИКОЛОГИЈУ
И ПРИМЕЊЕНУ ПОЛИТИКУ

ISSN 1451-4281 UDK 1+2+3+32+9
год. (XXI) VIII vol. 19

Александра Мировић

ТЕОРИЈСКА ПОЗИЦИЈА ЈИРГЕНА ХАБЕРМАСА
У ПРОЦЕСУ РЕДЕФИНИСАЊА И КОРИГОВАЊА
ДОМИНАНТНОГ НЕОЛИБЕРАЛНОГ МОДЕЛА
ДЕМОКРАТИЈЕ

Милена Пешић

ЈАВНОСТ И РАЦИОНАЛНОСТ

Зоран Милошевић

УЛОГА ИДЕОЛОГИЈЕ У РАЗВОЈУ ЛИЧНОСТИ

Момчило Суботић

ОДНОС ФИЛОЛОГИЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ КОД СРБА

Миле Ракић

НОВА ИДЕЈА ИЛИ НОВА ПОЛИТИКА БЕЗБЕДНОСТИ

Дејана Вукчевић

ЕВРОПСКА УНИЈА И ЗАКЉУЧЕЊЕ МЕЂУНАРОДНИХ
СПОРАЗУМА У ОБЛАСТИ БЕЗБЕДНОСНЕ И
ОДБРАМБЕНЕ ПОЛИТИКЕ: ПОСЛЕДИЦЕ ПО
МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ СУБЈЕКТИВИТЕТ ЕУ

Јелена Тодоровић

УЛОГА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ У ИЗГРАДЊИ МИРА

Драган Марковић

ЛОКАЛНА САМОУПРАВА У ЕВРОПСКИМ
ИНТЕГРАЦИЈАМА

Драган Јовашевић

УЛОГА СТАНДАРДА МЕЂУНАРОДНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У
УРЕЂИВАЊУ И ЗАШТИТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Нада Радушки

ОБРАЗОВАЊЕ КАО КЉУЧ ЗА ИНТЕГРАЦИЈУ РОМА
У ДРУШТВО

Жарко Обрадовић

СРБИЈА - ДРЖАВА СОЦИЈАЛНЕ ПРАВДЕ

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику
УДК 1 + 2 + 3 + 32 + 9
ISSBN 1452-1741

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА POLITICAL REVIEW

Година (XXI) VIII, vol=19
Бр. 1 / 2009.

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

POLITICAL REVIEW

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику
ISSBN 1452-1741

Број 1 / 2009 Год. (XXI) VIII vol. 19 стр. 1-308

Часопис излази четири пута годишње

Часопис “Политичка ревија”, покренут као зборник под називом
“Политичке студије” 1968, обновљен као “Политичке свеске” 1994.
као научни часопис излази од 2002. године.

Издавач:

Институт за политичке студије
Београд, Светозара Марковића бр. 36
тел. 33-49-204, 30-39-380
E-mail: ipsbgd@eunet.yu

За издавача:

др Живојин Ђурић

Главни и одговорни уредник:

проф. др Драган Суботић

Секретар редакције:

мр. Владан Станковић
мр. Сања Шуљагић

Пословни секретар:

Смиљана Пауновић

Чланови редакције:

др Момчило Суботић, проф. др Зоран Милошевић, др Дубравка Стајић,
проф. др Јован Базић, проф. др Миле Ракић, др Драган Марковић,
проф. др Димитриј Константинович Безњук (Белорусија),
др Петар Ковачић Першин (Љубљана, Словенија),
проф. др Пол Шауп (Вирџинија, САД)

Превод на енглески:

мр. Сања Шуљагић

Слог:

ESELOGE d.o.o.

Штампа:

ESELOGE d.o.o. Београд

Тираж:

300 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати било у
целини, било у деловима, без изричите сагласности Уредништва.

САДРЖАЈ

Тема броја:

ПОЛИТИКА И ИДЕОЛОГИЈА

<i>Александра Мирковић</i> ТЕОРИЈСКА ПОЗИЦИЈА ЈИРГЕНА ХАБЕРМАСА У ПРОЦЕСУ РЕДЕФИНИСАЊА И КОРИГОВАЊА ДОМИНАНТНОГ НЕОЛИБЕРАЛНОГ МОДЕЛА ДЕМОКРАТИЈЕ	11
<i>Милена Пешић</i> ЈАВНОСТ И РАЦИОНАЛНОСТ	35
<i>Зоран Милошевић</i> УЛОГА ИДЕОЛОГИЈЕ У РАЗВОЈУ ЛИЧНОСТИ	55
<i>Момчило Суботић</i> ОДНОС ФИЛОЛОГИЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ КОД СРБЀ	67
<i>Миле Ракић</i> НОВА ИДЕЈА ИЛИ НОВА ПОЛИТИКА БЕЗБЕДНОСТИ	89

ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ

<i>Дејана Вукчевић</i> ЕВРОПСКА УНИЈА И ЗАКЉУЧЕЊЕ МЕЂУНАРОДНИХ СПОРАЗУМА У ОБЛАСТИ БЕЗБЕДНОСНЕ И ОДБРАМБЕНЕ ПОЛИТИКЕ: ПОСЛЕДИЦЕ ПО МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ СУБЈЕКТИВИТЕТ ЕУ	115
<i>Јелена Тодоровић</i> УЛОГА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ У ИЗГРАДЊИ МИРА	133
<i>Драган Марковић</i> ЛОКАЛНА САМОУПРАВА У ЕВРОПСКИМ ИНТЕГРАЦИЈАМА	151

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

<i>Драган Јовашевић</i> УЛОГА СТАНДАРДА МЕЂУНАРОДНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У УРЕЂИВАЊУ И ЗАШТИТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ	167
<i>Нада Радушки</i> ОБРАЗОВАЊЕ КАО КЉУЧ ЗА ИНТЕГРАЦИЈУ РОМА У ДРУШТВО	189

ТРАНЗИЦИЈА

<i>Жарко Обрадовић</i> СРБИЈА - ДРЖАВА СОЦИЈАЛНЕ ПРАВДЕ (УСТАВНА НАЧЕЛА И ПРАКСА)	205
---	-----

МЕНАџМЕНТ, КОМУНИКАЦИЈЕ И ПОЛИТИЧКИ МАРКЕТИНГ

<i>Јасна Милошевић-Ђорђевић</i> КОРИШЋЕЊЕ МЕДИЈА У СРБИЈИ	225
<i>Ивана Дамјановић</i> ПОСТОЈИ ЛИ САЈБЕРТЕРОРИЗАМ?	237

ИСТРАЖИВАЊА

<i>Радослав Гађиновић</i> КАКО НАПИСАТИ НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКИ РАД ИЗ ОБЛАСТИ ПОЛИТИКОЛОГИЈЕ	257
<i>Драган Суботић</i> ФАЗЕ ИСТРАЖИВАЊА У ПРИМЕЂЕНОЈ МЕТОДОЛОГИЈИ	281

ТРАДИЦИЈА

<i>Јуриј Сергејевич Павловец</i> АЛБАНСКИ СИЖЕ У РАЗВИТКУ СОВЈЕТСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКОГ КОНФЛИКТА И КРИЗА ЈУГОСЛОВЕНСКО-АЛБАНСКИХ ОДНОСА (март 1948 – новембар 1948)	297
--	-----

CONTENTS

This issue's topic: POLITICS AND IDEOLOGY

<i>Aleksandra Mirovic</i>	THEORETICAL STANCE OF JURGEN HABERMAS IN PROCESS OF RE-DEFINITION AND CORRECTION OF DOMINANT NEO-LIBERAL MODEL OF DEMOCRACY L	11
<i>Milena Pesic</i>	PUBLIC AND RATIONALITY	35
<i>Zoran Milosevic</i>	ROLE OF IDEOLOGY IN DEVELOPMENT OF PERSONALITY	55
<i>Momcilo Subotic</i>	RELATIONSHIP BETWEEN PHILOLOGY AND IDEOLOGY OF SERBS	67
<i>Mile Rakic</i>	NEW IDEA OR NEW POLITICS IN SECURITY	89

EUROPEAN INTEGRATION

<i>Dejana Vukcevic</i>	THE EUROPEAN UNION AND CONCLUSION OF INTERNATIONAL AGREEMENT IN THE FIELD OF SECURITY AND DEFENSE POLITICS: IT'S CONSEQUENCES FOR INTERNATIONAL POSITION OF THE EUROPEAN UNION	115
<i>Jelena Todorovic</i>	ROLE OF THE EUROPEAN UNION IN PEACE BUILDING	133
<i>Dragan Markovic</i>	LOCAL SELF-GOVERNMENT IN EUROPEAN INTEGRATIONS	151

ESSAYS AND STUDIES

<i>Dragan Jovasevic</i>	ROLE OF STANDARDIZATION OF INTERNATIONAL COMMUNITY IN MANAGEMENT AND PROTECTION OF ENVIRONMENT	167
<i>Nada Raduski</i>	EDUCATION AS THE KEY SOLUTION FOR INTEGRATION OF THE ROMA IN SOCIETY	189

TRANSITION

<i>Zarko Obradovic</i>	SERBIA – THE STATE OF SOCIAL RIGHTS (CONSTITUTIONAL PRINCIPLES AND PRACTICE)	205
------------------------	---	-----

MANAGEMENT, COMMUNICATIONS AND POLITICAL MARKETING

Jasna Milosevic-Djordjevic
THE USE OF THE MEDIA IN SERBIA – BASIC TRENDS 225

Ivana Damjanovic
IS CYBER-TERRORISM PRESENT TODAY? 237

RESEARCH

Radoslav Gacinovic
HOW TO WRITE A SCIENTIFIC-RESEARCH PAPER IN
THE FIELD OF POLITIKOLOGY 257

Dragan Subotic
PHASES OF RESEARCH IN APPLIED METHODOLOGY 281

TRADITION

Yuriy Sergeevich Pavlovec
ALBANIAN RÉSUMÉ ABRÉGÉ IN DEVELOPMENT
OF SOVIET – YUGOSLAV CONFLICT AND THE CRISIS
OF YUGOSLAV – ALBANIAN RELATIONS
(MARCH 1948 – NOVEMBER 1948) 297

Реч уредника

Ево, пред нама је 19-та по реду свеска нашег угледног часописа “Политичка ревија” иначе вреднована од стране Министарства за науку и технолошки развој у категорији водећег националног часописа (М51). Посвећен је односу идеологије и политике и окупио је низ еминентних аутора, попут мр Александре Мирковић која пише о Хабермасовој теоријској позицији у односу на редефинисање неолибералног модела демократије, мр Милене Пешић која промишља о јавности и рационалности као и др Зорана Милошевића (Идеологија и личност), др Момчила Суботића (Филологија и идеологија код Срба) и др Мила Ракића (Нова идеја – политика безбедности).

И овог пута настављамо са прилозима у сталној рубрици – Европске интеграције, а читаоце упућујемо на интересантан прилог др Жарка Обрадовића посвећен држави социјалне правде.

Од овог броја тематски ћемо појачати рубрику посвећену медијима, јавном мњењу и маркетингу. Стога, објављујемо интересантан текст др Јасне Милошевић-Ђорђевић о коришћењу медија у Србији, као и Иване Дамјановић о феномену сајбертероризма.

Свакако нису изостали ни методолошки радови у рубрици Истраживања, као и инострани прилози, на пример, Јурија Сергејевича Павловец о албанском фактору у совјетско-југословенском конфликту 1998. године.

Још једном, подсећамо сараднике Института за политичке студије на преузету обавезу да радови за наредни број о социјалној држави пристигну у Редакцију најкасније до 15. априла 2009. године. Истовремено, и овом приликом наглашавамо да прилози морају да буду у сагласности с темом Пројекта односно, темом броја. Исто тако, позивамо на сарадњу и ауторе из других средина као и из иностранства.

Београд, 19. март 2009.

Главни и одговорни уредник
проф. др Драган Суботић,
научни саветник

Радови сарадника Института за политичке студије
реализовани су у оквиру пројекта 149057Д

Тема броја:
ПОЛИТИКА И ИДЕОЛОГИЈА

11

Александра Мирковић

ТЕОРИЈСКА ПОЗИЦИЈА ЈИРГЕНА ХАБЕРМАСА У
ПРОЦЕСУ РЕДЕФИНИСАЊА И КОРИГОВАЊА
ДОМИНАНТНОГ НЕОЛИБЕРАЛНОГ МОДЕЛА
ДЕМОКРАТИЈЕ

35

Милена Пешић

ЈАВНОСТ И РАЦИОНАЛНОСТ

55

Зоран Милошевић

УЛОГА ИДЕОЛОГИЈЕ У РАЗВОЈУ ЛИЧНОСТИ

67

Момчило Суботић

ОДНОС ФИЛОЛОГИЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ
КОД СРБА

Миле Ракић

НОВА ИДЕЈА ИЛИ НОВА ПОЛИТИКА
БЕЗБЕДНОСТИ

УДК: 316.2
Habermas J.:{321.7+329.12
Примљено:
15. фебруара 2009.
Прихваћено:
2. марта 2009.
Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXI) VIII, vol=19
Бр. 1 / 2009.
стр. 11-34.

Александра Мировић*
Институт за политичке студије, Београд

ТЕОРИЈСКА ПОЗИЦИЈА ЈИРГЕНА ХАБЕРМАСА У ПРОЦЕСУ РЕДЕФИНИСАЊА И КОРИГОВАЊА ДОМИНАНТНОГ НЕОЛИБЕРАЛНОГ МОДЕЛА ДЕМОКРАТИЈЕ¹⁾

Сажетак

Имајући у виду све транспарентније недостатке и мањкавости данас у свету доминантног неолибералног модела демократије, као и тенденцију његовог даљег ширења у оквиру савремених процеса глобализације, ауторка настоји да укаже на потребу за објективном анализом тог демократског модела, како би се извршило његово нужно редефинисање и кориговање. У том контексту се разматрају Хабермасов модел дискурзивне демократије и његови ефекти, као и неке дилеме везане за ширу теоријску позицију овог аутора.

Кључне речи: глобализација, (нео)либералони модел демократије, (пост)модерност, модернизација, процес транзиције, криза легитимитета, демократски дефицит, модел дискурзивне демократије, комуникативно деловање, делиберативна јавност, демократске институције, транснационалне и наднационалне структуре, Европска унија.

* Истраживач у ИПС Београд

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство науке Републике Србије.

За Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas)²⁾, великог филозофа, социолога и политиколога нашег времена, можемо рећи да већ спада у класичне ауторитете савремене друштвене теорије. Он је био водећи мислилац друге генерације Франкфуртске критичке школе. Реч је о познатој школи мишљења коју су основали у Франкфурту представници тзв. критичке теорије друштва, међу којима су били и Макс Хоркхајмер (Max Horkheimer) и Теодор Адорно (Theodor Adorno).

Окупљање овог критичког филозофског круга било је инспирисано појавом фашизма у Европи и његовим последицама. Као врхунски интелектуалци и озбиљни теоретичари, они су настојали да објасне како је дошло до тога да Европа склизне у тоталитаризам и варварство таквих размера, а посебно Немачка која је била изузетно поносна на своје остваривање просветитељске вере у разум и моралност, као и на доношење либерално-демократског устава Вајмарске републике, мада је он, као што је познато, био нажалост кратког даха. Хоркхајмер и Адорно су покушали да дају објашњење такве ситуације у којој се наша Европа, указивањем на дијалектику просветитељства. У својој књизи која управо и носи такав назив (*Дијалектика просветитељства*, 1947.), они су истакли да су просветитељске, еманципаторске и хуманистичке тежње да се људи ослободе од страха и успоставе суверенитет биле осујећене због начина на који су схватани разум и сазнање, који су,

2) Јирген Хабермас је рођен 1929. године у Диселдорфу (Dusseldorf), Немачка. Студирао је на Универзитетима у Готингену, Цириху и Бону. 1959. године постао је асистент Теодора Адорна (Theodor Adorno) на Институту за друштвена истраживања, а касније је био професор на Универзитетима у Франкфурту и Хајделбергу. Асистентура у Франкфурту допринела му је да буде и један од најкомпетентнијих протагониста студентског протеста из 1968. године. Седамдесетих година XX века Хабермас је преузео директоријум Макс-Планк института за социјалне науке у Штамбергу и Минхену, да би се 1983. године вратио на Франкфуртски универзитет, где је, као професор, и пензионисан 1994. године. Он је објавио заиста велики број књига и чланака, а међу његовим најпознатијим делима су: *Структурна трансформација јавне сфере* (1962); *Теорија и пракса* (1966); *Техника и наука као идеологија* (1968); *Сазнање и интерес* (1968); *Проблеми легитимације у касном капитализму* (1973); *Реконструкција историјског материјализма* (1976); *Комуникација и еволуција друштва* (1978); *Теорија комуникативне акције* (1981); *Нова непрегледност (New Obscurity)*, 1985); *Филозофски дискурс Модерне* (1987); *Морална свест и комуникативна акција* (1990); *Фактицитет и важење* (1992); *Између чињеница и норми: Допринос дискурзивној теорији права и демократије* (1992); *Прошлост као будућност* (1994); *Постнационална констелација* (1998) и др.

Аутор је добитник небројених почасних доктората и научних награда, а такође је и члан више академија наука широм света. 2001. године добио је и Награду за мир, коју од 1950. сваке године додељује Удружење немачких издавача и књижара у Франкфурту на Мајни, поводом међународног сајма књига који се одржава у том граду.

иако првенствено усмерени ка човековом овладавању природом, до те мере били генерализовани да су се третирали као технократско средство, инструмент чисте калкулације, планирања и координације. Они су, слично као и још један теоретичар Критичке школе – Херберт Маркузе (H. Marcuse), сматрали да инструментални разум затвара људе у (само)угњетавачки једнодимензионални живот. У погледу могућности да се избегне оваква инструментална употреба разума, Адорно и, посебно, Хоркхајмер били су песимисти. Мада свој аналитички приступ делимично заснива на њиховој критичкој теорији, Хабермас, за разлику од својих старијих колега из Франкфуртске школе, има оптимистичније гледање на ово питање, што ће се, надамо се, и видети из излагања које следи.³⁾

Хабермас је, наиме, развио један савремени приступ критичкој теорији, уз комбиновање филозофије и социологије с другим формама друштвене теорије, што је његовим радовима дало супрадисциплинарни карактер. Поред тога, важно је истаћи да се у његовом интелектуалном и научном развоју може разликовати неколико фаза. Тако, на пример, Љубиша Митровић издваја следеће фазе: спекулативно-херменеутичку, емпиријско-критичку, неомарксистичку, и комуникативно-теоретску тј. постмарксистичку.⁴⁾ Попут овог, и многи други аутори сматрају да је глобална интелектуална развојна линија код Хабермаса ишла: од марксизма, преко критичке теорије односно неомарксизма, до комуникативне теорије односно постмарксизма и, коначно, искорача из њега, ка конвергенцији и интеграцији теорије друштвеног деловања (*the social action theory*), теорије система (*the system theory*) и теорије симболичког интеракционизма (*the symbolic interactionism theory*).

Хабермас, као вероватно један од најутицајнијих и најпознатијих друштвених теоретичара данашњице, и његово дело, заиста фасцинантног обима и опсега, истрајавају у својој актуелности и интригантности већ дуже време у светским научним круговима.⁵⁾

3) Међутим, не само што ће Хабермас бити већи оптимиста од Адорна и Хоркхајмера, него ће и изнети своју критику њихове *Дијалектике просветељства*. О томе видети: Jürgen Habermas, *Philosophical Discourse of Modernity*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1987.

4) Љубиша Митровић, “New Social Paradigm: Habermas’s Theory of Communicative Action”, *Facta Universitatis*, series: *Philosophy and Sociology*, Vol. 2, No 6/2, 1999, University of Niš, стр. 217; исто и: М. Прокопијевић, *Споразумевање и рационалност*, Стручна књига, Београд, 1989, стр. 8.

5) Са оценом да је реч о једном од најутицајнијих мислалаца нашег времена слажу се многи, како домаћи тако и страни, аналитичари и интерпретатори Хабермасове теорије, па чак и неки његови критичари. Међу таквим оценама и констатацијама могу

Штавише, његова теорија постаје посебно интересантна за анализу, разматрање, преиспитивање, па и критичку ревалоризацију у нашем времену, као времену смене епоха, векова и миленијума. Чини се, међутим, да би атрактивност Хабермасовог теоријског рада требало нарочито да добије на снази у случају Србије и других постсоцијалистичких земаља које, поред текуће преломне развојне фазе на глобалном нивоу (убрзавање и интензивирање процеса глобализације, уз првобитно трансформисање модерног либералног у неолиберални модел демократије и, потом, уз све импликације које су из тога проистекле и које и даље проистичу, а међу којима је свакако и генерисање и ширење акутне глобалне економске кризе), пролазе и на унутрашњем плану кроз тзв. транзициони период. Ако се, наиме, у глобалним оквирима намеће дилема да ли досадашња форма савремене либералне демократије представља “крај историје” или је то, пак, само једна фаза у демократском развоју, односно модел који би требало допунити и кориговати, уз даље његово еволуирање, онда та дилема мора бити још значајнија у случају постсоцијалистичких земаља. Јер, будући да су та друштва релативно скоро кренула путем демократије, те да још увек “уче” да је практикују, корисно би им било да се у том послу служе искуствима развијених демократија, али не само оним позитивним, већ и оним искуствима са негативним предзнаком.

Последњих деценија, модел либералне демократије доживео је свој потпуни тријумф не само над разним недемократским облицима политичког система, него и над другим моделима система демократије. Он је управо пресудно утицао на транзицију постсоцијалистичких земаља, где је била, па и још увек јесте, честа појава да се либерализам схвата и као почетак и као највиша тачка, или највиши степен, демократије. Постоје бројни и различити разлози

се наћи и оне: да је Хабермас “један филозоф интернационалног формата и реноема” (Зоран Андрић, “Признање Хабермасу”, *НИИ*, Интернет: <http://www.nin.co.yu/cgi-bin/printpage?filename=/2001-08/30/19511.html>); да је он “један од најталентованијих умова послератне немачке друштвене мисли” (Љубомир Тадић, “Појам грађанске јавности у теорији Јиргена Хабермаса”, предговор у: Ј. Хабермас, *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969, стр. В); затим, да је он “један од најплоднијих и најчешће цитираних аутора у модерној социологији... такође највише превођен немачки теоретичар, о чијем делу су написане бројне студије” (Љубиша Митровић, “New Social Paradigm: Habermas’s Theory of Communicative Action”, *op. cit.*, стр. 217-8); или, како каже један од критичара - Том Мекрти (Thomas McCarthy), у својој студији посвећеној Хабермасовој критичкој теорији (*The Critical Theory of Jürgen Habermas*, New York, 1984), он је “доминантна фигура на интелектуалној сцени у Немачкој”; као и оцена да је реч о “вероватно најзначајнијем друштвеном теоретичару савременог доба” (Ђорђе Вукадиновић, “Зашто Хабермас?”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996, стр. 8).

који су довели до таквог стања ствари; али свакако да је либерална демократија постала тако актуелан и примамљив облик политичког система, између осталог, и зато јер се показала као релативно успешан и функционалан модел, посебно у својој модерној варијанти, и то не само на Западу као изворном подручју њеног ницања и развоја, већ и у многим другим деловима света у које је “извезена”.

Међутим, ако се жели задржати један објективан приступ анализи, мора се признати да и либерално-демократски модел, а нарочито његова неолиберална варијанта, показује низ мањкавости и недостатака, па и неконзистентности у пракси. Једноставно, његови ефекти су такви да јасно указују на закључак да тај модел демократије “није савршен и није једнако прихватљив за све ни у развијеном, а камоли у мање развијеном или неразвијеном свету”.⁶⁾ Оваква и слична упозорења постојала су и раније, захваљујући појединим проницљивим умовима који су одавно уочили неке проблематичне тенденције везане за тај модел и настојали да укажу на њихове негативне консеквенце, али у условима посткомунистичке неолибералистичке еуфорије није било довољно слуха за то. Но, у садашњим рецесионим условима, мањкавости и недостаци неолибералног демократског модела, макар на економско-социјалном плану, постали су више него очигледни, те се не могу и даље негирати и запостављати.

До трансформације модерно-либералне у неолибералну демократију, као трећу варијанту либерализма⁷⁾, дошло је у оквиру ширих савремених процеса глобализације. Реч је о таквим глобалним процесима који се одликују изузетном комплексношћу, хиперинтензитетом и турбодинамиком, те се због тога чак говори о “турбоглобализацији”⁸⁾ која је, како истиче Томас Фридман (Thomas L. Fri-

6) Вучина Васовић, *Савремене демократије И*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 64.

7) Важно је нагласити да не постоји само једна варијанта либералног модела демократије. Ради се о демократском моделу који је доживео извесне крупније трансформације, пролазећи кроз различите фазе у свом развоју: од класичне, преко модерне, до савремене неолибералне варијанте. Последица тог развоја таква је да, како истиче Шмитер (Ph.C. Schmitter), савремени трендови који карактеришу неолиберални модел угрожавају основне принципе на којима је почивала претходна варијанта либерализма, то јест модерна либерална демократија.

8) Према: Мирослав Печујлић, *Глобализација: Два лика света*, Гутенбергова Галаксија, Београд, 2002, стр. 16. Подвлачимо да је реч о савременим глобалним процесима, јер глобализација није нека нова, раније непозната појава, то јест процес. Она представља “једно универзално и трајно стремљење човечанства” (М. Печујлић), односно историјски процес који је и раније текао, али неравномерно и уз мењање свог ритма, док је данас достигао своје крајње убрзање. Дакле, оно што је својствено глобализацији XXI

edman), скупила свет од величине “мало” до величине “сићушно” (*tiny*). Такав интензивни процес глобализације захватио је скоро сва подручја савременог друштвеног живота, добивши тиме своје бројне и различите димензије: од економске, преко еколошке тј. околине, до војне и друштвене глобализације. Мада су све ове димензије међусобно тесно повезане, за тему овог рада превасходно је значајна политичка глобализација која представља посебну врсту друштвене глобализације. У наше време, процеси политичке глобализације, поред интензивирања међународних интеграција и развоја интернационалних, транснационалних и наднационалних институција, манифестују се управо и у глобалном ширењу, па и наметању неолибералне демократије западног профила – што је последично довело до тога да се у свету значајно увећао број демократија, али истовремено и број семидемократија или квазидемократија.

Велики парадокс савременог света јесте, међутим, то што је, упоредо с тим импресивним повећањем броја демократских поредака у свету (укључујући и оне који нису то у суштинском смислу, али се ипак сматрају демократским), демократија значајно изгубила на свом квалитету, управо услед таквих глобализацијских процеса као што су: интернационализација и транснационализација, детериторијализација и десуверенизација, дерегулација и либерализација, универзализација и вестернизација односно американизација. На тај начин је доминантни неолиберални модел допринео да национална држава и демократија буду суочене са низом изазова. У оквиру неолибералне стратегије која “захтева више либерализма, а мање демократије”, односно корпоративистичко-економску и тржишну доминацију, уз сужавање подручја политике, а тиме и могућности демократије, развијају се својеврсни “процеси дедемократизације”.⁹⁾ Они се огледају у: опадању интересовања грађана за јавне послове и смањивању њихових очекивања од јавног избора, те, следствено томе, и у опадању бирачке излазности;

века јесте то да је она комплекснија, гушћа и бржа него икада пре у историји људског друштва (видети: Thomas L. Friedman, “The Third Great Era of Globalization”, *International Herald Tribune*, Friday, March 5, 2004.).

Треба, међутим, додати да постоје и другачија мишљења по којима глобализација представља искључиво савремени феномен, односно потпуно ново доба људске историје, које је започело крајем 80-тих и почетком 90-тих година XX века.

- 9) Све наведено према: Вучина Васовић, *Савремене демократије 1*, *op. cit.*, стр. 59, 64-5; такође о томе и: Ph. C. Schmitter, “More liberal, preliberal or postliberal”, *Journal of Democracy*, Vol. 6, No 1, January, 1995, стр. 17.

затим, у смањењу синдикалног чланства, као и ширине и интензитета партијске идентификације; у редукованој улози и значају легислатуре и у смањеној стабилности електоралних оријентација. Такође, демократија је угрожена и због дефицита легитимитета у процесу доношења политичких одлука. Проширивање подручја и увећавање транснационалних активности, уз доношења одлука на том нивоу, сузило је могућност грађана појединачних земаља да утичу на такав политички процес и тиме да управљају, преко својих националних влада, стварима које их директно погађају и које су од виталног значаја за њих саме. То отвара једно кључно питање - питање заснованости политичких одлука, донетих на транснационалном нивоу, на подршци и вољи народа, што је заправо и фундаменталан принцип демократије; или, другим речима, није ли тиме онда угрожена и сама срж демократије. У новим глобализацијским условима повећане међузависности друштава и промене у схватању националног суверенитета (редукција традиционалног државног суверенитета), приоритет се, међутим, даје легитимитету који долази одозго (од стране међународних фактора и структура), а не легитимитету одоздо (од стране народа); али проблем је што тај “међународни” легитимитет не може бити легитимитет у правом смислу те речи. Поред тога, услед све већег интензивирања и проширивања интеграционих процеса, остаје отворено и питање начина организовања регионалне или глобалне демократије (то јест демократије на регионалном или глобалном нивоу), с обзиром на то да је било тешко организовати је и на државно-националном плану у оквиру великих државних територија, а због чега су, између осталог, и створени сложени државни облици у виду конфедерација и федерација.

И поред чињенице да савремени процеси глобализације отварају многа питање и дилеме, као и да стварају многобројне ризике и негативне ефекте, нарочито у случају земаља у развоју и транзицији, данас нико не остаје изван њих; мада, свакако, постоји значајна диференцијација у улогама појединачних друштава, разних субјеката и индивидуа. С друге стране, веома је важно нагласити да глобализација има и свој другачији, позитивни или стваралачки лик који се огледа у могућностима које она отвара, а које се пре свега односе на модернизацију, научно-технолошки развој и иновације; распрострањавање модерне технологије, модернијег начина тржишног привређивања, предузетништва, политичког плурали-

зма и људских права; као и на међусобно прожимање различитих култура и проширивање духовних видика у локалним срединама.

Стога, круцијално питање није да ли прихватити или одбацити глобализацију и у оквиру ње (нео)либерални модел демократије, јер је то једна лажна дилема; него како искористити могућности које они отварају, а истовремено избећи ризике које доносе.¹⁰⁾ Суштина је, дакле, у томе да би у свету растуће међузависности глобализацију требало учинити ефикасним инструментом развоја, и то не било каквог, већ искључиво одрживог развоја. То пак захтева, поред глобализације демократије, и демократизацију глобализације, то јест демократизацију начина на који се тај процес одвија, као и демократизацију самог глобалног поретка - интернационалних, трансационалних и настајућих наднационалних институција. Такође, то значи и да је “*нежно прилагодити не само либерални модел демократије захтевима глобализације, већ и захтеве глобализације потребама стварне, а не имагинарне демократије*”.¹¹⁾

Да би се либерално-представнички демократски модел очувао, усавршио и даље развио неопходне су извесне његове корекције и допуне. У контексту тих нужних побољшавања, то јест кориговања недостатака либералне демократије, ваљало би размотрити и Хабермасов модел дискурзивне (делиберативне) демократије. Иако је применљивост овог демократског модела, макар за сада, ограничена, односно немогућа је његова имплементација на ниво целине политичког система, те је он као алтернатива либерално-представничкој демократији један утопијски пројекат, ипак би требало имати у виду његову корисност као потенцијалног комплемента (допуњујућег дела) постојећих демократских политичких система у неким њиховим слојевима и аспектима.

Премда би у том смислу Хабермасов дискурзивни модел демократије могао бити користан за постсоцијалистичке државе на њиховом путу демократског консолидовања и развоја, реалност је таква да у научној и стручној јавности ових друштава не само што су тај модел и Хабермасова теорија генерално неатрактивни, већ аутор о коме је реч спада и у круг непопуларних теоретичара. Ово се односи пре свега на екс-југословенске просторе. За то постоји

10) Више о амбивалентној природи процеса глобализације, односно о изазовима и шансама које он доноси у: Александра Мировић, “Глобализација: ризици и могућности”, *Политичка ревија*, 01/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 173-89; такође видети и: Александра Мировић, Петар Матић, *Изазови и парадокси глобализације*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.

11) Вучина Васовић, *Савремене демократије I*, *op. cit.*, стр. 65.

више разлога, али свима њима у основи стоји релативно непознавање или, боље рећи, неразумевање Хабермасовог теоријског опуса, иако се ради о теоретичару за кога се не може рећи да је непознат на овим просторима.¹²⁾

Пре свега, томе је допринела лоша презентација Хабермасовог укупног теоријског рада. Већина његових радова који су објављени у СФРЈ настали су током 60-тих и у првој половини 70-тих година XX века, те су одраз ране фазе његовог стваралаштва, која се карактерише (про)марксистичком оријентацијом. Велике расправе у светској научној јавности око његових каснијих дела, као што је она из 80-тих око *Теорије комуникативног деловања* (1981), а посебно расправа из 90-тих поводом његове књиге *Фактицитет и важење* (1992), нису наишле на одјек код нас. То је, дакако, утицало на овдашњи релативно лош пријем Хабермасовог дела, док се деомаће интересовање за овог аутора свело на бављење питањем да ли је он уопште, или још увек, и у којој мери марксист.¹³⁾ А управо Хабермасова новија дела - посебно она с краја 80-тих и почетка 90-тих XX века – показују померање у његовој позицији, од неомарксизма ка постмарксизму и његовом превазилажењу путем развоја једне синтетичке теорије. Према мишљењу неких аутора, по-

12) Само у другој Југославији објављено је седам Хабермасових књига, као и на десетине његових чланака.

13) Према: Ђорђе Вукадиновић, “Зашто Хабермас?”, *op. cit.*, стр. 10.

Треба нагласити да се Хабермасов приступ марксизму, као једном од значајнијих извора утицаја на његове теоријске погледе, базирао на Хоркхајмеровој и Адорновој критичкој теорији, али и то да је он својом критичком теоријом друштва “проширио и превазишао ову (марксистичку – прим. А.М.) концепцију”, заузевши неомарксистичку позицију коју ће касније такође напустити (према: Г. Зајечарановић, *Савремена филозофија* ИИ Вол., Просвета, Ниш, 1995, стр. 249.).

Хабермас је примарно марксизам схватао као критицизам, и то највише као критицизам идеологије. Истицао је да је марксизам “филозофија историје у њеној практичној примени”, односно “теорија која тежи да промени стварност у целини”. На историјски материјализам Хабермас је гледао као на “значајан програм будуће друштвене револуције”. Међутим, он је сматрао да је неопходно да се изврши реконструкција историјског материјализма, и то не само као метода, већ и као теорије. Стога ће он у својој истоименој студији (*Реконструкција историјског материјализма*, 1976) довести у питање неке основне историјско-материјалистичке концепте и претпоставке, и истовремено извршити извесну његову ревизију. У Хабермасовој верзији, наиме, историјски материјализам није само теорија о радикалним друштвеним променама, већ је исто тако и теорија друштвене еволуције. Подвлачећи значај Марксовог концепта начина производње као кључног за реконструисање историје, он је истовремено наглашавао и значај који за историјски развој има организациони принцип, односно процес рада заснован на знању и његова организација. На тај начин је дошао до закључка да се “друштвена еволуција заснива на учењу (индивидуалном и колективном) кроз бригу за решавање проблема са којима се људи суочавају током развоја производних снага” (све наведено према: Љубиша Митровић, “New Social Paradigm: Habermas’s Theory of Communicative Action”, *op. cit.*, стр. 218.).

пут Ђорђа Павићевића, разлике између његових ранијих дела (као што су: *Јавно мњење, Сазнање и интерес, Теорија и пракса*, итд.) и новијих огледају се у томе што се ова из каснијег периода пре свега односе на операционализацију његових ранијих замисли, те утолико одступају од основног нацрта који је он изложио у раним фазама свог стваралаштва.¹⁴⁾

Други значајан разлог за недовољно познавање и разумевање овог аутора на југословенском и српском тлу лежи у “заиста рогобатном, тешко проходном стилу, који већ ионако компликовану мисао чини још непрозирнијом”.¹⁵⁾ Коначно, значајна, а можда и највећа тешкоћа која онемогућава адекватну анализу и евентуално добар, или макар бољи, пријем Хабермасовог дела јесте његов интердисциплинарни приступ. Хабермасова теорија, наиме, представља интердисциплинарну синтезу у којој се преплићу и међусобно надопуњавају различити аспекти: од филозофских и социолошких, преко економских, правних и политичких, до лингвистичких и етичких; па је практично неизводљиво да се издвоји само један од тих аспеката, односно било који од тих сегмената у свом “чистом” облику (на пример, “чисто” филозофски, или “чисто” политиколошки, или неки други “чист” сегмент). Услед тога би једна свеобухватна и компетентна анализа свих ових релевантних подручја Ха-

14) По Ђ. Павићевићу, такве разлике су, на пример, оне у Хабермасовом схватању ума или појма рационалности или, пак, природе еманципаторског интереса и његове разлике у односу на практични. Овај аутор уочава и да су неке разлике у Хабермасовој позицији видљиве већ из термилошких разлика у његовим ранијим и новијим делима. “Док је раније више стављао акценат на појам противречности, он се у новијим делима готово и не помиње. У књизи *Faktizität und Geltung (Фактицитет и важење – прим. А.М.)* из 1992. он се готово искључиво користи терминима напетости и распона.” Ђорђе Павићевић, “Политички дискурс и рационалност”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996, стр. 84-5.

Такође, и Том Мекарти се бави проблемом (дис)континуитета Хабермасове мисли, али он не разликује фазе у њеном развоју до *Теорије комуникативног деловања* из 1981. године. О томе видети у већ поменутој Мекартијевој студији: *The Critical Theory of Jürgen Habermas*.

15) Према: Ђорђе Вукадиновић, “Зашто Хабермас?”, *op. cit.*, стр. 10.

Такође, о интелектуалном напору који је потребан за разумевање Хабермасове теорије говоре и други наши аутори. Тако, Љ. Тадић каже да се Хабермасова *Структурална промена јавности* илудити *Јавно мњење* одликује “оловном (немачком) тежином стила и језика” (Љ. Тадић, “Појам грађанске јавности у теорији Јиргена Хабермаса”, *op. cit.*, стр. V). Здравко Кучинар упозорава да Хабермасов тежак стил и сложеност материје коју излаже отежавају посао превођења, те да додатну тешкоћу за разумевање Хабермасове теорије представља неадекватност превода многих његових појмова; на пример: *Вернунфт* се преводи као разум уместо као ум, “радна теорија вредности” преводи се као “вредности рада”, или појам истинољубивости који се у преводу јавља као појам истинитог (З. Кучинар, “Критичка теорија Јиргена Хабермаса”, предговор у: Јирген Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозовске студије*, БИГЗ, Београд, 1980, стр. VII).

бермасове теорије била како незахвалан, тако и фактички немогућ посао. У нашим условима је то, како подвлачи Ђорђе Вукадиновић, додатно отежано ригидношћу дисциплинарних оквира, као и због лошег искуства с једном другом интердисциплинарном синтезом - "официјелним марксизмом", који је сличан по обухвату овој Хабермасовој теоријској синтези. Уз све те разлоге, Хабермасовој релативној непознатости и непопуларности на овим просторима значајно је допринео и снажан, како у глобалним тако и у домаћим оквирима, тренд постмодерне критике модерности и просветитељства, односно оних модерних вредности и идеала до којих је Хабермасу посебно стало да се реafirмишу. Таква "постмодерна критика ума", то јест модерног наслеђа не само да је погубна, већ добија и дубоко противречан карактер у нашим "премодерним условима".¹⁶⁾

Да би се разумели Хабермасово поимање демократије и модел демократског политичког система који он конципира и развија нужно је, наиме, да се претходно исправно схвати његова општа филозофско-теоријска позиција, као и да се стекне дубљи увид у његове појединачне појмове, концепције и теорије, који се преплићу у својој међузависности кроз целину његовог теоријског опуса. Он је доследном и континуираном посвећеношћу идејама ума и еманципације у свом теоријском раду, као и својим друштвеним ангажманом, настојао да пружи отпор снажном развоју антипросветитељске мисли и праксе, које су у последњим деценијама XX века владале евро-америчком културном и теоријском сценом. Услед тога је и сам постао главна мета критике антимодерниста који, иначе, потпуно и неселективно оспоравају и одбацују читаво наслеђе модерне епохе.

У основи Хабермасове теорије налази се, заправо, покушај критичке реконструкције модерне, односно подухват усмерен на реafirмацију, уз извесну модификацију, демократских и цивилизацијских тековина XVIII и XIX века, које је, по његовом мишљењу, потпуно девалвирао XX век, обележен збијеним трагичним догађајима и великим искушењима: од великих тоталних ратова, али и оних, ништа мање разорних, локалних; преко конц-логора и разних облика тоталитаризма; до еколошке, па и медијске и уопште духовно-културне контаминације. У таквом амбијенту, погубном по људски живот и било какав суштински напредак, хумани-

16) Наведено према: Ђорђе Вукадиновић, "Зашто Хабермас?", *op. cit.*, стр. 10.

стички импулси и еманципаторски потенцијали су нестали, док је истовремено утопијска енергија усахнула. За Хабермаса је на тај начин XX век изневерио велике наде које су у њега полагане. Јер, модерна епоха је, по његовом мишљењу, створила значајне материјалне и нормативне претпоставке за универзалну еманципацију и благостање¹⁷⁾; али такав оптимизам читавог нововековља потпуно је покопан и супституисан апокалиптичким духом новог постмодернистичког доба, који је умногоме уништио веру у историјски прогрес, истину и смисао друштвеног ангажмана.

Но, и поред овог, у принципу, позитивног односа према модерној цивилизацији, или барем према њеној светлијој страни, Хабермас не губи из вида ни другу, тамну страну ове епохе, односно извесне негативне и саморазарајуће тенденције модерности. Он је свестан дубоке кризе у којој су се нашли пројекти и програми модерне, и то како у погледу социјал-политичког, тако и културног и теоријског аспекта. Такође, и њему је јасно да до већине трагичних догађаја из XX века није дошло само услед неких несрећних околности и на бази чисте случајности, већ да су они били и “... логична, мада не и апсолутно нужна консеквенца велике антропоцентристичке, рационалистичке и технолошке нововековне авантуре”.¹⁸⁾ Иако такве последице модернистичког развоја нису биле сасвим очигледне, на њих се ипак критички указивало, и то са различитих страна – од десничарских до левичарских теоретичара и практичара.

Хабермас, дакле, ове критике модерне цивилизације никако не потцењује; утисак је да их чак делимично и уважава, трудећи се да не буде слепи бранилац модерних вредности. Његова темељна анализа модерног теоријског и политичког наслеђа имала је за циљ да од погубних учинака пројекта модерне (филозофије свести, субјективизма тј. принципа ума центрираног на субјект и др.) раздвоји његово хуманистичко и еманципаторско језгро, како би га потом критички реконструисао. Управо одатле проистичу особеност и

17) Међу таква достигнућа и тековине модерне, Хабермас убраја: значајно, иако у географском и социјалном погледу неравномерно, селективно и неправно, побољшање животних и радних услова; удвостручавање животног века; искорењавање многих болести; ублажавање последица природних катастрофа; хуманизовање међуљудских односа; напредак у погледу постизања верске и расне толеранције и приближавање потпуној равноправности; као и општи помак у регулацији институционализацији људских права.

18) Наведено према: Ђорђе Вукадиновић, “Зашто Хабермас?”, *op. cit.*, стр. 8.

интригантност Хабермасове позиције, али и многа њена неразумевања, противречне и погрешне интерпретације.

Можемо рећи да је Хабермасова главна амбиција критичка реконструкција модерне наспрам “постмодерних де(кон)струкција модерности” (Ћ. Вукадиновић).¹⁹⁾ Тако он задржава традиционалне филозофско-просветитељске појмове, као што су: “прогрес”, “ум” и “истина”, али врши њихову темељну прераду и редефинисање путем увођења комуникативно-теоријског категоријалног апарата, и уз дефинитивно напуштање нововековне филозофије свести и њеног фундаменталног принципа субјективности. Стога, његова теоријска позиција има избалансиран, умерен и суптилан карактер. Као таква, она има потенцијал да буде посредујући фактор између дијаметрално супротних теоријских крајности које представљају: с једне стране, ортодоксни модернисти и разни традиционалности, а с друге радикални антимодернисти.

Међутим, како Ћ. Вукадиновић - иначе један од најбољих познавалаца Хабермасовог дела код нас - посебно наглашава, овај посредујући потенцијал Хабермасове изнијансиране позиције није у довољној мери уочен, нити вреднован на адекватан начин у општој расправи која се распламсала око посмодерне. Хабермасово реafirмисање модерне и њених вредности, путем њихове критичке реконструкције, нашло се истовремено на удару двоструке критике, односно оспоравања која долазе од стране представника обе поменуте теоријске крајности. С једне стране, за ортодоксне модернисте и разне традиционалисте неприхватљиви су Хабермасова неортодоксност и наводно напуштање концептуалних основа модерне, а раније и марксизма, као и његово чињење, по њима, исувише великих уступака критичарима модерне. С друге стране, антимодернисти су Хабермасову умереност тумачили као израз слабости и истрошености анахроног, тоталитарног и превазиђеног просветитељског концепта који, по њима, “опстаје још само у сновима све усамљенијих заточеника друштвене рационалности и ‘општечовечанског’ ослобођења”.²⁰⁾ При томе, парадоксално је то што је често за припаднике обе ове међусобно непомирљиве групе критичара управо Хабермас њихов главни противник и оличење оне супротне, односно друге крајње теоријске позиције, иако се

19) *Ibid.*, стр. 9.

20) *Ibid.*, стр. 9.

сам Хабермас критички поставља истовремено и према једнима и према другима.

Хабермас се, заправо, у својој политичкој теорији ослања на немачку класичну филозофију, али уз настојање да нормативни појам ума ослободи од његових идеалистичких премиса. Он покушава да то оствари најпре путем ослобађања теорије модерне као друштвене рационализације од “унутрашње појмовне иманенције појма ума”, а потом и укључивањем, управо кроз тако реконструисану теорију модерне, редефинисаног појма ума у “инхерентну логику историје друштвених збивања”.²¹⁾ Теорија модерне, заједно са теоријом комуникативног деловања и појмом комуникативне рационалности, пружа Хабермасу оквир који му омогућује повезивање теорије рационалности и теорије друштва. Он уводи појам комуникативног деловања, сматрајући да допушта концептуализовање повезаности “света живота”, то јест друштвене животне повезаности, јер “у средиште ставља интерес за језичко (комуникативно – прим. А.М.) споразумевање као механизам координирања деловања”.²²⁾ Појмом комуникативне или, како је још назива, практичне рационалности Хабермас, пак, жели да избегне веберовско редуковање друштвене рационализације на имплементацију циљне (инструменталне) рационалности, развијајући том типу рационалности алтернативу управо у виду комуникативне рационалности којој даје примат у генетичком и нормативном смислу.

Кроз све ове теорије и концепције, као и кроз појам делиберативне јавности, Хабермас развија конститутивне елементе свог дискурзивног модела демократије. Тај модел подразумева да се до легитимних политичких одлука долази путем интерактивног дискурса који се води у демократској јавности на бази рационалне аргументације, с крајњим циљем постизања рационално мотивисаног консензуса о општем добру, а то значи да се тежи језичком (комуникативном) споразумевању свих актера који, као слободни и једнаки, учествују у процесу формирања политичке воље. Ту је снажно наглашена идеја грађанског самозаконодавства, по којој су грађани истовремено и адресати и аутори политичких одлука које се доносе у складу са опште прихваћеним правилима и процедурама делиберативне комуникације. Стога, то је један процедурални

21) Наведено према: Ђорђе Павићевић, “Политички дискурс и рационалност”, *op. cit.*, стр. 85.

22) Jürgen Habermas, *Theory of Communicative Action: Reason and Rationalization of Society*, Volume 1, Beacon Press, Boston, 1984, стр. 370.

пројекат партиципације грађана у процесима формирања дискурзивне воље, и то не само о посебним политичким питањима, већ и о формалним и неформалним поступцима за доношење демократских одлука, као и о начинима њихове примене.

На основу ових карактеристика Хабермасовог дискурзивно-демократског модела многи аутори процењују, али и он сам то истиче на више места, да је реч о једној концепцији радикалне демократије; док неки иду и даље, тврдећи да тај радикално-демократски модел у бити представља облик самоуправног социјализма. Хабермас је, међутим, експлиците одбацио такве интерпретације да је самоуправни социјализам радикална демократија, истичући да је у условима савремених комплексних друштава могућа само комуникационо-теоријски схваћена радикална демократија.²³⁾

То је, пак, дало повода неким аналитичарима његовог дела, попут Вилијама Шојермана (W. E. Scheuerman) и Џејмса Бомана (James Bohman), да закључе како је он, под утицајем догађаја из 1989. године, односно краха реал-социјализма и тријумфа либералне плуралистичке демократије, ублажио свој радикализам и напустио социјалистичку позицију, па чак и да је његова књига *Између чињеница и норми* из 1992. “један изненађујуће либералан рад”.²⁴⁾ Али, такви закључци су спорни, пре свега ако се има у виду да је Хабермас знатно пре 1989. године, заправо још крајем 70-тих година XX века изражавао скепсу у могућност трансформације капиталистичког економског система по моделима социјалистичког самоуправљања.²⁵⁾ С друге стране, као што запажа и Стефан Гродник (Stephen Grodnick), Хабермасово дело *Између чињеница и норми* не представља ни “резигнацију” ни “повлачење” (*retreat*), како га неки тумаче, већ покушај синтезе радикалне демократије и

23) О томе Хабермас говори у интервјуу: “Рационалност и политика”, прев. Никола Цветковић и Ђорђе Вукадиновић, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 142.

24) James Bohman, “Complexity, Pluralism and the Constitutional State: On Habermas’s *Faktizität und Geltung*”, *Law & Society Review* 28, No 4, 1994, стр. 16; слично и: William E. Scheuerman, “Between Radicalism and Resignation: Democratic Theory in Habermas’s *Between Facts and Norms*”, у: Peter Dews (ed.), *Habermas: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1999, стр. 153-77.

25) У интервјуу *Телосу*, пролећа 1979. године, он је изричито одбацио могућност таквих решења у случају западних друштава: “Питање је да ли је под садашњим условима социјализам могућ као потпуно демократско реструктурирање економског система од врха до дна, то јест као трансформација капиталистичке економије по моделима самоуправљања. Не верујем у то.” Наведено према: Наталија Мићуновић, “Комуникативним деловањем до друштвених промена”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 109.

инфраструктуре савремених либерално-представничких демократија. Наиме, под утицајем догађаја из 1989. године, Хабермас је ту само донекле ревидирао своје схватање демократије; он прихвата либералну демократију, али једино као контекстуални оквир у који смешта своју радикално-демократску теорију, којом се залаже за преуређење постојећих либерално-демократских правних и политичких аранжмана. У сваком случају, неспорно је да Хабермас и данас има левичарску оријентацију, али она може бити посматрана само као постмарксистичка и социјалдемократска, с обзиром на концепт социјалне улоге државе и предвиђен искључиво еволутивни начин демократских друштвених промена.

Може се, такође, приметити да овакав левичарски набој код Хабермаса произлази из његовог настојања да помири две различите традиције схватања појма политике и политичког деловања: класичну традицију, која политичко деловање тумачи као практично знање доброг и праведног живота, и модерну традицију, која политику схвата као уметност, или умешност, и технику одржавања власти, односно друштвене организације. Посредујућу улогу између ових опречних традиција има редефинисан нормативни појам ума. Како каже Џошуа Коен (Joshua Cohen): “Црвена нит која се провлачи кроз Хабермасове политичке списе је покушај да се испуни обећање класичног појма политике, да да практична упутства за ‘добар и праведан живот’, а да се при том не одрекне строге, модерне друштвено научне анализе.”²⁶⁾

У новије време и Хабермас је, попут многих других аутора, посветио посебну пажњу теми глобализације, као једној од главних тема у савременој друштвеној теорији. Разматрајући изазове пред којима су се нашле национална држава и демократија у савременим процесима глобализације, он износи тезу да је у тим новим условима “постнационалне констелације” дошло до даљег продубљивања кризе легитимитета у политичком одлучивању. Растући легитимацијски дефицит у политичком процесу одлучивања, Хабермас издваја као један од три важна аспекта слабљења моћи националне државе и њене демократске супстанце услед све веће економске, културне и друштвене међузависности у свету.²⁷⁾

26) Наведено према: Ђорђе Павићевић, “Политички дискурс и рационалност”, *op. cit.*, стр. 83.

27) Као друга два аспекта губитка национално-државне аутономије и слабљења њене моћи у условима глобализацијских процеса, Хабермас издваја: губитак способности државне контроле и све већу немоћ државе да на пољу пореза и организације предузима кораке који би имали легитимацијско дејство; при чему изричито наглашава да ту за-

Он сматра да је задовољавање растуће потребе за координацијом између држава, проистекле из њихове све веће међусобне зависности, путем међудржавног уједињења (интеграција) штетно по демократску легитимацију. Наиме, иако мисли да је институционално смештање националне државе у мрежу транснационалних споразума и режима значајно, јер се на тај начин у неким областима политике обезбеђују еквиваленти за компетенције и функције које је држава изгубила на националној равни, Хабермас упозорава да што су бројније и важније материје које се регулишу међудржавним преговорима, утолико више политичке одлуке губе од легитимитета, односно измичу демократском образовању мишљења и политичке воље, које још увек остаје везано само за националне арене.

Реч је о легитимацијском, то јест демократском дефициту који се јавља када дође до премештања одлучивања са националног на међународни и транснационални ниво међудржавних тела у којима седе представници влада. Као пример таквог демократског дефицита Хабермас узима бирократизован процес одлучивања бриселских експерата у Европској унији. Он, међутим, напомиње да по овом питању легитимности одлучивања у организацијама као што је ЕУ, постоје и другачија мишљења, попут оног које износи Фриц Шарпф (Fritz W. Scharpf). Овај аутор тврди да легитимацијска основа одлука које су резултат преговора влада лежи у њиховој нужној заснованости на општој сагласности, то јест у могућности да свако уложи вето. Како сам Шарпф каже, ове одлуке “имају властиту легитимацијску основу у правилу да сви учесници морају да се сложе и да се нико неће сложити ако *per saldo* буде лошије стајао него у случају пропасти преговора”.²⁸⁾ Хабермас критикује ово становиште, истичући да таква легитимација, о којој говори Шарпф, има изведен и редукован карактер. Он замера што се у изнетом Шарпфовом аргументу не узима у обзир околност да наднационални споразуми нису изложени легитимацијском притиску јавности унутар националних арена у истој мери као унутар-

немарује “фактичку штету коју трпи формално и даље постојећи суверенитет државе”. О томе видети: Јирген Хабермас, “Европска национална држава под притиском глобализације”, прев. Александра Костић, Ђорђе Вукадиновић, *Нова српска политичка мисао*, вол. VII (2000), но. 3-4, стр. 139-51. Исто и: Јирген Хабермас, *Постнационална констелација*, Откровење, Београд, 2002.

28) Fritz W. Scharpf, “Demokratie in der transnationalen Politik”, u: Ulrich Beck (ed.), *Politik der Globalisierung*, Frankfurt/M, 1998, 228-253; наведено према: Јирген Хабермас, “Европска национална држава под притиском глобализације”, *op. cit.*, стр. 142.

државно одлучивање (мада, према Хабермасовој општој критици савременог друштва, ни ово одлучивање на унутрашњем нивоу није више везано за јавну легитимацију), као и што се не уважава то да образовање воље институционализовано унутар националне државе не мора да се своди на чисто стварање компромиса, то јест циљно-рационално усклађивање интереса, већ да може да буде вођено и интересубјективно признатим нормама и вредностима (у складу са дискурзивним моделом демократије). Својој критици Шарпфове одбране бриселског модела експертског одлучивања, Хабермас придодаје још нешто: да се “не може делиберативна политика грађана и њихових представника свести на то како ствари разумеју експерти”.²⁹⁾

Хабермас Европску унију види као континентално пространство које је хоризонтално, преко тржишта, густо умрежено, али које је истовремено вертикално, преко посредно легитимираних власти, сразмерно слабо политички регулисано и интегрисано. У основи таквог стања ствари стоје два проблема: проблем подређености политике у односу на логику глобализованих тржишта, и проблем само системски постављеног јединства, без њему дораслог и политички зрелог европског “света живота”, то јест без комуникативног деловања заједничке политичке јавности европских грађана. По Хабермасу, подређеност политике тржишту огледа се у томе што политика потчињава друштво у целини тржишним структурама; а тиме што успоставља тржишта и спроводи дерегулационе мере, политика заправо ради сама против себе, јер то истовремено представља и депотенцирање политике, односно самоограничавање политичке моћи као медија за спровођење колективно обавезујућих одлука. Стога, залажаући се за тзв. офанзивну варијанту “трећег пута”³⁰⁾ у процесима глобализације и регионал-

29) *Ibid.*, стр. 142.

30) У савременим теоријским и практичним расправама о глобализацији, Хабермас заузима позицију “офанзивне варијанте трећег пута”, која се супротставља како глобалистима и антиглобалистима, чије приступе третира као паушалне, тако и позицији “дефанзивне варијанте трећег пута”, која је, по њему, нешто изнијансирана. У овај дефанзивни приступ “трећем путу” Хабермас сврстава “нови центар”, то јест “нове лабуристичке” (*New Labor*) као најновију левицу која се приближава неолиберализму тиме што се руководи начелом да “нема узмицања после подређивања политике императивима тржишно интегрисаног светског друштва” (*Ibid.*, стр. 145.). По њему, протагонисти ове варијанте “трећег пута” прихватају либералну редукцију социјалне једнакости на једнакост шанси, уз очекивање да се сви грађани оспособе да буду “предузимачи” који се сами брину о себи, тако што развијају иницијативу и преузимају личну одговорност, уместо да користе социјалну помоћ; док држава треба да има активну улогу само у квалификовању и припреми грађана за такмичење.

не интеграције, он заговара обрнут процес који би водио надређености политике у односу на тржиште, односно јачању политичке моћи. То би, по његовом мишљењу, било могуће у оквиру већих политичких јединица и транснационалних режима који би компензовали функционалне губитке националне државе, али тако да при том не покидају ланац демократске легитимације. Међутим, имајући у виду пример Европске уније, Хабермас објашњава да само стварање већих политичких јединица још увек ништа не мења у погледу првенства тржишне интеграције; те, позивајући се на Емануела Рихтеа (Emanuel Richte), закључује: “Политика може да ‘сустигне’ глобализована тржишта тек када буде било могуће да се за светску унутрашњу трговину на дужи рок створи довољно издржљива инфраструктура, која ипак неће бити одвојена од демократских процеса легитимације.”³¹⁾

Када је, пак, реч о перспективи Европске уније, “офанзивно становиште” значи залагање за то да се превазиђе садашњи стадијум савеза држава и да се Унија даље развија до праве федерације, то јест европске савезне државе. Хабермас сматра да би само тада ЕУ могла да стекне политичку моћ неопходну за доношење одлука које би кориговале тржишта и за спровођење правила која би имала редистрибутивни учинак – у смислу постизања усклађености, а не поравнања између појединих друштава с различитим степеном развоја. То проширење моћи политичког деловања Уније нужно подразумева и упоредно проширење легитимацијске основе политичког одлучивања, односно проширење процеса демократског образовања воље ван националних граница, на европски ниво, што би омогућило и легитимирало позитивно координиране европске политике. Али, такво проширење легитимацијске основе са своје стране захтева проширење темеља солидарности; у смислу да се солидарност која је до сада постојала само на националној равни – као слидарност грађана националне државе, прошири и на грађане Уније – као солидарност европских грађана.

31) Јирген Хабермас, “Европска национална држава под притиском глобализације”, *op. cit.*, стр. 147. У вези са овим Хабермас даје и једну значајну напомену: да када се говори о политици која “сустиже” тржиште и која му је “дорасла”, не мисли се на такмичење у моћи између политичких и економских актера, већ пре на конкуренцију између различитих медија (новца и политичке моћи). У том контексту, он каже: “Употреба легитимне моћи мери се другим критеријумима, а не критеријумима успешности; за разлику од политичких поредака, тржишта, на пример, не могу да буду демократизована” (*Ibid.*).

Можемо, дакле, приметити да оно што је према Хабермасу неопходно за остваривање његове визије европске будућности је-сте “европско цивилно друштво” и заједничка европска политичка јавност као арена у којој би се дискурзивном комуникацијом обра-диле теме од заједничке важности. Међутим, то је управо оно што недостаје; па ће и сам Хабермас изјавити да је непостојање зајд-ничке политичке јавности једина права препрека за успостављање демократске Европе. Имајући то на уму, он поручује: “Да ли ће би-ти успостављена оваква комуникацијска међузависност не зависи (какве ироније!) ни од које групе више, него од самих интелекту-алаца, који бескрајно умују о Европи, без да ишта учине за њу.”³²⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, Зоран, “Признање Хабермасу”, *НИИ*, Интернет: <http://www.nin.co.yu/cgi-bin/printpage?filename=/2001-08/30/19511.html>
- Бенхабиб, Шила, “Утопијска димензија у комуникативној етици”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Бјелоградски, Вацлав, *Антиномије глобализације: Просвећено друштво 2000.*, прев. Ана Адамовић, Интернет: <http://www.b92.net/ca-sopsis-rec/58.4/pdf/05.pdf>.
- Bohman, James, “Complexity, Pluralism and the Constitutional State: On Habermas’s *Faktizität und Geltung*”, *Law & Society Review* 28, No 4, 1994.
- Bohman, James, “The Coming of Age of Deliberative Democracy”, *The Journal of Political Philosophy*, (6)4, 1998.
- Buchstein, Hubertus, “Bytes that Bite: The Internet and Deliberative Democracy”, *Constellations*, Vol. 4, No 2, 1997.
- Friedman, Thomas L., “The Third Great Era of Globalization”, *International Herald Tribune*, Friday, March 5, 2004.
- Grodnick, Stephen, “Rediscovering Radical Democracy in Habermas’s *Between Facts and Norms*”, *Constellations*, Vol. 12, No 3, 2005.
- Хабермас, Јирген, “Европска национална држава под притиском глобализације”, прев. Александра Костић, Ђорђе Вукадиновић, *Нова српска политичка мисао*, вол. VII (2000), но. 3-4.
- Хабермас, Јирген, “Проблеми двостепеног концепта друштва: систем и свет живота”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Хабермас, Јирген, “Смисао ‘последњег утемљења’ у моралној теорији (одговор Апелу)”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.

32) Интервју с Хабермасом: “Рационалност и политика”, *op. cit.*, стр. 156.

- Хабермас, Јирген, *Постнационална констелација*, Откровење, Београд, 2002.
- Хабермас, Јирген, *Теорија и пракса: Социјалнофилозовске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.
- Habermas, Juergen, "Citizenship and National Identity", u: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay (ed.), *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995.
- Habermas, Juergen, "Further reflections on the Public Sphere", u: Calhoun C. (ed.), *Habermas and Public Space*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts & London, England, 1996.
- Habermas, Juergen, *Theory of Communicative Action: Reason and Rationalization of Society*, Volume 1, Beacon Press, Boston, 1984.
- Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", *Constellations*, Vol. 1, No. 1, Apr. 1994, Issue 1.
- Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", u: Seyla Benhabib (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, 1996.
- Habermas, Jürgen, *Philosophical Discourse of Modernity*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1987.
- Habermas, Jürgen, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1982.
- Интервју с Хабермасом: "Рационалност и политика", прев. Никола Цветковић и Ђорђе Вукадиновић, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Канингам, Френк, *Теорије демократије*, "Филип Вишњић", Београд, 2003.
- Карл-Ото Апел, "Нормативно утемељење 'критичке теорије' путем рекурса на обичајност света живота?", *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Кин, Џон, "Структурни преображаји јавне сфере", у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995.
- Кин, Џон, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Кин, Џон, *Медији и демократија*, "Филип Вишњић", Београд, 1995.
- Кучинар, Здравко, "Критичка теорија Јиргена Хабермаса", предговор у: Јирген Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозовске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.
- McCarthy, Thomas, *The Critical Theory of Jürgen Habermas*, New York, 1984.
- Мекарти, Том, "Комплексност и демократија, или заводљивости теорије система", *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.

- Мићуновић, Наталија, “Комуникативним деловањем до друштвених промена”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Мировић, Александра, “Глобализација: ризици и могућности”, *Политичка ревија*, 1/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005.
- Мировић, Александра, “Јавност и медији у условима развијеног цивилног друштва”, *Српска политичка мисао*, Но 1-2/06, год.13, вол. 16, ИПС, Београд, 2006.
- Мировић, Александра, “Критичка анализа либерализма и републиканизма у дискурзивној теорији Јиргена Хабермаса”, *Српска политичка мисао*, Год. XIV, Вол. 19, бр. 3-4/07, ИПС, Београд, 2007.
- Мировић, Александра, Матић, Петар, *Изазови и парадокси глобализације*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Митровић, Љубиша, “New Social Paradigm: Habermas’s Theory of Communicative Action”, *Facta Universitatis*, series: *Philosophy and Sociology*, Vol.2, No 6/2, 1999, University of Niš.
- Младеновић, Марија, Приказ књиге: Јирген Хабермас, *Постнационална констелација*, *Нова српска политичка мисао*, 1-4/2001, Интернет: http://www.nspm.org.yu/Prikazi/2004_divjak_strana2.htm#3.
- Павићевић, Ђорђе, “Јавност”, у: Ђорђе Вукадиновић, Предраг Крстић (урс.), *Критички појмовник цивилног друштва* (И), Група 484, Београд, 2003.
- Павићевић, Ђорђе, “Политички дискурс и рационалност”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996.
- Павловић, Вукашин, *Цивилно друштво и демократија*, Удружење за политичке науке СЦГ, Чигоја штампа, Грађанске иницијативе, ФПН, Београд, 2004.
- Печујлић, Мирослав, *Глобализација: два лика света*, Гутенбергова Галаксија, Београд, 2002.
- Прокопијевић, М., *Споразумевање и рационалност*, Стручна књига, Београд, 1989.
- Scheuerman, William E., “Between Radicalism and Resignation: Democratic Theory in Habermas’s *Between Facts and Norms*”, у: Peter Dewes (ed.), *Habermas: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1999.
- Schmitter, Ph. C., “More liberal, preliberal or postliberal”, *Journal of Democracy*, Vol. 6, No 1, January, 1995.
- Шмит, А., Рускони, Г. Е., *Франкфуртска школа*, Просвета, Београд, 1974.
- Тадић, Љубомир, “Појам грађанске јавности у теорији Јиргена Хабермаса”, предговор у: Ј. Хабермас, *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969.
- Тадић, Љубомир, *Оглед о јавности*, Факултет политичких наука, Чигоја штампа, Београд, 1998.

- Васовић, Вучина, *Савремене демократије I*, Службени гласник, Београд, 2006.
- Вујчић, Vladimir, "Političko obrazovanje i modeli demokracije", *Političko obrazovanje*, Vol. 1, br., 2005.
- Вукадиновић, Ђорђе, "Зашто Хабермас?", *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996.
- Зајечарановић, Г., *Савремена филозофија II* Вол. , Просвета, Ниш, 1995.

Aleksandra Mirovic

**THEORETICAL STANCE OF JURGEN HABERMAS
IN PROCESS OF RE-DEFINITION AND CORRECTION
OF DOMINANT NEO-LIBERAL MODEL
OF DEMOCRACY**

Summary

Considering some increasingly obvious shortages and disadvantages in the world of current dominant neo-liberal model of democracy, as well as a tendency of its further spreading within the frame of ongoing process of globalization, author of the text tried to underline a need for objective analysis of such democratic model for purpose of its necessary re-defining and correcting. In this context, the author analyzed Habermas' model of discursive democracy and its effects, as well as some dilemmas concerning a broad theoretical stance of Habermas.

Key Words: globalization, (neo)liberal model of democracy, (post)modernity, modernization, transition process, legitimacy crisis, democracy deficit, model of discursive democracy, communicative action, deliberative public, democratic institutions, transnational and supranational structures, European Union

Милена Пешић*

Институт за политичке студије, Београд

ЈАВНОСТ И РАЦИОНАЛНОСТ¹⁾

Сажетак

Основни интерес овог рада представља успостављање релација између две темељне категорије друштвене и политичке мисли – јавности и рационалности. Категорија рационалности везује се за парадигму укупног процеса модернизације западне цивилизације. Међутим, рационалност се у савременим тумачењима феномена све више показује као извориште бројних контроверзи; тако се ова категорија јавља као тачка размимошлажења потпуно опречних проблематизација у пољу социолошких и друштвених наука. Почев од веберијанског виђења рационализације као незауостављивог процеса развоја западне цивилизације који води пуној доминацији бирократских суперструктура над појединцем, преко хабермасијанских концепција комуникативне рационалности остварене кроз дискурзивно образовање политичке воље, преко Фукоовских тумачења која разбијају хомогени појам рационалности издвајајући њене посебне видове генерисане из релација знања и моћи и инструментализоване у циљу остваривања моћи скривене иза научног и других дискурса који се у јавној сфери боре за престиж у дефинисању стварности, њених кључних проблема и њихових решења.

Кључне речи: јавност, јавна сфера, јавно мњење, рационалност, дискурс, моћ, знање, истина

* Истраживач у ИПС у Београду.

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство науке Републике Србије.

РАЗВОЈ ДИСКУРСА РАЦИОНАЛНОСТИ

Рационалност, као и све комплексне категорије одликује велика значењска разумењеност и контекстуална условљеност. У контексту промишљања друштва и његовог уређења, рационалност је сагледавана дијахронијски, почев од времена њеног првог систематског примењивања које везујемо за старе Грке, преко опсервирања њеног устоличавања у врхунски захтев времена у доба рационализма и просветитељства, односно њеног везивања за појаву модерног доба. Синхронијски приступ подразумевао је апстраховање универзалних принципа рационалности, дакле њено постулирање као општег, есенцијалног појма, односно утврђивање општих типова рационалности. Тако, Макс Вебер разликује три врсте рационализма: научно-технолошки, метафизичко- етички и практички. Утврђивање конкретних форми рационалности и њихових разноликих ефеката следи линију деконструкције великог просветитељског наратива разума као погонске снаге прогреса (увођење рационалних принципа у сферу организације друштва, економије, управљања; развој научних науке, технологије и бирократије, суд здравог разума као врховни арбитер у човековој оријентацији у свету, секуларизација друштва). Овај наратив релативизован је и бројним тезама које негативне аспекте модерности, као што су, на пример бироктаизација друштва детрадиционализација и губитак основа заједништва, супротстављају једнозначно схваћену идеју о напретку заснованом на разуму.

У доба просветитељства, инструментализација појма рационалности била је сложена и вишеструка. Никада пре ни после рационализација није постала идеологија времена. Уздигавши феномен критике до статуса врхунског захтева времена, просветитељи и сви остали либерално оријентисани мислиоци осамнаестог века тематизовали су јавност као принцип/механизам/субјект контроле и рационалне критике власти; арканској апсолутистичкој владавини супротстављан је принцип транспарентности њених механизма, уводећи као начело легитимизације власти њено својевољно и рационално прихватање од стране оних којима се влада. На осамнаестовековној вери у апсолутну рационалност темељила се идеја о могућности рационализовања политике у име морала. Будући да се до истине најлакше долази у слободној, на аргументима засно-

ваној дискусији, медијумом ове рационализације сматрана је управо јавна, демократска расправа.

Полазећи од просветитељске вере у „конвергенцију слободе, интереса и ума“, Емануел Кант схватао је јавност и као метод просвећивања, и као принцип државног правног поретка и као принцип (међународне) политике.²⁾ Јавност фигурира као саставни део практичко-моралног смисла његове филозофије. Кантово поимање јавности темељи се на правно-филозофском развијању два темељна принципа: принципа народног суверенитета и принципа публицитета. Народни суверенитет у Кантовој интерпретацији произлази из „идеје конституције“ која је у сагласности са природним правом људи; „правом да они који се закону покоравају истовремено уједињени треба да буду и они који га доносе“. Као морални и правни регулативни принцип, публицитет свакој одлуци, правилу и максими намеће критеријум општости као јавне посредованости/ прихваћености. Форма публицитета, као услов легитимизације претпоставља да одређени став, одлука или поступак могу бити јавно обзнањени, образложени и брањени без наилажења на значајан отпор. Овај принцип обавезујући је и за законодавце и за оне који треба да поштују законе. Тек пошто су подвргнуте тесту публицитета, политичке одлуке потврђују своју праведност и могу бити транспоноване у сферу закона. Да би политика била у складу са правом и моралом „све политичке радње морају пред јавношћу бити сводљиве на основе закона који су се сами показали пред јавношћу као општи и на уму засновани“³⁾

- 2) Иако теоријско опсервирање преокретања владарског суверенитета у народни суверенитет можемо пратити од Хобса, Русоа, Пјер Манона па до Канта, тек он јавност потпуније одређује као организациони принцип политичког поретка, сматра Ђ. Павићевић. „По Канту, грађанско стање, односно држава има своју основу у а priori датим принципима законодавног ума. Оно има за циљ да, под условом општег спољњег законодавства прапраћеног влашћу, свакоме гарантује његову сигурност у заједници с другим људима (...) држава постиже своју сврху тиме што гарантује право као средство слободе“. Јер, према Канту „право је ограничавање свачије слободе на услов њене сагласности са слободом свакога, уколико је то могућно према неком општем закону“. У складу са овим општим појмом права, Кант одређује и јавно право као „укупност спољашњих закона који омогућавају потпуну сагласност слободе са слободом сваког другог“. Грађанско уређење представља за Канта „однос слободних људи који се ипак налазе под принудним законима.“ (Кант, Е, Ум и слобода, издање часописа „Идеје“, Београд, 1974, стр. 15; Павићевић, Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног друштва*, стр.148-151)
- 3) Ово право да они који се закону покоравају треба да буду и они који га доносе представља за Канта нешто што лежи у основама свих државних облика. Политичка заједница замишљена у складу са том идејом „у појмовима чистог ума зове се платонским идеалом“ и по њему није измишљотина већ норма за сва грађанска уређења уопште. У складу са овим, „дужност монарха је да с народом поступају по принципима који су у

Јавност за Канта представља организациони принцип рационалног политичког поретка, који се остварује путем публициитета као правно утемељеног принципа посредовања политике и морала; који међусобно сукобљене, појединачне циљеве и интересе претвара у опште добро. Публика која резонује јавно употребљавајући свој ум, те тиме и сама себе просвећује, представља заправо политички активну јавност, као посредујућу инстанцу између државе и друштва, сферу контроле, критике и легитимизације одлука власти. Публицитет се у оквиру ове функције јавности јавља управо као принцип који обезбеђује сагласност политике са моралом и разумом.⁴⁾

Ова улога јавности остварује се у друштву које карактерише законски одређена и заштићена слобода, подела власти и репрезентативни систем, а путем гласања и јавне употребе ума; али само ако је потпуно слободна она може донети просвећеност људима. Сваки је грађанин, по Канту, позван да у својству научника саопшти публици своје добро промишљене мисли. Спречавање слободе оваквих подухвата не значи само ускраћивање грађанских права спрам највишег наредбодавца као репрезента народне воље, већ значи и његово и лишавање знања о ономе што би он када би знао и сам исправио; а одсуство оваквих увида управо води монарха у противречност са позицијом народног суверена.⁵⁾

складу са духом закона о слободи (какав би народ обдарен зрелим умом сам себи прописао), иако се дословно његова сагласност не би тражила.“ (Кант, Е., *Ум и слобода*, стр.189) „Кант форму публициитета везује за појам правде најпре у односу на унутрашње државно право, односно могућност постојања права уопште, а затим поставља у основ политичке обавезе и међународне политике. Први наведени принцип успоставља везу између морала, јавности и права, а други успоставља везу права, јавности и политике. (Павићевић, Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 153; Хабермас, Ј., *Јавно мњење*, стр.140-141)

- 4) Политичка заједница замишљена у складу са том идејом „у појмовима чистог ума зове се платонским идеалом“ и по њему није измишљотина већ норма за сва грађанска уређења уопште. У складу са овим, „дужност монарха је да са народом поступају по принципима који су у складу са духом закона о слободи (какав би народ обдарен зрелим умом сам себи прописао), иако се дословно његова сагласност не би тражила.“ (Кант, Е., *Ум и слобода*, стр.189) „Кант форму публициитета везује за појам правде најпре у односу на унутрашње државно право, односно могућност постојања права уопште, а затим поставља у основ политичке обавезе и међународне политике. Први наведени принцип успоставља везу између морала, јавности и права, а други успоставља везу права, јавности и политике. (Павићевић, Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 153; Хабермас, Ј., *Јавно мњење*, стр.140-141).
- 5) Кант ту прави врло значајну разлику између јавне и приватне употребе ума. Јавна употреба ума подразумева иступање пред публиком у својству научника који о нечему резонује, просуђује и треба да буде слободна; за разлику од ње приватна употреба ума као вршење неке функције или службе подлеже ограничењима датог положаја. Реч је заправо о односу појединца и државног ауторитета. „Јавна сфера замишља се, дакле, као сфера у којој се посебне индивидуе обраћају другима у потпуној слободи и у своје

Већ средином 19. века, са омасовљењем гласачког права а тиме и јавности, вера у могућност остваривања рационалног дискурса и јавног мњења као његовог еквивалента утихнула је и била смењена амбивалентним погледом на феномен. Теоријски напори односили су се на разрешење контроверзног питања о томе како поставити границе штетном дејству јавног мњења, пре свега њега његовој ирационалности, а не угрозити идеју о грађанским правима, односно како уважити његов суд а одржати принцип рационалности у доношењу друштвено релевантних одлука. Од тада у фокус промишљања долази негативни потенцијал јавног мњења, непоузданост његовог суда, његова некомпетентност, инертност и комформизам, рањивост на разне видове манипулација, а посебно феномен „тираније већине“, који је међу првима опсервирао Алексис Де Токвил.⁶⁾

АМБИВАЛЕНЦИЈА ЈАВНОСТИ

Као један од одговора на питање зашто је сваки покушај одређења јавности праћен бројним контроверзама, намеће се чињеница да је сам феномен амбивалентан. Реч је о базичној против-

лично име, док је приватно повлачење повезано с вршењем грађанске или ... (професионалне) дужности. Кроз овакву семантичку инверзију оцртава се нова подела при којој се јавно и појединачно више не супротстављају као у 17. веку, него пракса, раније означена као приватна, одређује простор јавног размишљања и заузимање политичког става.“ (Костан, И., Лебрен, Ф., Шартије Р., „Ликови новог времена“, *Историја приватног живота* 3, Аријес, Ф., Диби, Ж., прир. , Слио, Београд, 2002, стр. 26-27)

- 6) Ситуација се, наиме, битно мења након ране фазе либерализма, са доласком либерала на власт, и са успоном радничке класе и ширењем гласачког права. Утицај непросвећених и финансијски неодговорних нижих сталеза на процесе политичког одлучивања либерали сматрају веома штетним. Тако се с опадањем просветитељског поверења у унутрашњу рационалност јавне сфере и могућност друштвене саморегулације унутар поља јавности, јавља амбиваленција у њеном схватању код Хегела, Маркса, Токвила и Мила. Сви они „померају гледиште са јавности, као нормативне конструкције која претендује на општост, на њену социјалну структурисаност и емпиријску ситуираност, односно јавно мњење“.(Павићевић, Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 156-157) . Одбацујући „разбор гомиле“ Токвил и Мил се залажу за репрезентативну владу, односно „добро одмерена схватања лица образованих за то.“ (Хабермас, Ј., *Јавно мњење*, стр. 169-173.) Као представник старе париске аристократије, Токвил је био један од првих друштвених мислилаца који су критички осмотрили и анализирали феномен револуције и настанак новог друштвеног поретка – либералног капитализма и парламентарне демократије, рађање грађанског друштва. Повезујући процесе од ширег значаја за друштво, као што су рађање модерне државе, револуција, и опстанак инструмената власти које је апсолутистичка држава примењивала; сагледавајући налиције демократских процеса, Токвил се фокусирао на однос жељеног и постигнутог. Опширније у: А. Де Токвил, *Демократија у Америци*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2002; *Стари режим и револуција*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, С.Карловци, Н.Сад, 1994; Ђурковић, М., *Политичка мисао Џона Стјуарта Мила*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 333-335.

речности која се испољава кроз амбиваленцију њених основних функција – критичке/ либертетске и конформистичке/ стабилизујуће/легислативне функције.⁷⁾

Критичка функција уграђења је у основе разумевања јавности још од самих почетака, либералног постулирања појма. Јавност је схватана као публика грађана која рационално промишља питања од општег, јавног значаја; она реагује на проблематичне ситуације, контроверзна питања и релевантне проблеме, захтева од надлежних иницијативу за њихово разрешавање, разматра понуђене и алтернативне могућности решења и врши притисак ка постизању рационалне сагласности различитих гледишта. Као носилац критеријума јавног резоновања и друштвеног вредновања јавност се уграђује се у само функционисање система демократске власти и управо то чини основу њеног произвођења легитимитета политичког поретка. Остваривање критичке функције јавности, како примећује Ј. Хабермас, структурно је омогућено њеном социјалном позицијом: она учествује у процесу одлучивања, а изван је поља вршења власти и њеног непосредног утицаја. Садејством критике јавности и владавине права, уз одговарајуће медијско посредовање јавне дебате, власт се приморава да прихвати јавну оцену/критику, уколико жели да задржи свој легитимитет.⁸⁾

Интерпретације стабилизујуће/конформизујуће функције јавности врло су различите и крећу се у распону од подозрења до афирмације, зависно од тога „да ли је у питању критика масовног друштва, или је акценат на стабилизујућем потенцијалу демократских институција“. Капацитет јавног мњења за уравнотежавање политичког живота заснован је на могућности превазилажења конфликта и њиховог неутралисања у пољу конституционалне сагласности, односно регуларних изборних процеса и процедура, референдума, петиција, и других облика грађанских иницијатива. Основна претпоставка ове функције јавности лежи у друштвеној/конформистичкој димензији човекове природе, у складу с којом он

7) „(...) Револуција спаја ове две одвојене функције јавног мњења – критику и легислативу. Устав из 1791. укршта принцип народног суверенитета са принципом парламентарне правне државе, која правно обезбеђује политички делатну јавност.“, Хабермас, *Јавно мњење* стр.129; Миливојевић, С., „Јавност и идеолошки ефекти медија“, стр. 179-181, 200-204.

8) Миливојевић, С., „Јавност и идеолошки ефекти медија“, стр.201; О критичкој ревизији концепције јавности Ј. Хабермаса и преоквиривању значења овог појма у контексту политичке теорије јавне кредибилности, у Agnes S Ku, „Revisiting thr notion of ‘public’ in Habermas’ s Theory – Toward a Theory of Politics of Public Credibility“, *Sociological Theory*, 18:2, July 2000.

своја мишљења формира имајући у виду владајуће мишљење социјалне средине, а често под притиском истог; због које се у понашању руководи владајућим нормама, и то не само оним формализованим у законе већ и оним неформалним, које је Џон Лок назвао „закон мњења или репутације“.⁹⁾

Ове две међусобно противречне функције јавности различито су интерпретиране, а зависно од тога да ли се јавном мњењу признаје или оспорава могућност рационалног просуђивања потенцирана је једна од њих. То је за последицу имало стварање контроверзе у погледу схватања комплексне улоге јавности у друштву. Почетке савремених контроверзи везујемо за чувену дебату коју су водили В. Липман и Џ. Дјуи 1920. године. Сваки од двојице аутора фокусирао се, развијајућу своје виђење демократије, на једну од двеју основних функција јавности, – Липман на комформистичку, стабилизујућу, легислатвну функцију, а Дјуи на критичку, еманципаторну. Из ових разлика у полазиштима произашло је и сучељавање двају схватања демократије, демократског елитизма (Липман) и партиципативне демократије (Дјуи). То су истовремено и два опречна схватања рационалности јавне сфере. Ова контроверза упућује на питање да ли су инклузивност и рационалност јавност јавне сфере у непомирљивој колисији. Да ли је елитизам ствар практичне рационалности која рационалност схвата врло ексклузивно, или је право на рационалност, укључено у основе грађанског идентитета мора бити оваплоћено у систему јавне комуникације и доношења одлука о питањима која се тичу свих, у друштву које претендује да буде демократско.¹⁰⁾

Обојица аутора делили су исто интересовање за филозофски проблем социјалне конструисаности истине и (са)знања о стварности. Али базичне разлике у њиховим антрополошким полази-

9) Миливојевић, С., „Јавност и идеолошки ефекти медија“ *Реч*, 64.10, Београд, 2001, стр. 202-204.

10) Дебату је иницирао В.Липман својим књигом „Public Opinion“ (1922), а Џ. Дјуи је регаовао на Липманово дело својим освртом у „New Republic“ (1922). Њихова каснија дела, Липманово „The Phantom Public“ и Дјуијево „Public and Its Problems“ наставила су да развијају линију основне полемике везане за питање да ли је проблем јавног мњења у његовој некомпетентности или у неадекватности „метода јавне комуникације“. Како примећује С. Миливојевић, „ове расправе су већ током првих деценија века (1920-1930) нагостиле основу трајних супротстављања становишта о природи модерног јавног живота“ (Миливојевић, С., „Јавност и идеолошки ефекти медија“, стр. 182) Опширније о овој дебати и њеним ширим импликацијама видети у :Whipple, M., *The Dewey-Lippmann Debate Today: Communication Distortion, Reflective Agency, And Participatory Democracy*, Department of Sociology, University of Texas at Austin; Опширније о Липмановим схватањима видети у Lippmann, W., *Javno mnijenje*, Zagreb, 1995.

штима водиле су различитим схватањима карактера у функција јавности. Док Липман људску природу карактерише као пасивну и базично ирационалну, Дјуи напротив наглашава активну, практичну и рационалну природу човековог мишљења. Липман види демократију примарно кроз један циљ – стабилан политички и друштвени поредак којим се предупређују конфликти, док Дјуи уз остваривање овог циља наглашава и социјалне, психолошке и нормативне импликације демократије. Шира представа демократије од политичке демократије је она коју Дјуи назива „демократијом као социјалном идејом“ и представља облик владавине у којој „људи имају заједничку одговорност сходно способностима да осмисле и усмеравају активности неколико група које се преклапају а којима свако од њих припада.“¹¹⁾

Одсуство везе, јаз између истине и разних фикција које развијамо да би је репрезентовали Липман је двоструко тумачио, структурним баријерама и границама саме природе људског мишљења. Прва категорија структурних баријера односи се на „искривљавања“ до којих долази јер се садржаји стварности који се медијски посредују морају сабијати у релативно кратке поруке, док се њихова сложеност редукује на оно што може изразити ограничен речнички фонд. Уз то, он издваја и „вештачку цензуру“, ограниченост друштвених контаката, релативно оскудно време које људи могу посветити јавним питањима и страх од суочавања са чињеницама које би могле угрозити устаљену рутину људских живота. Друга врста баријера које спречавају реалистично репрезентовање истине проиходи из, за то неодговарајуће, ограничене природе људског мишљења. Као такво, оно не барата сложеним погледима на ствари, суптилностима, разноликошћу појава, противречностима, већ је усмерено на свођење сложености стварности на њену поједностављену верзију, тзв. „псеудоокружење“ које су људи у стању да схвате и у њему се оријентишу и делују.

Липман је сматрао да се демократија није никад озбиљно сачинила с проблемом који настаје услед тога што „слике у људским главама не кореспондирају аутоматски с тим вањским светом.“ Оно што је посебно важно јесте то што је Липман девалвирао

11) Whipple, M., *The Dewey-Lippmann Debate Today: Communication Distortion, Reflective Agency, And Participatory Democracy*, Department of Sociology, University of Texas at Austin, стр. 159.; Канингам, Ф., *Теорије демократије*, Филип Вишљић, Београд, 2003, стр.238.

„идеал сувереног и за све компетентног грађанина“, као фикцију у најбољем случају, или фантома у најгорем.¹²⁾

Уместо грађана, у Липмановом виђењу демократског процеса мисле централизована експертска тела која својим тумачењем сложених друштвених проблема оспособљују и саме изабране представнике за доношење исправних одлука. Опскрбивши своје тезе емпиријским увидима, Липман је дао визију фрагментоване, политички незреле масе, закључујући да случајни скуп посматрача који чине публику не би могао, све и кад би желео, да интервенише у вези са актуелним проблемима заједнице.¹³⁾

Насупрот Липмановом елитстичком становишту, Дјуи је имао много веће аспирације када је демократија у питању. Уз идеју о стабилном политичком поретку он за демократију узима могућност самореализације грађана кроз учешће у јавној дебати и стварање грађанских удружења. Партиципативни модел демократије, по њему, ствара услове за реализацију индивидуалних и колективних потенцијала. Инсистирајући на томе да језик не посредује истину директно, чак ни њену приближност, Дјуи је сматрао да је смисао комуникације да укључи људе у акт конструисања истине. Али, за разлику од Липмана, он је веровао у активну и интелигентну природу човека, а опет, делио је Липманово подозрење спрам масе. Реч је о његовом схватању навике као супротности рефлексиви.¹⁴⁾

Навике су социјално условљене и променљиве. Као социјализоване и интернализоване конвенције, оне обликују начин на који људи реагују на (друштвену) стварност и испољавају се. Верујући у потенцијалне способности појединаца, Дјуи је сматрао да узроци незадовољавајућег стања потичу од лоших културних навика и обичаја. Њима он приписује узроке за пораст пасивних репрезентативних уместо партиципативних политичких процеса. Овако схваћеним навикама аутор је супротставио „рефлексивну интелигенцију“, односно критичко мишљење. Темелј рефлексивних активности

12) Lippman, W., *The Phantom Public*, нав. према Бенхаиб, Ш., „Од проблема просуђивања до јавне сфере“, *Заточеници зла: заветштање Хане Арент*, (ед. Даша Духачек и, Обрад Савић), Београдски круг, Женске студије, Београд, 2002, стр.346.

13) Whipple, M., *The Dewey-Lippmann Debate Today: Communication Distortion, Reflective Agency, And Participatory Democracy*, Department of Sociology, University of Texas at Austin, стр. 160; *Javno mnijenje*, Zagreb, 1995, стр. 29.

14) Према мишљењу аутора текста на који се овде упућује, (Whipple, M.) Дјуијев демократски идеал можемо посматрати кроз два кључна социјално-психолошка принципа: експерименталну страну партиципативног чина и двостепени концепт људског деловања/подухвата.

за њега су критичка радозналост, промишљеност и отвореност за нове/другачије идеје. Полазећи од тезе да их сви људи по природи поседују, Дјуи је веровао у могућност демократизације критичког мишљења и у утицај „трансформативних навика“ на обичаје, уз за то одговарајуће методе јавне комуникације ¹⁵⁾

*

Појава масовног друштва у модерној ери надвисила је јавност аргументованих и разумних мишљења, мишљење је читаве плејаде аутора (Ф. Дјуи, Р. Милс, Х. Арент, Хоркхајмер и Т. Адорно, Ж. Бодријар), а међу њима и Ј. Хабермаса. За њега, трансформација комуникативних медија од инструмента самоизражавања и саморепрезентација, ка инструментима стратешке продукције и театричке репрезентације, представља уз појаву омасовљења гласачког права једну од важнијих манифестација дезинтеграције либералне јавне сфере. ¹⁶⁾

Тезу о дезинтеграцији грађанске јавне сфере Хабермас је засновао на идеји о симболичкој репрезентацији као камуфлажи интереса чисте политике, као и камуфлажи дисторзија у рационалном дискурсу. Међутим, политика се тиче културе, као што се и културе тичу међусобно сукобљавајућа, конкурентска значења и идентитети, утеловљени у симболичким формама, а када на таквој основи посматрамо проблем масе, јасно је да не може постојати маса по себи. У том смислу релевантна је Томпсонова критика Хабермасове тезе о негативном значају културне индустрије, јер полази од претпоставке да ће људи постати маса када их држава или тржиште тако третирају. Дистинкција јавност : маса у контексту Хабермасове концепције јавне сфере открива грешку у схватању

15) Иако их је сагледавао као посебне нивое људске активности, Дјуи није потпуно раздвајао навике и рефлексивност. Реч је о следећој динамици: с једне стране критичко мишљење узнемирава навике у њиховој инерцији а оне, с друге стране теже да се врате у ту инерцију. Зато је критичко мишљење болан напор. У ствари права опозиција није између навике и критичког мишљења, већ између рутине и критичког мишљења, тј. „интелигентне“ и „неинтелигентне“ навике. Заједничко својство навике и рефлексивног мишљења је то да обоје проистиче из социјалног искуства, прецизније друштвене интеракције. Наиме, није само интелигенција условљена друштвеним контекстом навике већ и обрнуто, способност (критичког) мишљења обликује услове унутар који се јавља. На тим основама Дјуи је темељио идеју о нужности стварања социјалних/комуникацијских услова да се грађани кроз активну друштвену партиципацију саморазвијају. Јер он сазнаје схвата као активни чин искуственог карактера, и оно за њега увек има практични циљ, решавања проблема.

16) Saccamano, N., „The consolation of Ambivalence Habermas and the Public Sphere“, MLN, Vol. 106, No. 3, *German Issue*. (Apr. 1991), pp. 685-698, стр. 697.

базичних претпоставки функционисања културе, односно њене интеракције са друштвом.¹⁷⁾

Елаборирајући оквир публика : маса из социјално-историјске перспективе, Хабермас је поставио ствари на преуску основу, како би аргументовао своју тезу о дезинтеграцији. Јер, зависно од природе јавне сфере, јавно мњење добија значење моделованог објекта у служби партикуларних интереса појединаца и институција, или значење критичко-нормативног ауторитета који регулише примену социјалне и политичке моћи. Конципирајући јавну/званичну културу у рационалистичким терминима, Хабермас лишава јавни дискурс било каквих инструменталних намера, као и симболичких упућивања. Унутар тог оквира, покушај афирмације преобликованих идентитета кроз јавну акцију изједначен је са дезинтегришућим упадима у јавну сферу, услед раста инклузивности (доступности) и услед појаве могућности манипулације јавним мњењем, путем процеса симболичке идентификације. Потенцирањем значаја општег добра, које трансцендира диверзитет интереса и идентитета у друштву, Хабермас пренебрегава борбе интереса и циљева у јавној сфери, неутрализује односе моћи, а појам јавности своди на домен колективног саморазумевања и културних политика.¹⁸⁾

Легитимне и рационалне форме деловања јавности представљају сви прихватљиви видови јавног оспоравања потеза власти (различити облици грађанских иницијатива, грађанска непослушност, ванпарламентарни протести, итд.). „У мери у којој су друштвено регулисане процедуре њиховог манифестовања, различити облици политичког деловања јавности генеришу социјалну енергију, која динамизује јавну сферу, не угрожавајући поредак“. Неканалисано изливање социјалне енергије дешава се у случајевима деловања гомиле, активирања ирационалне масе коју ни на који начин није могуће контролисати и усмеравати. Разграничење демократских покрета, који настају унутар цивилног друштва, од тоталитарне мобилизације маса Хабермас је успоставио на основу теорије комуникације. „Комуникативна моћ ствара се само у сфери јавности, у интересубјективним односима, на основу узајамног признавања и успостављених и коришћених комуникативних слобода, дакле омогућава спонтано заузимање да-не-ставова о променљивим темама, разлозима и информацијама. Ако су разорени инди-

17) Ku, A. S., „Revisiting the Notion of <Public> in Habermas Theory – Toward a Theory of Politics of Public Credibility“, *Sociological Theory* 18/2, July, 2000, pp217-240, стр.222-223.

18) Ku, A. S., нав. дело, стр. 221-222.

видуализирани облици здравог интерсубјективитета, масе постају изоловани, ‘један од другог напуштени’ појединци, који тада индоктринирани и покренути од плебисцитарних вођа, могу кренути у масовне акције.¹⁹⁾

ДИСКУРЗИВНОСТ И РАЦИОНАЛНОСТ

Дискурзивност као концептуално полазиште у схватању феномена јавности води своје порекло од хеленске филозофије/друштвене мисли и политичке културе, као културе рационалног дијалога. Концепт демократске расправе представља античко наслеђе западноевропске друштвене и политичке мисли. Уздигнута од стране просветитељских филозофа и других мислилаца либералне оријентације осамнаестог века до до врхунског механизма друштвене саморегулације, демократска расправа је схватана као суштина јавности. Схваћена као публика грађана која рационално резонује о питањима од општег значаја, јавност постаје носилац процеса ‘јавне употребе ума’, којим се, уз помоћ универзално важећих и правичних закона, остварује воља народа, а власт пред њом легитимише. Овај механизам требало би да обезбеди рационализовање политике у име морала и општег добра.

Анализа дискурзивних пракси и услова под којима се остварују, као и опсервирање функционисања и институционализације научног дискурса важни су за интерпретацију односа између научног дискурса и политичке праксе.

Полазећи од перформативног карактера језика, Хабермас верује да он може бити гаранција остваривања рационалног консензуса. Међутим, због потенцирања идеолошке функције идеје хуманитета, на којој се његова рационалност заснива, Хабермас као да пренебрегава чињеницу да се дискурзивни пристанак учесника у расправи не може једноставно супротставити релацијама моћи које по њему разарају комуникацију, јер се одређена количина те моћи налази у самом дискурсу као систему убеђивања. Успешна примена рационалног консензуса налаже снагу аргумента да би се добио пристанак тако да ће рационалност увек, на овај или онај начин, укључивати снагу убеђивања. И коначно, перформативна моћ језика није најбоље средство за подршку Хабермасовој вери у рационално-критичку политичку праксу, јер неуобичајена логи-

19) Миливојевић, С, “Јавност и идеолошки ефекти медија”, *Реч* 64/10, 2001, стр. 202; Хабермас, Ј, “Рационалност и политика”, *СПМ*, 1996, 1-4, стр. 148.

ка и ефекти језика убеђивања чине да он не може бити сматран ни само инструментом регулисања друштвених проблема, нити само медијумом који омогућује отпор управљању споља. Без обзира на утешност ове амбиваленције језика као средства самоуправљања и борбе против управљања, ова Хабермасова тврдња не стоји да исти језик конституише субјект и његово спољашње освајање.²⁰⁾

ЈАВНОСТ И КОНТРОВЕРЗЕ РАЦИОНАЛНОСТИ

Јавност се, осим као део државноправног механизма којим се остварује демократска воља народа, јавља и у свету политичке имагинације. Чак и када би се радило само о фикцији, зато што делује као стварна јавност покреће стварне политичке снаге. Реч је о способности појединих социјалних група да не буду видљиве, односно да се представе као као носилац интелектуалних и друштвених концепата који су универзално прихватљиви. Питање је зашто и како су одређене социјалне групе успеле да прикрију свој друштвени идентитет (образовани приватни власници као грађани) и тиме успеју да своје партикуларне/класне захтеве учине универзалним, док друге, маргиналне социјалне групе нису успеле да своје потребе прикажу као опште.²¹⁾

Наиме, централни конфликт револуције није између разума и воље, него између народних „субјеката“ разума и воље. Разум, другим речима, оперише различито, зависно од тога да ли његов субјект има посебне или опште одлике, тачније, да ли је реч о разлогу социјалних интереса или разлогу аргумента. Друштвени субјект није универзалан већ има конкретно обличје и барата одређеним дискурсом. Кључно питање је како одређени идентитети/дискурси успевају да се потврде и наметну у јавној сфери као универзални. У случају грађанске јавности реч је о инструментализацији дискурса рационалности. Разлике између форми рационалности дефинисаних субјективно одувек су постојале у друштву, јер нема претпоставке за стварање јединственог концепта рационалности који у неком смислу није партикуларан. А те партикуларности добијају посебан значај у конфликтним ситуацијама. Историјско питање јесте зашто и како се догађа да једна од форми рационалности добије доминантну позицију у односу на друге у јавној сфери. То

20) - Saccamano, N., „The consolation of Ambivalence Habermas and the Public Sphere“, MLN, Vol. 106, No. 3, *German Issue*. (Apr. 1991), pp. 685-698, стр. 698.

21) Mah, H., „Phantasies of the Public Sphere: Rethinking the Habermas of Historians“, *The Journal of Modern History*, Vol. 72, No.1 (Mar.,2000), pp153-182, стр. 168.

би могло делимично објаснити трансформацију саме јавне сфере и управо у тим променама историчари Француске револуције виде одговор. Наиме, они сматрајући да је дискурс модерности та стална промена и доминација једне над другим рационалностима/разлозима (када су се грађани довољно образовали, језик, дискурс, знање, концепти постају њихово најјаче оружје).²²⁾

Полазећи у својим истраживањима од истог периода у коме Хабермас проналази корене модерности односно рационалности, конституисање јавне сфере, Фуко његово опсервирање користи како би открио механизме маргинализовања и потчињавања оног другог и другачијег, поткрепљене истим тим рационалним духом. Полазећи од тезе Достојевског: „не доказује се себи сопствени здрав разум, тако што се сусед затвара у лудницу“, Фуко скреће пажњу на то да треба начинити историју тог другог облика лудила „преко којег се људи, потезом неприкосновеног разума, којим затварају свог суседа, саобраћају и препознају кроз беспопштудни језик не-лудила“; открити тренутак те уроте пре но што се коначно учврстила у владавину истине.²³⁾

Фуко сматра да „не вреди у доба класицизма тражити разлику између физичких терапеутика и психолошких начина лечења – из простог разлога што психологија не постоји.“ Оно што, међутим, постоји јесте страх од лудила, који се често поистовећује са безумљем и као такво заслужује да буде закључано у тамницу и оковано. Такав човек губи основна људска права, постаје предмет најсуровије тортуре у име виших друштвених циљева.²⁴⁾

22) Мах, Н., нав. дело, стр. 180.

23) Анализирајући стање научног сазнања у периоду када је лудило почело да се схвата као болест, као друштвено неприхватљиво и као нешто што треба принудно лечити затварањем, Фуко каже: „Током осамнаестог столећа ону представу пуну механичких и метафизичких импликација о животним соковима о живчаним каналима често је смењивала представа, строго узето већма физичка, али са још већом симболичком вредношћу, о напетости која влада живцима, крвним судовима и целим системом органских влакана. Манија је, према томе, напетост влакана доведена до врхунца, а манијак нека врста инструмента чије би жице, услед превелике затегнутости, почињале да трепере и на најдаљи и на најслабији подстицај“. Пошто је изложио размере теоретских заблуда и незнања везане за неразумевање људског ума и његових болести, Фуко се посветио опису „техника“ његовог исцељења. Затварање и оковање људи оптужених да су изгубили разум, њихово приморавање да гутају сапун, куглице гвожђа као и лечење водом, спадају у неке од распрострањенијих, пошто се веровало да су помама и манија болести топлоте, загуђивање у хладну воду имало је предност над другим третманима. (147) мучење као псеудорационално, наводно знање. Фуко, М., *Историја лудила у доба класицизма*, Нолит, Београд, 1980, стр. 9, 103.

24) Оно што Фуко открива је парадокс чија је суштина у следећем: расправа које осамнаесто столеће води против затварања као таквог не односи се заправо на затварање безумних чија је судбина била да и у каснијем периоду остану заборављени и потпуно

Практична остварења рационалног мишљења не искључују маргинализацију и нехуманост као оруђа. Прихватљивост оруђа, уколико су она примењена у циљу „општег добра“, без обзира на погубне последице које имају на објекта деловања сматра се, наиме, рационалношћу. Сумња у нечији разум довољан је разлог да се та особа лиши основних људских и грађанских права, то је и оптужба и пресуда у исто време. Тако се генеалогичка знања о менталним поремећајима код Фукоа јавља као средство за поткопавање самих темеља рационалности и хуманости које везујемо за рано-модерни период.

Проблем релације моћи и знања заузима једно од централних места у социолошким анализама. Од кад је Веберова концептуализација облика рационалне моћи и њене доминације постављена у средиште проблематизовања социјалног живота, односно од појаве Мајнхајмове студије *О идеологији и знању*, јављају се различита а често и контрадикторна тумачења ових кључних појмова (знања и моћи). Слично томе, концептуализација појединца као субјекта и објекта знања саставни је део социолошког дискурса из кога је потекло мноштво покушаја синтетизовања овог овог дуализма (субјект-објект) у циљу постулирања једне кохерентне теорије.²⁵⁾

Налази Мишела Фукоа везани за проблем моћи, као и за проблем облика објективизације истина које људи прихватају, добијају радикалну форму и различите обрте у оквиру различитих социолошких дискурса. Континуитет у Фукоовом раду приметан је управо у анализи различитих облика објективизације и формализације знања и реализације „моћи истине“ коју људи прихватају и потчињавају јој се. Ту је кључна анализа начина којима људи владају собом и другима, кроз успостављање „режима истине“; утврђивање тога како одређени „режим рационалности“ истовремено ствара законе и процедуре за вршење одређених радњи, као и „дискурс истинитости“ који легитимише одређене активности, нудећи принципе и разлоге који им иду у прилог.²⁶⁾

У свом делу *Поредак дискурса*, Фуко је понудио низ идеја о дискурсу моћи, поставивши референтни оквир серији студија о контроли продукције дискурса („забрана речи“, подела на безумно и разумно, воља за истином) којом се остварују значајни видо-

маргинализовани у некој од тих институција. Фуко, М., *Историја лудила у доба ласицизма*, Нолит, Београд, 1980, стр. 172, 199.

25) Smart B., *Michel Foucault, Revised Edition*, Rautlage, London- New York, 2004, str. 134-140.

26) Smart B., нав. дело, стр.134.

ви социјалне контроле. Борбе у јавној сфери воде се око првенства дискурса у стварању иницијалних дефиниција друштвене стварности, односно формулисању параметара њеног одређења/ интерпретације. Структуре моћи претендују на то да означавају одређене дискурсе ка „истините“, насупротив осталим и тако остварују предност у сигнификацији стварности, односно дефинисању параметара, оквира за њено „рекреирање“. У овом смислу, дискурси су тесно повезани с односима моћи, па стога имају важне политичке импликације.²⁷⁾

Како Фуко истиче, „у сваком се друштву продукција дискурса у исти мах контролише, селекује, организује и расподељује, и то у извесним поступцима чија је улога да укроте моћ и опасност дискурса, да овладају његовим непредвидљивим догађајима, да избегну његову тешку и опасну материјалност“.²⁸⁾

Фуко, међутим, указује и на постојање односа доминације који се остварују путем одређених техничких инструмената. Фокус је на утврђивању разноврсности техника и њихових последица којима се остварују доминација и власт над појединцем.²⁹⁾

Иако Фукоове анализе није лако сместити у конвенционалне интелектуалне категорије (историографске, филозофске, социолошке, политиколошке и економске), његови основни појмови, као и појаве и процеси које проучава представљају значајан допринос разумевању кључних контроверзи унутар поља социјалних и других наука. Значај Фукоовог рада састоји се у откривању „разлога“ и индивидуализацији „технологија моћи“, што представља важан помак у разумевању феномена социјалне контроле.³⁰⁾

Најзначајнији и најнепосреднији вид супротстављености Фукоовог рада и савремене социјалне мисли представља питање модерних форми рационалности и њених ефеката. У радовима Вебера, припадника Франкфуртске школе и Хабермаса, концепција рационалности постављена је глобално, као анализа рационализације друштва у најопштијем смислу. Супротно томе, Фуко се не бави рационализацијом друштва и културе генерално, већ се фоку-

27) Smart B., нав. дело, стр. 134.

28) Фуко, М., *Поредак дискурса*, Карпос, Лозница, 2007.

29) Једну врсту дискурса Фуко сматра нарочито значајном, то је „историјско-политички дискурс“ који се јавља у периодима револуционарних превирања и настанка грађанства у Енглеској 17. и Француској 18. века. Опширније у: Фуко, М., *Треба бранити друштво*, Нови Сад, Светови, 1998, стр. 61-62, 65-67.

30) Smart B., *Michel Foucault, Revised Edition*, Rautlage, London- New York, 2004, str. 134-135.

сира на специфичне форме рационалности и њихове ефекте, проучавајући одношење система, његових техника дисциплиновања и доминантних дискурса према феноменима лудила, злочина и сексуалности. Тако Фуко на рубним подручјима рационалности проналази грешке у систему.³¹⁾

Код Макса Вебера, процес рационализације свих сфера друштвеног живота представљен је као основна, дефинишућа карактеристика модерне западне културе, повезана са формама друштвеног и економског живота и присутна у сваком виду егзистенције. Вебер је основу тог процеса видео у општој секуларизацији живота или, како он то назива, у „разочарању света“, у нестанку магије, мита и мистицизма услед сталног продора научности, техничких метода калкулације и контроле природе и културе. Рационализација западне културе читује се, по Веберу, у општој систематизацији знања која поседују унутрашњу вредност у свим својим појавностима; и, коначно али не и мање значајно, у развоју комплексног легалног система, подржаног од стране нарасле и веома развијене бирократије. Бери Смарт сумира проблем тезом да се велика иронија оваквог система мишљења састоји у томе да је такав један систем у стању да продукује мноштво специфичних/практичних циљева и задатака, али само по цену лишавања човека фундаменталних вредности самоодлучивања, слободног избора, мишљења и акције. Тако процес увећавања рационализације, према Веберу, парадоксално води даљем отуђењу човечанства па и ирационалности.³²⁾

Супротно Веберу и Франкфуртској школи, Фуко сматра да не треба проучавати развој рационалности у њеној општости већ се треба усмерити на њене специфичне облике. Таквом поставком проблема могуће је расветлити појаве и процесе који су у сенци наратива рационалног прогреса, а тиме и разумети „како смо се ухватили у замку сопствене историје“.³³⁾

У Фукоовом раду нема места апсолутној форми рационалности у оном облику у коме би њене постојеће историјске манифестације могле бити критиковане, јер објективност не садржи идеалне разлоге који би се супротставили „историјској первертизацији“. Код Фукоа налазимо на анализу форми рационалности: „различи-

31) Smart B., нав. дело, стр. 134-136.

32) Smart B., *Michel Foucault, Revised Edition*, Rautlage, London- New York, 2004, стр. 136-137.

33) Smart B., нав. дело, стр. 137-138.

тости формулација, концептуализација, преображаја у којима се рационалности међусобно супротстављају, угрожавају и прогањају“. Штавише, док за Вебера процес рационализације води неизбежном ефекту доминације, углавном у форми централизоване бирократске администрације, у Фукоовом виђењу овог процеса моћ повезана са формама рационалности увек поседује и свој неопходни „противтег“ у виду отпора истој; тако она собом доноси и могућност, ако не и обећање смањивања ефеката њене манифестације кроз промену дате форме рационалности.³⁴⁾

Радови представника Франфуртске школе анализирају процес рационализације у форми опште критике инструменталне рационалности. Оно што их у томе повезује јесте опште слагање око ефеката негативног деловања хипертофираног инструменталног разума на људски дух, културу и друштвеност. Хорхајмер, Адорно и Маркузе развијали су су Веберову тезу о последицама рационализације присутних нарочито у појави преминања „прагматичне рационалности“ (рационалности типа „циљ-средство“) у свакодневном животу. Када је реч о овом проблему, значајна разлика између Вебера и представника Франкфуртске школе, састоји се у томе што, према Веберу, овакав процес може да запечати судбину западне цивилизације, док по мишљењу ових других, доминација индивидуе и инструменталног разума води посебном историјском облику капитализма „математичкој и технолошкој доминацији човјека“, којој треба придодати могућност окончања укупне доминације путем култивисања, еманциповања и ослобађања другачијих форми разума. За представнике Франкфуртске школе веза између рационалности и доминације, одређена као основна црта западне цивилизације, има своје корене у просветитељству и концепту прорачунљивости и егзактности у домену контроле природе и културе.³⁵⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Бенхабиб, Ш., „Од проблема просуђивања до јавне сфере“, *Замочењаци зла: завештање Хане Арент*, Београдски круг, Центар за женске студије, стр.2002.
- Бер, В., *Увод у социјални конструкционизам*, Zepher Book World, Београд, 2001.

34) Smart B., нав.дело, стр. 137-138.

35) Smart B., *Michel Foucault*, Revised Edition, Rautlage, London- New York, 2004, стр. 138-140; Horkheimer, M., Adorno, T., *Dijalektika prosvetiteljstva*, Sarajevo, 1989.

- Бригс, А., Колби, П., *Увод у студије медија*, Клио, Београд, 2005.
- Whipple, M., „The Dewey-Lippmann Debate Today: Communication Distortions, Reflective Agency, and Participatory Democracy“, *Sociological Theory* 2, 1998.
- Духачек, Д., О. Савић, *Заточеници зла: завештање Хане Арент*, Београдски круг, Центар за женске студије, стр.2002.
- Ђорђевић, Т., *Политичко јавно мњење*, Београд, Удружење инжењера и техничара, 1989..
- Кант, Е., *Слобода и ум*, Београд, издање часописа Идеје, Београд, 1974.
- Ку, А. S., „Revisiting the Notion of <Public> in Habermas Theory – Toward a Theory of Politics of Public Credibility“, *Sociological Theory* 18/2, July, 2000, pp217-240
- Ку, А. S., „Boundary politics in the Public Sphere: Openness, Secrecy, and Leak“, *Sociological Theory*, Vol 16, No2 July, 1998, pp172- 192
- Ле Бон, Г., *Психологија гомиле*, Алгоритам, Београд, 2005.
- Лиотар, Ж.Ф., *Раскол*, Сремски Карловци, 1991.
- Lippmann, W., *Јавно мнјење*, Нарпјед, Zagreb, 1995.
- Милс, Р., *Елита власти*, Плато, Београд, 1998.
- Московиси, С., *Доба гомиле 1, 2*, Чигоја штампа Београд, 1997.
- Миливојевић, С., „Јавна сфера, медији и јавност“, *Реч* 64.10, 2001.
- Миливојевић, С., „Идеолошки рад медија“, *НСИМ VIII*, 1-4
- Mah, H., „Phantasies of the Public Sphere: Rethinking the Habermas of Historians“, *The Journal of Modern History*, Vol. 72, No.1 (Mar.,2000), pp153/182
- Osborne T., *Aspects of Enlightenment, Social theory and the etics of truth, Reason, truth and criticism*, 15-35, UCL Press, 1998.
- Павићевић, Ђ., *Јавност*, „Критички појмовник цивилног друштва (I)“, Група 484, Београд, 2003.
- Пери, М., *Интелектуална историја Европе*, Клио, Београд, 2000.
- Price, V., „On the Public Aspects of Opinion: Linking Levels of Analysis in Public Opinion Research“, *Communication Research*, 15, 659-679, 1988.
- Saccamano, N., „The consolation of Ambivalence Habermas and the Public Sphere“, *MLN, Vol. 106, No. 3, German Issue*. (Apr. 1991), pp. 685/698
- Smart B., *Michel Foucault, Revised Edition*, Rautlage, London- New York, 2004.
- Tokvil, A., *О демократији у Америци*, Издавачка knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 2002.
- Томић, З., *Комуникација и јавност*, Чигоја штампа, Београд, 2004.
- Фуко, М., *Историја лудила у доба класицизма*, Нолит, Београд, 1980.
- Хабермас, Ј., *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969.

- Хабермас, Ј., “Рационалност и политика”, *Српска политичка мисао*, 1996, 1-4
- Habermas, J., „Further Reflections on the Public Sphere“, у: *Habermas and Public Sphere*, Calhoun C. (ed.), MIT Press, Cambridge, Massachusetts & London, England, 1992.
- Хајек, Ф. А., *Пут у ропство*, Global book, Сремски Карловци, 1997.
- Хобзбаум, Е., *Доба екстрема*, Дерета, Београд, 2002.
- Horkheimer, M., Adorno, T., *Dijalektika prosvetiteljstva*, Sarajevo, 1989.
- Hohendahl, P. U., „Critical Theory, Public Sphere and Culture. Jürgen Habermas and his Critics“, *New German Critique*, Winter 79 Issue 16, p89, (89-118)30p;
- Шушњић, Ђ., *Дијалог и толеранција*, Чигоја штампа, Београд, 1997.

Milena Pesic

Institute for political studies, Belgrade

PUBLIC AND RATIONALITY

Summary

Category of rationality has emerged as a paradigm of process of modernization of Western civilization and culture as a whole, but at the same time it was a point of departure between different interpretations of the same phenomena. From Max Weber's pessimistic vision of rationalization as an inevitable process of development of Western Worlds, which ended in complete domination of administrative superstructure over individuals, to Habermasian communicative rationality generated from communicative actions. Finally, there was an opposite Foucauldian perspective, which has seen not one rationality, but multiple rationalities, deriving from power/knowledge relations, and instrumentalized to serve specific purposes of actual forces, hidden under a form of scientific and other discourses.

Key Words: publicity, public sphere, public opinion, rationality, discourse, power, knowledge, truth

УДК: 316.75:159.923

Примљено:

23. јануара 2009.

Прихваћено:

18. фебруара 2009.

Оригинални

научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

POLITICAL REVIEW

Година (XXI) VIII, vol=19

Бр. 1 / 2009.

стр. 55-66.

Зоран Милошевић*

Институт за политичке студије, Београд

УЛОГА ИДЕОЛОГИЈЕ У РАЗВОЈУ ЛИЧНОСТИ¹⁾

Сажетак

Аутор указује да сви социјални канали идеолошког утицаја на личност делују сложено, иако, некада, противурече један другом. Зато је важно да се различити канали идеолошког деловања на личност не претворе у фактор слабења и деструкције духовно-моралних вредности створених од народа током векова, како би утицали на поделу народа, а не његову концентрацију и интеграцију.

Кључне речи: Идеологија, политика, личност, вредности, ставови и интереси

Као посебан феномен, различит од религије, идеологија је на политичку позорницу, ступила у XIX веку. Одмах се нашла под снажном критиком, с разних страна и са различитих идејних позиција. У борбу са идеологијом укључили су се и К. Маркс и Ф. Енгелс, са делом «Немачка идеологија». После тога њихови многобројни следбеници наставили су да пропагирају и развијају њихове тезе да је идеологија «искривљена свест». Током XX века у напад на идеологију (нову и традиционалну) кренули су неомарксисте. У Америци су чак започели церемонију «сахране» идеологије, прогласивши њен крај (Е. Шилз, Д. Бел, С. М. Липсет, Ф. Фукујама и други). Код нас и у Русији ове тезе нашле су одзива код екстремних

* Виши научни сарадник у ИПС Београд

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство науке Републике Србије.

демократа.²⁾ Ипак, победила је друга страна, пошто је идеологија очигледно потребна, не само човеку, већ и (политичким) институцијама и држави.

Према новијим истраживањима идеологија се дефинише као систем идеја, погледа, представа, осећања и веровања о циљевима развоја друштва и човека, а такође и као средство и пут постигнућа ових циљева оваплоћених у вредносним оријентацијама, убеђењима, актима воље и подстицајима (човека или људи) у својим истинским стремљењима и циљевима које су он или они поставили пред себе.³⁾

Важност идеологије закључује се у утицају на личност.⁴⁾

Овај утицај огледа се кроз систем вредности, норми, идеала, значења и симбола који су садржани у идеологији.⁵⁾ Вредности и норме оваплоћују се у језику, обичајима, обредима, традицијама, особеностима стила живота људи, а што се реализује понашањем, поступањима сваког конкретног човека који живи у датом идеолошком окружењу.

Утицај идеологије прелама се кроз квалитет(е) сваке личности које представљају, сами по себи, свеукупност унутрашњих црта и својстава конкретне личности одређених узајамним социјалним утицајима са другим људима. Да би било јасно како идеологија утиче на личност рећи ћемо шта представља личност као објекат социјалног деловања и социјалних односа уопште.⁶⁾

ЛИЧНОСТ И САМОСАЗНАЊЕ

Личност је јединствена и динамична целина општељудских, групних и појединачних био-психо-социјалних особина.⁷⁾

Свако људско биће рађа се и развија у оквиру друштва и културе као "света симболичких значења" која само човек као врста ствара. Свака личност је по својој природи (људској и друштвеној) обдарена способношћу да свесно и сврсисходно делује у заједни-

2) П. А. Рачков, О смрти и бесмртности идеологији, Вестник Московског универзитета, Серия 7, No 2, 1999, стр. 30.

3) Види: Зоран Милошевић, Актуелност национализма данас, *Српска слободарска мисао*, бр. 3, Београд, 2006, стр. 265 – 277.

4) Види: Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968. стр. 49.

5) Види: Зоран Милошевић, *Модернизација и национализам*, Заслон, Шабац, 2006.

6) Ю. Г. Волков, *Идеологија личности*, Москва, 1996, стр. 17.

7) Никола Рот, *Психологија личности*, Осмо издање, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1976, стр. 5 – 6.

ци са другима. У оквиру тако створене културе обликује се свако засебно људско створење – тако што од природне јединке постаје особено друштвено и културно биће или личност. Усвајање културе почиње учењем (матерњег) језика, усвајањем основних навика, вредности и елементарних друштвених норма.

Класично схватање личности дао је Зигмунд Фројд (*Sigmund Freud*, 1856-1939) који је био оснивач психоанализе као најутицајније школе у психијатрији и једне од најважнијих у психологији. У анализи структуре људске личности он истиче три главна слоја: 1) биолошку подсвест (*Id - Оно*); 2) психичку свест (*Ego – Ја*); друштвено-културну савест (*Super-ego = Над-ја*).

Личност се формира тако што се процесом социјализације, а помоћу свести и културе, биолошки нагони зауздавају и замењују (“сублимишу”) друштвено-културним нормама. Биолошки нагони (*Id*), по Фројду, представљају најдубљи слој који одређује 9/10 личности. Свест (*Ego*) и савест (*Super-ego*) чине онај преостали део (1/10) личности који изгледа као врх потопљеног леденог брега који је својим највећим делом невидљив. Невидљива подсвест одређује видљиву свест и савест.

Личност представља сложен систем, а његове стубове чине психолошки природни квалитети, али и знање, умеће, навике, вредносне оријентације, социјални ставови и животне позиције. Једно од важнијих социјалних квалитета личности представља самосазнање. Оно представља схватање самог себе, конкретног индивидуума у окружујућој средини. Према мишљењу неких психолога самосазнање представља «динамичику суштину личности» која указује на «значајан утицај на понашање».⁸⁾ Оно (понашање) се пројављује у нераскидивом јединству са три међусобне прожимајуће компоненте: 1) познање самог себе; 2) емоционално-оцењујућег односа према себи, и 3) сазнавања избора у својим поступцима.

Самооцена – то је оцена од стране конкретне личности саме себе, својих могућности, способности, успеха, промашаја, те свог места међу другим људима. Као важније функције самооцењивања јављају се: 1) самоконтрола својих сопствених поступака; 2) саморегулација понашања личности, и 3) самокорекција својих поступака и деловања.

8) К. Роджерс, К науке о личности, *История зарубежной психологии*, Тексты, Москва, 1986, стр. 217.

Самооцена коју конкретни човек стално врши приближава га и одређеној политичкој идеологији (конзервативизму, национализму, либерализму, итд.)

ИНТЕРЕСИ И УБЕЂЕЊА

Интереси иступају као нови квалитет у понашању човека, односно као механизам подстицаја да се човек (личност) упозна са новим чињеницама, идејама, погледима, теоријама, (могућности-ма) преображаја понашања, а све у сагласности са својим пред-ставама, потребама, циљевима итд. Другим речима, интереси подстичу да човек прихвати или не прихвати одређене политичке идеологије.

Интереси се испољавају као тежња или настојање појединаца или група да потпуније од других задовоље своје различите потребе и пре других досегну пожељне циљеве, приоритетним задоби-јањем ограничених добара.

Као такви, интереси одређују правац сваком деловању поједи-наца и група, повезујући у конкретном склопу друштвених одно-са задовољавање потреба са остварењем циљева. Као социолошка категорија интереси увек посредују «између» потреба и циљева, а тичу се неједнаких друштвених могућности да појединци и гру-пе потпуније од других задовоље своје различите потребе и пре других досегну пожељне циљеве.. Овим се интереси везују за дру-штвену моћ и постају једна од најважнијих социолошких катего-рија. У том смислу је важна околност да се друштвена моћ обично испољава као могућност да се другима наметну сопствени интере-си или да се у задовољавању сопствених интереса има друштвено осигурана предност у односу на друге. Зато проучавање интереса и јесте један од важнијих задатака социологије, а интереси су из-узетно значајна категорија и у економским и политиколошким ис-траживањима.

Сам израз «интерес» је латинског порекла (од лат. *inter esse* – «бити између», *interesum* – учествовати, узети удела) и указује на релационо значење појма будући да се он пре свега тиче односа међу заинтересованим актерима. Различити интереси појединаца и друштвених група мотивисани су истим или сличним потреба-ма које треба задовољити, а одређени су различитим објективним могућностима за њихово задовољавање. По правилу су неједнаки

друштвени изгледи да једни људи дођу до истог циља и своје потребе задовоље пре него неки други, што обично зависи од различитих друштвених улога које врше и положаја које појединци и групе заузимају у конкретном друштву. Околност да више појединаца и група има сличне потребе, а да су средства којима се те потребе могу задовољити најчешће ограничена добра, ствара напетост у односима међу онима који на дотична добра полажу право. Кад год постоји више оних који имају циљ да само за себе освоје нека друштвена добра или да дођу у друштвено повољнију позицију која им омогућује да пре или потпуније од других задовоље своје потребе, међу њима се јавља некакво надметање које у уређеним друштвима подлеже одговарајућим правилима.

Што је број оних који полажу право на нека добра или исказују претензије на повољније друштвене позиције релативно већи од обима пожељних добара и капацитета повољнијих друштвених позиција конкуренција међу интересентима се заоштрава. Да конкуренција не би прерасла у борбу за “бити или не бити” (на “живот и смрт”) свако друштво се организује тако што ствара друштвена правила којима контролише и усаглашава различите, а нарочито међусобно супротстављене интересе и у пожељном правцу усмерава њихове носиоце (заинтересоване актере).

Макс Вебер сматра да интереси, а не идеје, директно одређују понашање човека.

Интерес је, по правилу, тесно повезан са усмереношћу личности да постигне, за њега или за социјалну групу, важне циљеве. На пример, за значајан број политичких делатника такав је циљ победа на изборима, затим утицај на понашање других људи, постизање успеха у каријери итд. Њима је, такође, својствена снажна манифестација жеље да они доносе одлуке за друге и у име других људи, да приморавају (друге) да поступају на њима жељен начин, да привлаче пажњу на себе, да имају следбенике, да се окружују «верним» истомишљеницима и сарадницима. Оправдано се каже да овакви људи имају снажан мотив да поседују власт, тј. да владају.

Интереси и усмереност личности сливају се у једно и доводе до формирања убеђења. Од свих социјалних квалитета личности убеђења су у највећој мери прожета идеолошким компонентама. Често се може чути да неког човека одређује његова (политичка)

позиција: «Он је убеђени националиста», или: «За њега је најважнија вера у Христа»!

Убеђења се преплићу са ставовима личности. Ставови представљају спремност личности на активну социјалну делатност, усмерену ка остварењу одређеног животног идеала. Идеолошки ставови политичких дисидената у комунизму, на пример, били су усмерени на рушење тоталитарног режима власти и формирање демократског социјално-политичког система.

Ставови и убеђења личности органски су повезани са њеним интересима, што се, у одређеној мери, испољава кроз вредносне оријентације. Оне испуњавају улогу тачке ослоња и регулатора када индивидуа доноси важне одлуке. Вредности су духовне творевине које означавају пожељна (идеална) својства појава, предмета, поступака и ситуација – и као такве осмишљавају свако људско понашање, одређујући му конкретне циљеве и унутарњу сврху.

Појединци и групе прихватају одговарајуће вредности тако што процењују субјективно значење и објективни значај свега око себе – с обзиром на своје потребе, интересе и могућности њиховог задовољавања. Вредности су увек резултат субјективне процене објективних или претпостављених својстава појава (лица, предмета, поступака, радњи, понашања) којом се оне квалификују као више или мање пожељне за субјекта који их процењује. Вредновање је друштвено и психолошки детерминисан културни чин којим неки субјект исказује свој интерес за неки објект. Зато су вредности увек субјективно-објективна категорија и као такве су унутарњи (интегрални) елеменат сваког друштвеног деловања и понашања. Вредности пресудно утичу на избор пожељних циљева и као «идеално треба» усмеравају и осмишљавају свако друштвено деловање и понашање људи.

Вредности су (слично интересима) типичне релационе категорије, пошто нису ни чисто субјективне ни чисто објективне, већ увек изражавају однос субјекта, који вреднује, према објекту, који се вреднује. Зато се поуздано може тврдити да не постоје апсолутне и објективне вредности независне од субјеката који би их својим више или мање субјективним вредновањем оцењивали и узимали као мерило за своје или туђе, актуелно или алтернативно, понашање или деловање.

У том смислу све вредности су релативне, али из тога не следи обавезан и произвољан релативизам у схватању вредности.

Разликују се два основна вида ових квалитативних карактеристика човека:

1. потпуне (целокупне) вредносне оријентације које у себи садрже идеале, животне оријентације, важније циљеве (здравље, лична слобода итд), и
2. инструменталне или вредносне оријентације. Оне садрже у себи одобравање средстава од стране друштва или социјалне групе за постизање одређених циљева.

Једно од важнијих квалитета личности представља њен идентитет. Идентитет се дефинише како унутрашњим својствима личности, тако и њеним окружењем, тј. спољашњим утицајима – економским, политичким, идеолошким итд. Промена било које од споменутих компоненти може довести до измене личности, тј. идентитета. На пример, многи убеђени комунисти после распада СССР-а и КП заменили су свој болшевички идентитет антисовјетским, либерално-демократским или конзервативним идентитетом.⁹⁾

Сви социјално-психолошки квалитети личности, на неки начин су повезани са активношћу, тј. способношћу човека да самостално и енергично ствара социјално значајне поступке и делатност, било у сарадњи са другима или одвојено од њих, па чак и против других људи и социјалних група.

Ова концентрисана уопштена активност доводи до стварања тзв. самонормативности, тј. делатности која није строго сагласна са друштвеним или групним нормама, али потиче из схватања личности о својим обавезама, позвању и слично. Самонормативност је повезана са процесом који је знаменити амерички психолог А. Маслов назвао самоактуелизација, тј. способност личности не да толико определи (препозна) своје способности и могућности, колико да уз велику активност искористи исте за самоусавршавање, развој својих талената, знања, умећа, за повећање своје компетентности и друштвеног значаја у науци, уметности, спорту, политици итд.

Свака идеолошка доктрина тежи да се развија и усавршава и, што је најважније, да се реализује у пракси (у убеђењима, ставовима, понашању својих следбеника) и да прошири сфере свог ути-

9) Промена спољашњих компоненти један је од узрока појава и вештачких народа. О томе видети нашу књигу: *Од Малоруса до Украјинаца*, прилог проучавању промене културног и националног идентитета Малоруса, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2008.

цаја. А то се може постићи само уколико има следбенике и веома активне присталице.

Идеологија у процесу свог функционисања делује не толико на сваки од споменутих елемената личности, већ, пре свега, на цео систем.

У процесу утицаја идеолошког система на личност појављују се четири основна аспекта утицаја на индивидуално сазнање и поступке било ког члана друштва: 1) когнитивни; 2) оријентациони; 3) вредносни и 4) циљни.

Когнитивни аспект садржи у себи карактер у усмереност знања, идеја и теорија које друштво кроз свој систем образовања и васпитања преноси на личност, а он их усваја и реализује кроз своје поступке.

На тај начин формира се поглед на природу и друштво, историју и културу, на место и улогу човека у свету, тј. поглед на свет човека као једне од главних црта његове личности, затим се формирају идеали, схватање неопходности формирања сопствене стратегија живота.

Оријентациони аспект дозвољава формирање односа сваког «ЈА» према различитим објектима окружујуће стварности (људи-ма, догађајима, чињеницама итд.) с тачке посматрања задовољења индивидуалних питања, интереса и потреба. Он одговара усвојеним информационим обрасцима и информационој структури које су човеку неопходне за одређивања и реализацију постављених задатака током живота.

За оријентацију личности у различитим ситуацијама, различитом окружењу, различитој делатности итд. карактеристичне су две особености: 1) аспект избора и 2) аспект очекивања у датој ситуацији.

Први аспект означава да свака оријентација има не само алтернативу, већ неколико могућности, а да човек бира најбољи. Други аспект значи да свака оријентација представља не само оријентацију на садашњост већ и на будућност (чак више него на садашњост).

Вредносни аспект садржи се у томе да свака личност следи одређене идеале, вредности, норме, да схвата последице избора различитих објеката, њихову особеност и значај, тј. да испуњава функцију оцењивања.

На крају циљни аспект се закључује у томе да деловање последњег усмерења на идеални или реални предмет (не)сазнатог стремљења субјекта, у конкретном се своди на резултат на који је усмерена делатност. На овај начин коначни циљ деловања има двојно значење: 1) циљ као замисао и мотив оријентисан на постизање одређеног ефекта, резултата и томе слично; 2) циљ као достигнут резултат.

У сваком идеолошком систему постоји потпуно дефинисан циљ заједничког деловања људи. На пример, у идеологији савременог српског друштва, бар према медијским истраживањима јавног мњења и изјавама политичара на власти, то је «Улазак у Европску унију, где нас очекује мед и млеко!»

Узајамно деловање и испреплетеност ова четири аспекта трансформише идеолошки утицај на личност у важан фактор његове социјализације. Под овим се подразумева процес усвајања од стране индивидуе социјалног искуства, одређеног система знања, норми, вредности, образаца понашања, припадања одређеној социјалној групи и друштву у целини и омогућавања да функционише као активан субјекат друштвених односа и делатности.¹⁰⁾

Идеолошки фактори формирања и развоја личности су вишеструки. Постоје јавне и латентне (скривене) форме идеолошког деловања.

Јавне форме су пропаганда одређених идеала, вредности, норми понашања, лозинки, позива за одређену политичку или економску акцију и томе слично. Скривене форме могу се пронаћи у подтексту неког казивања, одређеној иронији, сатири итд.

Усмерено идеолошко деловање реализује се преко делатности социјалних институција, специјално за то формираних (образовних, средстава за масовну комуникацију, политичких партија¹¹⁾ и покрета, невладиних организација итд.) Што се тиче неусмереног идеолошког деловања на личност, можемо рећи да оно није ни од кога специјално организовано и усмеравано, већ се догађа стихијски, непосредним социјалним окружењем индивидуе: његовом породицом, вршњацима, сарадницима на послу, случајним сусрети-ма...

10) Е. М. Бабасов, *Основы идеологии современного государства* 2-е издание. дополненное, Амалфея, Минск, 2004, стр. 87.

11) Види: Ismet Ovčina, *Političke stranke i demokratija*, DES, Sarajevo, 2007, str. 171 – 206.

СОЦИЈАЛНИ КАНАЛИ ЗА ИДЕОЛОШКИ УТИЦАЈ НА ЛИЧНОСТ

У друштву постоји цели низ социјалних канала кроз који се одвија идеолошки утицај на личност. Први и веома важан социјални канал (аспект васпитања) представља породица. Она делује кроз два међусобно зависна елемента: 1) делује као специфична социјална институција оријентисана на формирање и васпитање младог поколења; 2) функционише као мала и прва социјална група.

Важан социјални канал идеолошког деловања представљају мале социјалне групе – другови/другарице, сарадници на послу, чланови религиозних заједница (парохије), политичке партије и невладине организације...

Апсолутно неопходан и важан канал идеолошког деловања на личност представља школа. Школа, односно универзитет формирају поглед на свет високог грађанског квалитета, нову скалу вредности сагласну циљевима XXI века. Самим тим школа утиче на ученика комплексном обуком, васпитањем, погледом на свет, али и идеолошким утицајем.¹²⁾

Моћан и ефикасан канал идеолошког утицаја представља и колектив – радни, спортски, ђачки, војни итд. Колектив представља организовано и оформљено удружење људи са заједничким интересима и циљевима из којих проистичу вредносне оријентације, норме, погледи на свет, ставови, идејно-политичке представе и позиције.

У колективу се рађа и развија особени тип међуљудских односа који је важан за идентификацију са колективом. Ту се очекује сарадња, узајамна помоћ итд. Добро организован и јединствен колектив испуњава, сам по себи, васпитну функцију, пошто је човеку важно да његово понашање буде одобрено од стране колектива, односно да одобри његове идеале, вредности, норме, обрасце понашања, идеолошке оријентације итд.

Важну улогу у идеолошком деловању има култура са свим својим плурализмом типова, форми, стилова и функција. Њен утицај на човека је заиста велики, пошто нема човека који није, у већој или мањој мери, укључен у сферу културе.

12) Е. М. Бабасов, *Основы идеологии современного государства*, стр. 89.

Плурализам идеја, знања, веровања, осећања, животног искуства итд. које се налазе у култури дозвољава јој да формира програме деловања, комуникације, понашања и присутна је у свим областима живота и рада људи. Тачније у системима формираних и развијених култура, универзалних погледа на свет оваплоћених у живот конкретним обрасцима човек осмишљава, проживљава и оцењује окружујућу стварност, а затим мења своје практично понашање, односно делатност.

У систему идеолошког деловања на личност посебно место припада средствима за масовну комуникацију (штампа радио, телевизија и интернет). Медији, узети заједно, не доносе ни толико нове информације, нове идеје и погледе на свет колико конструишу социјалну реалност и доводе до тога да публика медијске актере познаје боље од својих комшија. Другим речима, медији доприносе социјалној отуђености људи. Међутим, са нашег аспекта важно је нагласити да медији, јавно или скривено, популаризују и одређене политичке идеологије.¹³⁾

Сви описани социјални канали идеолошког утицаја на личност делују не разједињено, већ сложено, иако, некада, противурече један другом. На пример, утицај породице на формирајућу личност може деловати у супротности са школом или радним колективом. Социјална група вршњака способна је да искаже велики утицај на понашање човека, при чему се тај утицај може заиста много разликовати од оног из школе и породице.

Зато је важно да се различити канали идеолошког деловања на личност не претворе у фактор слабљења и деструкције духовно-моралних вредности створених од народа током векова, што, потом, води у поделу и распад народа као заједнице, односно ако се искористе у супротном, кохезивном смеру, онда народна снага, народна моћ и интеграциони процеси јачају.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабасов, Е. М.: *Основи идеологије савременог государства* 2-е издање. дополненное, Амалфея, Минск, 2004.
- Волков, Ю. Г.: *Идеологија*, Москва, 1996.
- Zvonarević, Mladen: *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.

13) Улога медија је различита, од тога да «наркотизује» јавност до додељивања статуса појединцима, стварања популарног укуса, те вршења пропаганде за друштвене циљеве. О томе видети нашу књигу: *Социологија масовних комуникација*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2007, стр. 91 – 105.

- Manhajm, Karl: *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968.
- Милошевић, Зоран: *Модернизација и национализам*, Заслон, Шабац, 2006.
- Милошевић, Зоран: Актуелност национализма данас, *Српска слободарска мисао*, бр. 3, Београд, 2006.
- Милошевић, Зоран: *Социологија масовних комуникација*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2007.
- Милошевић, Зоран: *Од Малоруса до Украјинаца*, прилог проучавању промене културног и националног идентитета Малоруса, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2008.
- Милошевић, Зоран: Политическе партије и корупција, *Вестник Череповецког државног универзитета*, № 2, Череповец, 2008.
- Милошевић, Зоран: «Путинизм» - современна идеологија Руске Федерације, 10 новембра 2008, <http://www.imperiya.by/authorsanalytics19-3807.html>
- Овчина, Ismet: *Političke stranke i demokratija*, DES, Sarajevo, 2007.
- Рачков, П. А.: О смрти и бесмртности идеологије, *Вестник Московског универзитета*, Сериа 7, № 2, 1999.
- Роджерс, К.: К науци о личности, *Историја зарубежне психологије*, Тексти, Москва, 1986.
- Рот, Никола: *Психологија личности*, осмо издање, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1976.

Zoran Milosevic

Institute for political studies, Belgrade

ROLE OF IDEOLOGY IN DEVELOPMENT OF PERSONALITY

Summary

Author pointed out that all social channels of ideological influence act in harmony with each other, even though on some occasions there might be some contradictions between some of them. Therefore it is important that different channels that make ideological influence on personality do not become elements of weakening and destruction of spiritual-moral values created by the peoples throughout history and therefore cause division, instead of homogenization and integration of the peoples.

Key Words: Ideology, politics, personality, values, stances and interests

Примљено:

12. фебруара 2009.

Прихваћено:

13. марта 2009.

Оригинални

научни рад

Момчило Суботић*

Институт за политичке студије, Београд

ОДНОС ФИЛОЛОГИЈЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ КОД СРБА¹⁾

Сажетак

Да није било илиризма и хрватске, штрпсмајеровско-јагићевске идеје југословенства и сербокroatистике, не би било ни кобног сусрета Срба и Хрвата који се претворио у неспоразум и сукоб, који по својим идеолошким и филолошким последицама траје до данашњих дана. На жалост, поменути филолошко-идеолошку парадигму прихватили су и кључни српски филолози и идеолози у конституисању југословенске државе, што је резултирало српским духовним, политичким, језичким, етничким, геополитичким, државотворним дисконтинуитетом. Неоснован је став да су два народа, Срби и Хрвати, створили исти језик, а остали посебни народи. Још је мање одржив став да су четири народа (Срби, Хрвати, Црногорци и Муслимани односно Бошњаци) били историјски творци једног језика. Хрвати су преузели српски језик, одричући се свог, и на основу језика у Хрвате претворили све Србе римокатолике. Дошло је до поделе једног истог народа – српског народа – по линији различитих вера, а не по језику како је то у европској пракси. Јер, промена вере, по европским стандардима, не може довести до промене националности и преименовања језика. Данас се у Босни и Херцеговини бошњачким/босанским језиком означава име језика босанскохерцеговачких муслимана; назив српски језик остављен је босанскохерцего-

* Виши научни сарадник у ИПС у Београду.

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство науке Републике Србије.

вачким православцима, а босанскохерцеговачким римокатолицима одређен је назив хрватски језик. Тако се не поступа нигде у Европи. У Црној Гори поступили су по угледу на суседе: ако српски језик може да се дели на два, зашто не може на три, ако може на три, зашто не би могао на четири. Без обзира на званичне називе ових сепаратизмом насталих држава и њихових језика, у питању је и даље један књижевни језик, српски језик. Српска држава и њене националне институције (САНУ, Матица српска, филолошки факултети...) код европских институција (Савет Европе, ЕУ...) морају да захтевају да тако мора бити уписано у лингвистичку карту Европе.

Кључне речи: филологија, илиризам, српска идеја југословенства, хрватска идеја југословенства, Штросмајер, Јагић, Павловић, Суботић, Вук Караџић, југословенски период, постјугословенски период, србистика, Петар Милосављевић, европски језички стандарди...

ПРЕДЈУГОСЛОВЕНСКИ ПЕРИОД

Српски народ и Србија својим геополитичким положајем актуелизује познату одредницу Светог Саве. У писму Иринеју Свети Сава пише: "Исток је мислио да смо Запад, а Запад да смо Исток. Неки од нас су погрешно схватили наше место у овом сукобу струја, па су викали: ми нисмо ни једна ни друга страна; а неки да смо ми искључиво једна или друга! А ми смо Срби, кажем ти Иринеју, судбином предодређени да будемо Исток на Западу и Запад на Истоку, и да признајемо изнад себе само Небески Јерусалим, а на земљи - ништа"²⁾ „Порука открива језгро српског културног и политичког обрасца: Бити и остати свој и својствен, на своме, на који су надграђиване друге њихове саставнице. ..Заснивање традиције у светосављу и држави Немањића дало је главне оријентире сигурнијем путу српског народа у историју и огромна историјска искушења пред моћним и затирућим силама са којима се одржавање те изворне традиције вековима суочавало"³⁾

Модерна српска држава је од свог настанка била трагично идеолошки располаћена између Запада и Истока, између Европе и Русије. По тој формули владале су и смењивале се династије у Србији. Тако је било све до југословенског периода. Али оно што је

2) Према: Милан Матић, О српском политичком обрасцу, ИПС Београд 2000, стр. 26-27

3) Исто, стр. 28

значајно споменути јесте да је у предјугословенском периоду код Срба постојала свест о српској језичко-етничкој заједници. То је била светосавско-доситејевско-вуковска српска језичка парадигма из које је израсла и српска верзија јужнословенства Теодора Павловића и Јована Суботића, које су се успешно супротстављале Штросмајеровско-Јагићевској парадигми југословенства и сербокroatистике.

До илирског покрета Срби и Хрвати су живели одвојено, свако на свом етничком простору; разликовали су се по језику: Хрвати су говорили својим кајкавским – хрватским језиком, а Срби својим штокавским – српским језиком. Илирством Хрвати напуштају свој језик, узимају српски народни језик и проглашавају га за хрватски књижевни језик. Илиризмом је Аустрија настојала да спречи српску идеју и изврши расрбљивање српског народа, у време када је Кнежевина Србија за приоритет своје спољне политике истицала ослобођење и уједињење Срба под турском и аустријском влашћу. Бечки двор и Римокатоличка црква настојали су да одрже Хрвате као посебну народну заједницу, да их ојачају на рачун Срба и употребе као средство за остваривање својих геополитичких интереса и мисионерских и прозелитских циљева. Тај смер у хрватској политици нарочито је дошао до изражаја након Првог католичког конгреса одржаног у Загребу 1900. године. На том католичко-хрватском скупу донета је одлука да се сви католици српскохрватског, а у ствари српског језика, имају сматрати Хрватима.

Срби су се одупрли хрватском илирству, које је по својој суштини било великохрватство, али не и Штросмајеровом југословенству и Јагићевој сербокroatистици-главним настављачима илирске идеје, као аустрохрватског геополитичког пројекта.⁴⁾

СРПСКА ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Српска идеја југословенства јавља се пре хрватске. Она је представљала реакцију на аустрохрватски илиризам. Илирски покрет је наступио са ставом да су сви балкански Словени један народ – илирски, и да говоре једним језиком – илирским. Центар отпора овим идејама јавља се у Матици српској, око њених првих људи Теодора Павловића и Јована Суботића, а великохрватске идеје

4) Види шире: Момчило Суботић, Аустро-Хрватски геополитички пројекат илирства и југословенства, у: Српско питање и србистика, зборник радова I, приредили Петар Милосављевић/Момчило Суботић, Бачка Паланка-Ваљево 2007, стр. 150-183

и антисрпску суштину овог покрета прозрели су сви значајни Срби оног времена: Сава Текелија, Вук, Стерија, патријарх Рајачић. Патријарх Рајачић је говорио да су „Срби и Хрвати браћа, али свако има своје посебно име, посебну историју, засебан језик. Они нису један исти народ, и Срби неће напустити своје име ни илирству за вољу, ни југословенству, ни хрватству“.⁵⁾ Теодор Павловић и Јован Суботић су у илирској идеји видели унитаризам који брише разлике између јужнословенских народа и негира њихову посебност. Овде се пре свега има у виду различитост језика којима говоре поједини балкански Словени. „Концепција југословенства Павловића и Суботића је јасна. Они су сматрали да треба сачувати посебност сваког од јужнословенских народа, али неговати и њихово заједништво... Павловић-Суботићева идеја југословенства, у значењу јужнословенства, зато што је била природна, имала је дубоке корене у српском народу. Она је носила обележје и политичког и друштвеног живота Срба. Тој идеји је нарочито био привржен кнез Михаило. Али и други Обреновићи стално су рачунали, и морали рачунати, на сарадњу, нарочито са Бугарима. Рачунао је са тим и Никола Пашић, деценијама“.⁶⁾ Тако је било до Првог светског рата, тачније до Нишке декларације (1915), када Срби прихватају хрватску идеју југословенства и као свој ратни циљ проглашавају борбу „за ослобођење неослобођене браће: Срба, Хрвата и Словенаца“. Своју победу у рату Срби ће ставити у функцију те идеје, којој ће остати привржени до распада југословенске државе 1991. године.

Српска идеја јужнословенства комплементарна је са Доситејевим и Вуковим ставовима о српском народу и његовом језику. Познато је да је и свети Сава, као и Доситеј и Вук, био на становишту о Србима као јединственом народу, који говори истим – српским језиком, без обзира на веру коју исповеда-православну или католичку. Падом српских земаља под османску власт долази до масовне исламизације српског народа, нарочито на територији Босне и Херцеговине. Доситеј је, пре Вука, развио тезу о Србима три закона: грчког, римског и турског. Доситејево и Вуково језичко-етничко становиште утемељено је на европској славистици и филологији, коју су оличавали Добровски, Шафарик, Копитар, Миклошич и други корифеји науке о језику и књижевности.

5) Према: Лазо М. Костић, Крађа српског језика, Баден, 1964, стр. 72

6) Петар Милосављевић, Идеје југословенства и српска мисао, део: Српска идеја југословенства, Књиготворница *Логос*, Ваљево, 2007, стр. 12-13

ХРВАТСКА ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Хрватска идеја југословенства се битно разликује од српске. Главни њени политички протагонисти били су Људевит Гај и Јосип Јурај Штросмајер Штросмајер, а у филологији Ватрослав Јагић. По својој природи она се наслања на великохрватску идеју Павла Ритера Витезовића (1652-1713). У екстремнијем облику Ритерову тезу је најдоследније заступао Анте Старчевић, „отац домовине“, чије оспоравање Срба и позив на њихово зазирање добија масовну подршку у хрватском друштву у свим турбулентним временима. Та подршка се у неколико наврата током 20. века, по својој мржњи и бестијалности, претварала у геноцид над српским народом. Тако су тројица Немаца по пореклу и један Хрват били родоначелници идеје која ће у везати у неразмрсив чвор Хрвате и Србе, који се на штету ових других одвија готово пуна два столећа.

Ритер Витезовић је у свом спису *Croatia rediviva* (Оживела Хрватска, 1700), који је писао за потребе Бечког двора, као пројекат за ослобођење балканских простора од турске власти, доказивао да на простору Балканског полуострва од Јадранског до Црног мора живи један народ, народ хрватски, који говори једним језиком, језиком хрватским. Његов великохрватски пројекат предвиђао је стварање велике Хрватске састављене од Беле Хрватске (Словенија, Хрватска, Славонија, Истра, Далмација) и Црвене Хрватске (Босна, Херцеговина, Србија, Македонија, Бугарска). Таква Хрватска, разуме се, никада није постојала па није ни могла да буде оживљена. Али је идеја настављена. Најпре илирским покретом, који је почео, како је истицао Мирослав Крлежа, „избацивањем хрватског језика кроз прозор“, а који код Срба није „прошао“, затим Штросмајеровим југословенством и Јагићевом сербохрватистиком који су, нажалост, код Срба ухватили корена чије последице на идеолошком и филолошком плану још нису отклоњене.

Кад кажемо да су Хрвати преузели српски језик, имамо у виду следеће чињенице. Кајкавац Људевит Гај (1809-1872) своје *Новине хорватске, славонске и далматинске* и њихов подлистак *Даницу* почео је објављивати 1835. на хрватском језику, тј. кајкавски, а онда је после неколико изашлих бројева прешао на илирски, дакле, штокавски, српски језик. Кад је 1843. Бечки двор забранио илирски покрет, на сцену ступа Штросмајерова југословенска идеја. На место илирства сад ступа хрватство; оно постаје „баштиник“ илирске

идеје; све што је носило назив илирски, од језика, књижевности, културних и јавних установа сад добија хрватски назив и садржај.

Јосип Јурај Штросмајер (1815-1905) проповедао је југословенство, које се потпуно разликовало од оног Павловић-Суботићевог, и оно је носило снажан печат аустријских и аустро-хрватских интереса. За потребе реорганизоване Аустрије као федерације разних народа, Штросмајер је планирао да у њу укључи и Југословене које чине три племена: Словенци, Хрвати и Срби, који треба да буду трећа федерална јединица тако замишљене државе. Центар тако створене заједнице Југословена је требало да буде Загреб. Из ове јужнословенске заједнице Штросмајер је искључио Бугаре јер нису били у саставу Хабзбуршке монархије. Штросмајер је говорио да се ради о једном народу, да Срби и Хрвати имају један народни језик (што би значило да Хрвати говоре кајкавски и штокавски, а Срби штокавски и кајкавски, што је потпуно произвољно и нетачно), те да теже политичком јединству (што је такође нетачно). Његове тезе су под снажним утицајем геополитичких ставова. Штросмајер је заокупљен питањем хрватске територије. Територијална целокупност и одрживост за њега је најважнији геополитички задатак, јер „свака држава неизмјерно држи до територијалне целокупности своје, а питам вас, откле су многе размирице, многи дуготрајни ратови? Управо због тога се чувала и бранила по дужности цјеловитост територијална“.⁷⁾ Штросмајеров мото био је потпуно покатоличавање Срба, не само „аустријских“ него и оних у Србији, о чему сведочи најновија књига о бискупу Штросмајеру академика Василија Крестића.⁸⁾ Његова југословенска идеја имала је два задатка, у оквиру истог циља: прво, да у оквиру Римокатоличке цркве духовно уједини Србе и Хрвате, а затим да Србе кроатизује на основу заједничког језика са Хрватима.⁹⁾

Ватрослав Јагић (1838-1923), највећи хрватски филолог, бавећи се политиком колико и науком, подупирао је Штросмајерову идеју југословенства и заступао једну по Хрвате ефикасну, али за науку конфузну и ненаучну тезу. „У обимном чланку *Југословени* Јагић је истицао да су Хрвато-Срби, односно Југословени, један народ, јер говоре једним језиком који је састављен од три наречја: чакавског, кајкавског и штокавског. Пошто Словенци говоре кај-

7) Štrosmajer-Rački, *Politički spisi*, Zagreb, 1971, стр. 133

8) Василије Крестић, Бискуп Штросмајер-Хрват, Великохрват или Југословен, *Гамбит*, Јагодина, 2006.

9) Упореди: Момчило Суботић, нав. дело

кавски, и они су Југословени. Јагић је, међутим, истицао да Срби и Хрвати, иако су по језику један народ, у ствари, чине два народа, који се разликују по вери, па су сви католици Хрвати, а сви Срби су православци. Он је, дакле, српско и хрватско национално име прогласио ознаком верске припадности, јер је то било у интересу Хрвата. По Јагићевом пројекту требало је да се заједнички књижевни језик Срба и Хрвата, српскохрватски, односно хрватски или српски, односно штокавски, подели по линији екавица (српски део) и ијекавица (хрватски део). Ови Јагићеви ставови оживотворени су у Титово време Новосадским договором (1954)¹⁰.

Јагићево преузимање српског језика и његово кривотворење у хрватски језик довршено је крајем XIX и почетком XX века. О томе сведоче књиге: *Хрватски правопис* Ивана Броза (1891, за који аутор признаје да је рађен на корпусу Вука Караџића и Ђура Даничића), *Грамматика и стилистика хрватског или српског језика* (1899, такође рађена на корпусу Вука Караџића и Ђура Даничића) и *Рјечник хрватског језика* Ивана Броза и Фрање Ивековића (рађен на корпусу Вука Караџића, Ђура Даничића, Његоша и Милана Ђ. Милићевића). Дакле, сами хрватски аутори пишу на српском језику, а онда нескривено кривотворе истину дајући српском језику хрватско име. Српски језик је српски језик, свеједно ко га, по националном осећању, говорио.

Да се став око српског језика и његово присвајање од стране Хрвата још више замути, нису недужни ни српски филолози, и то они најеминентнији. На том пољу ненаучно су се понели и најзначајнији Вукови следбеници, попут Ђура Даничића који је најпре доследно заступао Вукове ставове о српском језику, о Србима три закона, односно став: „Сви Срби су штокавци и сви штокавци су Срби“. О научном подупирању Вукових погледа на српски језик и књижевност сведоче Даничићева дела: *Рат за српски језик и књижевност* и *Разлике између српског и хрватског језика* (1858), али, нажалост, после Вукове смрти, прихватиће хрватску тезу (Штросмајерову и Јагићеву) о двонационалном имену српског језика: хрватски или српски, због чега је заслужио место тајника ЈАЗУ (1867) и преселио се из Београда у Загреб, где пише *Рјечник хрватскога или српскога језика*“ (у издању ЈАЗУ 1882).¹¹ Готово идентично понеће се водећи српски филолози у југословенском

10) Петар Милосављевић, Увод у србистику, *Требник*, Београд, 2003, стр. 19-20

11) Види шире: Момчило Суботић, Новија српска политичка историја, део: Вук Караџић и Хрвати, *ИПС*, Београд, 2006, стр. 21-45

периоду. О томе најбоље сведочи чињеница да је *Речник српског књижевног и народног језика* који је покренуо Стојан Новаковић (1888), Српска академија наука и уметности наставила да издаје као *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. И то након сецесионистичких ратова и формирања нових држава на простору бивше СФРЈ, када су ове државе одлучиле да напусте двоимени назив и свој језик назову по новој држави-нацији.

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПЕРИОД

Негде је Добрица Ћосић рекао да су Срби народ који побеђује у рату, а губи у миру. Нешто слично, рекао је, разочаран српским одустајањем да се у новој држави обележи српски етнички, историјски и државни простор, Живојин Мишић, прослављени српски војсковођа.¹²⁾ Ово су најтеже оптужбе за српске политичаре и идеологе. Јесу ли оне оправдане? Кад је у питању начин уједињења у прву југословенску државу и облик њеног политичког и територијалног разграничења, ове критике су више него оправдане. Прва Југославија није, како истиче Петар Милосављевић, настала „у идејама Светог Саве, Доситеја и Вука, ни у идејама Матице српске, ни Српске краљевске академије. Такође ни идеја да су Срби само православци не потиче од ових српских великана и некадашњих српских националних институција. То је идеја Ђаковачког бискупа Јосипа Јураја Штросмајера и његовог филолошког доглавника Ватрослава Јагића. То је једна од главних идеја Првог хрватског римокатоличког конгреса (Загреб 1900). На основу тих идеја развијан је корпус српског народа, самим тим што је свођен само на свој православни део. Што је још горе, на штросмајеровско-јагићевским идејама, подриван је и идентитет српског језика“.¹³⁾

Политичка победа хрватске идеје југословенства довела је до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, државе „једног троименог народа“. Србија је у ту несигурну државну творевину уложила своју државност и свој национални идентитет, за разлику од Хрвата и Словенаца којима је заједничка држава послужила као сигурно станиште за национални опстанак и успутна станица

12) Суочен са олаком распродајом тековина српских победа у ратовима 1912-1918, војвода Мишић је завапио: „нема тих ратова које српски војници не би добили, нити њихових тековина које српски политичари не би упропастили“. Према: Милан Матић, нав. дело, стр. 89

13) Петар Милосављевић, Српско питање и србистика, III књига, Обраћања, Бачка Паланка-Ваљево 2007.

ка пројектованој државној самосталности. У Уставима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1921, 1931), која је 1929. преименована у Југославију, званични назив језика био је: српско-хрватско-словеначки. Историчар Станоје Станојевић је своју енциклопедију назвао такође Српско-хрватско-словеначком народном енциклопедијом. Срби су Хрватима у свему попуштали, само да се одржи заједничка држава . А њихови захтеви су били максимални: разбијање југословенске државе и стварање велике, етнички чисте, католичке хрватске државе. Бановина Хрватска је у плановима хрватског националног покрета (Мачек) била само прва фаза ка потпуној државној самосталности (Павелић, НДХ).

Друга Југославија, комунистичка „држава равнотеже“, федерација успостављена на антисрпској основи, промовисала је нове нације и републике-државе из српског језичко- етничког супстрата, а аутономне области такође конституисала у Србији, а не, на пример, у Хрватској, где је за то било више историјских, етничких, језичких и других разлога. Прихватањем југословенства и комунизма Срби постају подељен, располућен народ, што са другим југословенским народима није био случај. „Комунизам је југословенству дао нову снагу и привлачност“¹⁴), конструисао Југославију као типичну компромисну творевину, омеђивањем неких јединица као несрпских, што је био вид опкољавања Србије тзв. националном периферијом вештачких и несазрелих нација“.¹⁵)

Самозаборавајући се утопијом о „братству и јединству“ српски народ и његова друштвена и политичка елита остају дезоријентисани. Након „сеобе крви“, односно преливања нашег народа, под притисцима, на хрватску, албанску, муслиманску, црногорску страну, извршено је насиље над историјом стварањем несрпских нација на српском етничком простору. „Неравноправност Срба била је цена опстанка Југославије“ - истицао је Ђилас.¹⁶) Јосип Броз поделио је Србе у четири републике и две покрајине, дакле у шест федеративних јединица. Нико се није бунио, јер су сви живели у уилузији да су у једној заједничкој југословенској држави. Међуре-публичке административне линије нису сматране границама нити су биле потврђене било каквим правним актом, већ су представљане као „линије у мермеру“ (Броз), које спајају југословенске наро-

14) Драгољуб Живојиновић, Ватикан и Срби у XX веку, у : Геополитичка стварност Срба, ИГС, Београд, 1997, стр. 102

15) Бранко Петрановић, Србија у Југославији и велике силе, ВИГ, Београд, 1993, стр. 101

16) Добрица Ћосић, Пишчеви записи (1981-1991) Филип Вишњић, Београд, 2002, стр. 276

де. С питањем граница властите државе Срби су се суочили када је *de facto* и *de iure* југословенска држава престала да постоји.

„Срби су за разлику од Немаца и Италијана до данас остали народ склон регионализму и регионалној свести... Насилно однорађавање Црногораца после Другог светског рата, има за последицу, државни и културни сепаратизам... За подстицање регионалне свести и стварање синтетичких нација коришћени су како државна традиција (Црна Гора), тако и дијалектске и фолклорне особености (Македонија), али и верска опредељеност (босански муслимани)“.

Као пандан Црној Гори историчар Славенко Терзић истиче Баварску „која је била вековима засебна немачка држава, са двором и династијом, па никоме не пада на памет у Немачкој и Европи да данас говори о „баварској нацији“ или баварској културној баштини издвојено из немачког културног наслеђа“.¹⁷⁾ На делу простора на којем живе Црногорци вековима нису мењали име. Све до краја Другог светског рата били су по националности сви Срби. После одлуке „одозго“ (Коминтерне, односно партијског и државног врха на челу са Брозом), готово сви по националности постају Црногорци.

И овде је испредњачио хрватски језички сепаратизам. Најпре је *Новосадским споразумом*, из децембра 1954, „утврђен“ заједнички народни и књижевни језик Хрвата, Срба и Црногораца, под називом хрватскосрпски/српскохрватски. Ево шта о томе каже један од водећих српских филолога Петар Милосављевић: „Новосадски договор био је пуна победа хрватске стратегије, оличене у сербокroatистици. На том *Договору* проглашено је да је народни језик Срба, Хрвата и Црногораца (а то значи и чакавски, кајкавски и штокавски) један језик, да се он убудуће треба звати српскохрватски/хрватскосрпски. Књижевни језик Срба и Хрвата, по закључцима овог *Договора*, грађен је на штокавској основи, равноправно и отпочетка у два варијантама: екавској и ћириличкој са центром у Београду и ијекавској и латиничкој са центром у Загребу. На овој подели на српску и хрватску варијанту имплицитно су пројектоване и поделе српског и хрватског језика“.¹⁸⁾ Тако су сепаратизмом захваћени и Црногорци, који су свој језик увек звали –српски, а

17) Славенко Терзић, О српском политичком и културном регионализму-могућности превазилажења, у: Српски духовни простор, Бања Лука, Српско Сарајево, 1999, стр. 243

18) Петар Милосављевић, Идентитет и преименовања српског језика, у: Србија-политички и институционални изазови, Зборник радова, приредили Момчило Суботић/Живојин Ђурић, ИИП, Београд, 2008, стр. 214

затим од 1955. до 1992. српскохрватски. Већ 1967. Хрвати, на челу са Мирославом Крлежом устају против овог *Договора* својом *Декларацијом о називу и положају хрватског књижевног језика*. Крлежа више не говори о „хрватском језику избаченом кроз прозор“, већ *Декларацију* брани речима, да „Срби и Хрвати имају један језик који Хрвати зову хрватски, а Срби српски“. *Декларацију* је подржало више од 100 хрватских књижевника и интелектуалаца и све хрватске културне и образовне институције. На ово је одговорило око 40 српских књижевника својим *Предлогом за размисљање*, чиме је само примљено к знању и прихваћено залагање хрватске стране за равноправност „хрватског“ језика, а затим је Матица хрватска марта 1971. једном кратком изјавом и формално одступила од *Новосадског договора*. У Уставу 1974. године садржани су хрватски сепаратистички захтеви, па и они о језику; језик је сада хрватски или српски, као у време Штросмајера и Јагића. Била је то само међуфаза у потпуном преименовању српског језика у хрватски, што ће уследити разбијањем југословенске државе.

Према Петру Милосављевићу: „Највећи пројекат гашења интегралног српства извео је Штросмајеров настављач у првој и другој Југославији Виктор Новак... Новакова књига (Магнум кримен, М. С.) сугерише: Срби, чувајте се римокатолика; они су ваши непријатељи. Новак је био карика у штросмајеровско-титовској идеји југословенства, коју је препоручивао Србима. Његова књига је, практично, у Титовој Југославији сахранила идеју о Србима као целовитом корпусу: тј. као о народу које је не само православни, већ делом и римокатолички и муслимански народ...“¹⁹⁾

Како је која сила, државна идеја и идеологија пролазила овим просторима, тако је од српског националног ткива, зарад својих политичких интереса, откидала и стварала нове нације. Најпре је то учинила Отоманска империја стварајући муслимане, које ће Титов режим декретом произвести у нацију, са великим М, данас Бошњаци, затим је Аустрија извршила кроатизацију Срба католика, чију финализацију у Хрвате ће такође реализовати комунистички режим Јосипа Броза. Брозов комунистички систем произвео је Македонце и Црногорце, а од Срба католика-Буњеваца и Шокаца силом створио Хрвате.²⁰⁾

19) Петар Милосављевић, Српско питање и србистика, *Логос*-Бачка Паланка/*Књигомворница Логос*, Ваљево, 2007, стр. 132

20) „Наредба Јосипа Броза из маја 1945. гласила је да су Буњевци Хрвати. Кључна реченица тог документа гласи: „како буњевачке и шокачке народности не постоје, то вам се

Срби у Хрватској, иако конститутиван и са Хрватима равноправан народ, доживели су да им Хрвати по други пут присвајају српски језик. Угашене су и све српске просветне и културне установе, последња *Просвјета* 1980. године. На политичком плану статус и положај Срба у југословенској федералној јединици Хрватској био је уставно зајемчен; СР Хрватска је успостављена као двонационална република – држава – Хрвата и Срба, као што је, на пример, Белгија држава Фламанаца и Валонаца, или Швајцарска тронационална држава – Немаца, Француза и Италијана. Хрвати су, међутим, слично присвајању и крађи српског језика, исто учинили и са српским народом: одузели су му конститутивност и свели га на националну мањину.

Тридесет година после *Новосадског договора* појавила се у Минхену (1984) *Карта хрватског језика с додатком српског* у књизи *Добар дан!* чији је аутор Томо Матасић. Она је јасно графички приказала како је српскохрватски односно хрваткосрпски подељен на две половине и то по линији ијекавски-екавски изговор, тј. источна и западна варијанта оног „једног и јединственог“ језика.²¹⁾

Постјугословенски период

На питање новинара „Гласа јавности“ : Да ли Србија задовољава све услове да се зове државом, геополитиколог и политички и правни писац Милош Кнежевић, уредник часописа *Национални интерес*, каже „да је Србија пре свега резидуална творевина, што значи да је настала као последња у сецесионом ланцу постјугословенских творевина и да би њена будућност могла бити некаква збирна регионална територија. Све оно што чланице ЕУ придају сопственим државама као важно, Србији одричу. Тако, на пример, Србија још нема тачно одређене границе своје територије, нити спроводи ефикасну власт на ампутираном делу своје државне територије. Према томе испада да Србија по унутрашњим и спољашњим жељама треба да постане некаква збирна регионална тери-

---

наређује да све Буњевце и Шокце имадете третирати искључиво као Хрвате без обзира на њихову изјаву“. Ово је документ Среског НОО Среза бачкопаланачког од 18. маја 1945, који је резултат Титовог говора на оснивачком конгресу КП Србије 8. маја 1945. Он је том приликом рекао: „Ми градимо братство и јединство, али српски шовинисти у Војводини неће да признају Хрвату да је Хрват, већ га зову Буњевац. Он тражи пропусницу за Београд, а овај му пише народност Буњевац“. Према: *Новости*, 3. август 2005, стр. 6

21) Види: Момчило Суботић, Српско питање данас, део: Филологија и геополитика, *ИПС*, Београд, 2008, стр. 151-152

торија, потпуно деконцентрисане и децентрализоване власти, са неколико главних градова и политичких елита које би у њима требало да владају“.²²⁾

Очигледно је, наиме, да је „разбираспад“ југословенске државе мотивисан жељом Запада да њеним нестанком онемогући стварање неке веће, превасходно српске државе на Балкану. При том је Запад, а то значи „ватиканско-германски блок“ и САД, одлучио да не само подстакне стварање нових-сателитских државица на српском етничком и историјском простору, већ и да Србију потпуно обогати – давањем независности Косову и наговештајем сепаратизма у Војводини сведе је на „збирну регионалну територију“.

Срби су, за разлику од других народа, имали чак шест концепција решавања свог националног питања, од уставобранитељске, до данашње мондијалистичке „визије“ утапања Србије у будући свет, под палицом једине преостале суперсиле. Пропуштена је прилика да Србија после Првог светског рата реши то питање, Србија је напустила своје националне програме и прихватила југословенски државноправни и политички провизоријум.²³⁾ Слично се догодило и после Другог светског рата. „Србима је потоњи (XX, југословенски) поништио онај претходни (XIX, односно српски)“.²⁴⁾

И док новонастале државе на простору бивше СФРЈ настоје да се потпуно дистанцирају од бивше државе и идеологије, прибављајући нови идентитет своје државности, Србија односно њена постпетооктобарска власт никако да се истргне из лажних канци југословенства. То се најбоље види у области филологије, која је одлучујуће креирала југословенску идеологију и државу. У настојању да заокруже своју државност Хрвати, Бошњаци, Црногорци свој дојучерашњи српскохрватски, а у ствари српски, језик прогласише за хрватски, односно босански и црногорски. О каквој се филолошко-идеолошкој конфузији налази српска власт говори и чињеница да је у Србији српски језик и већински и мањински, односно за мањинске језике, као што су мађарски, албански, бугарски, румунски, русински, словачки, украјински, ромски, проглашени су и хрватски и босански. Извесно је да нико разуман не

22) Према: Глас јавности, 16. Фебруар 2009, стр. 2

23) Види: Момчило Суботић, Српско питање данас, део: О српском националном програму, ИИТС, Београд, 2008, стр. 24

24) Милан Матић, Србија: историјске кризе и демократска реформа, СИМ, 1-4/2003, стр. 10, Београд, 2003.

може да тврди да то није српски језик. У Хашком трибуналу, у којем су суди превасходно српској идеји, језичко питање је појединостављено и у духу је проширене сербокroatистике – српски језик је проглашен бхс језиком.

На све ово владајућа политичка и друштвена елита у Србији (САНУ, Матица српска, Филолошки факултети...) нема одговора. Ћутала је кад су најпре Хрвати српски језик прогласили за хрватски књижевни језик, не објашњавајући при том који је језик Срба у Хрватској као новонастале мањине; ћутала је и када су Бошњаци (муслимани до 1992.) српски језик преименовали у босански, с не-реалном надом да ће то прихватити Срби и Хрвати у БиХ; такође је ћутала када су Црногорци српски језик преименовали у црногорски и; најпосле, исто тако је потпуно произвољно, научно неутемељено и политички штетно прихватила да муслимани у Рашкој области српски језик преименују у босански. Не би нас изненадило да по истом политичко-сепаратистичком критеријуму дође до формирања војвођанског језика. Био би то катастрофалан учинак једне антисрпске политике која се налази у потпуном идеолошком ћорсокаку.

А изгледало је да неће бити тако! Постјугословенска и посткомунистичка Србија је све до *Дејтонског споразума* била политички прилично хомогена у артикулацији и одбрани права Срба на простору бивше Југославије. Присетимо се да је власт и опозиција у Србији до *Дејтона* заговарала право српског народа на самоопредељење у федералним јединицама Хрватској и БиХ, што је значило њиховостанак са целином српског народа у јединственој држави. У то време одржан је први, а затим *Други конгрес српских интелектуалаца*, на којима је захтевано од европских и светских институција да за српски народ важе иста начела међународног права као за друге народе. При томе је помињано језичко начело и истицана теза еминентних европских лингвиста и филолога, да је штокавско говорно подручје српски језик и да на њему живе Срби различитих конфесија, што би приликом територијалног разграничења требало доследно поштовати.

Не само да разграничење југословенских народа није марило за језичке ни етничке принципе, извршено је уз спољну подршку силом, него је и нова власт у Србији стала на становиште наших противника – о српској кривици за југословенску драму. И

та неистинита, лажна тврдња, на којој је ДОС освојио власт, представља највећу препреку за часно и достојанствено вођење српске државне политике. Попут својих западних ментора и нова до-совска власт у Србији је за све недаће кривила режим Слободана Милошевића, занемарујући или не знајући, свеједно, да Запад на челу са САД овде није због људских права него из сасвим конкретних – геостратешких и геополитичких побуда. И да српски народ и његова држава представљају само препреку али и експеримент за наступање према Истоку, превасходно према Русији и њеним енергетским ресурсима.²⁵⁾

Актуелна власт у Србији заговара безуслован улазак у ЕУ, а да се ниједном није запитала зашто нас ова организација не третира као и друге државе и народе Европе. Како то да „ЕУ нема алтернативе“, када нам њене 22 државе (од 27 чланица ЕУ) отимају Косово и Метохију. Са чудовишним мазохизмом актуелни режим практично учествује у разарању сопствене државе. Зашто српска власт не тражи од ЕУ да се према Србији и Србима примењују европска начела када је у питању језичка одредница нације.

Како стоји ствар са преименованим српским језиком у хрватски, босански, црногорски?

Хрвати су одбацили све досадашње називе, своје творевине, за заједнички – српски језик: одбацили су „српскохрватски језик“, „хрваткосрпски језик“, „хрватски или српски језик“, не помињу више њену источну, екавску, београдску, нити западну ијекавску, загребачку варијанту. Све оне су српске. „На територији данашње Хрватске говори се, као у време док та држава није постојала, чакавским, кајкавским и штокавским наречјем, дакле, различитим језицима. Од краја 19. века књижевни језик Хрвата заснива се на штокавском наречју ијекавског изговора који је третиран као заједнички језик Срба и Хрвата. .. Званични књижевни језик у Хрватској, био је, дакле, језик једног од два конститутивна народа, народа српског, који је 1990. проглашен за националну мањину. Закључак је јасан: У хрватској се данас као књижевним говори је-

25) Види: Русија и Балкан. Питања безбедности и сарадње, зборник радова, приредио Зоран Милошевић, ИПС, Београд, 2008, посебно радове: Миломир Степић, Србија у евроазијској и неоевроазијској концепцији-упоредна геополитичка анализа, стр. 23-50; Александар Дугин, Геополитика Нове Европе, стр. 51; Момчило Суботић, Русија и савремено српско питање с посебним освртом на Космет, стр. 191-208; Милош Кнежевић, Снажење Русије и савремена Србија, стр. 209-244; Зоран Петровић Пироћанац, Америчко укотвљавање, руско кашњење и српска „Сибирска дилема“ на Балкану, стр. 295-320

зиком обесправљене српске мањине²⁶⁾. Разуме се, „нико Хрвати-ма не може да забрани да се служе српским језиком, као што им нико не забрањује да се служе немачким, мађарским, енглеским. Али су хрватске институције, по европским стандардима, дужне да овај језик називају српским. Такође, нико у Хрватској не може забранити појединцима да се осећају и изјашњавају како хоће. Али је Хрватска дужна да својим грађанима и свету јасно одговори на питање: Шта је било са Србима римокатоличке вере? Где су нестали? Како се десило да Римокатоличка црква једном једином народу на свету, забрани да буду римокатолици, денационализујући их и аутоматски претварајући у Хрвате?! И то баш онај народ, српски, који је у целом словенском свету стекао титулу примаса, једну од највиших у хијерархији Римокатоличке цркве“²⁷⁾

Док се Хрватима може замерити да су за свој књижевни језик узели туђи језик и назвали га својим-хрватским именом, а свој одбацили, становницима *Босне и Херцеговине* то се не може замерити. Ову бившу југословенску републику насељава једнојезична популација која би, по европским стандардима, била третирана као један народ. Међутим, Титов режим је озваничио постојање у њој тобоже три народа: Срба (православци), Хрвата (римокатолици) и Муслимана (исламисти који себе од 1992. зову Бошњаци). И овде је назив језика до 1990. био српскохрватски/хрватскосрпски, а после рата је проглашено постојање три језика: српског, хрватског и босанског. Као критеријум језичког идентитета узима се верска припадност, а не језичка обележја....“Нико у Европи језике није идентификовао по верској припадности“²⁸⁾ И овде се говори „источнохерцеговачким дијалектом српског језика који се говори у целој Републици Српској, у целој бившој Републици Српској Крајини, на дубровачком подручју, у већем делу Црне Горе и у петини

26) Петар Милосављевић, *Обнова свести о српској језичкој заједници*, у: Српско питање и србистика, зборник радова I, приредили: Петар Милосављевић/Момчило Суботић, Бачка Паланка/Ваљево 2007, стр. 525-526

27) Петар Милосављевић, *Обраћање Савету Европе и Европској унији*, књига III, Српско питање и србистика, приредио: Петар Милосављевић, Бачка Паланка-Ваљево 2007.

28) У преименовању српског језика Петар Милосављевић истиче: „не може се ни на који принципијелан начин порећи да је било или да има Срба муслиманске вероисповести, јер о томе сведоче међу осталим имена Мехмед паше Соколовића, Меше Селимовића, Скендера Куленовића, Емира Кустурице. Не може се такође порећи да је било Срба римокатолика. О томе сведочи и цела историја Дубровника. Један од оисаца и сведока те историје, вођа Срба римокатолика у Дубровнику дум Иван Стојановић (1829-1900), декан Римокатоличке цркве у овом граду, јавно је износио став: „мени моја римокатоличка црква не брани да будем Србин“ као и став: „башка вера, башка народност“. Не треба сметнути с ума да је једини Србин који је добио Нобелову награду, Иво Андрић, био римокатолик.

Републике Србије. Источнохерцеговачки дијалекат је моћна грана српског језика и од те истине се овде бежи као и у Хрватској²⁹⁾ Лингвиста Милош Ковачевић истиче да је Вук Карацић стандардизовао језик за све Србе „без разлике вјерозакона и мјеста становања“. „Зато он и јесте назван српски, а не, на примјер, србијански језик. Временом сви Вукови Срби (а Вук је, подсјетимо се, Србима сматрао и Србе грчкога, и Србе римскога, и Србе турскога закона) нису остали Срби него су неки преведени у друге народе (Хрвате, Црногорце, Муслимане, односно Бошњаке), а ни све земље у којима су Срби живјели или живе нису у поствуковском периоду обједињене у једну српску државу. Тако данас Вуков(ск)и српски језик као књижевни језик не употребљавају само Срби, него и Хрвати, Црногорци, и Муслимани (који себе национално преименоваше у последњем десетљећу XX вијека у Бошњаке). Српски Вуков(ск)и књижевни језик, према томе, јесте књижевни језик и Срба, и Хрвата, и Црногораца, и Муслимана (Бошњака), и употребљава се не само у Србији и Републици Српској, него и у Црној Гори, Хрватској и Федерацији Босне и Херцеговине. Употребљава се, дакле, попут њемачког или енглеског језика, и код више народа и у више држава“³⁰⁾

По Уставу *Црне Горе*, која је поново постала самостална држава 2006, званични језик је постао црногорски. До тада, од 1992. до 2006, звао се српски. Као и пре *Новосадског споразума* (децембар 1954), сем у раздобљу између два светска рата када је назив језика био тронационалан: српско-хрватско-словеначки. Већ смо поменули да су Црногорци у Титовој Југославији променили свој национални статус. Све до краја Другог светског рата били су по националности сви Срби, а након комунистичког запоседања власти готово сви Црногорци. На последњем попису 2004. око 39% становника Црне Горе се изјаснило као Црногорци, око 32% као Срби. Том приликом 64% се изјаснило да говори српским језиком, нешто преко 20% црногорским, а остали – бошњачким, хрватским и албанским језиком. Осим Албанаца сви остали имају, у ствари, један језик, српски, али га данас различито називају. У Црној Гори се најбоље види сва апсурдност националне и језичке политике из

29) Петар Милосављевић, *Обнова свести о српској језичкој заједници*, у: *Српско питање и србистика*, зборник радова I, стр. 526

30) Милош Ковачевић, *Српски језик и његове варијанте*, у: *Српско питање и србистика*, зборник радова I, приредили Петар Милосављевић/Момчило Суботић, Бачка Паланка-Ваљево 2007, стр. 257

југословенског периода. Посреди је потпуно произвољно национално опредељивање: у истој породици једни се опредељују као Срби, други као Црногорци, једни говоре српским, други црногорским језиком.³¹⁾ Треба истаћи да се Црна Гора 1992. референдумом изјаснила за заједничку државу са Србијом, тј. за СР Југославију, готово стопроцентно. Један од њених тадашњих челника, а данас неприкосновени лидер, Мило Ђукановић опредељивао се као Србин. Данас је он родоначелник антисрпске монтенегринске политике, заговорник црногорске нације, црногорског језика и црногорске православне цркве. Ђукановић новоуведени назив црногорског језик оправдава чињеницом да је тако учињено у суседству (а суседство је Хрватска, Босна и Херцеговина и Србија), где се употребљава исти језик, али се језик назива по држави: хрватски и босански. Неки други европски пример не би могао да наведе.

У Србији у погледу језичке политике ситуација није мање апсурдна. Званични језик је српски. Али у српским националним институцијама није тако. У САНУ у Одељењу језика и књижевности задржано је српскохрватско име у називу *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* који Академија издаје од 1959. године. „Овим језиком се у Србији назива и језик овдашњих римокатолика српског матерњег језика. Прећутно или гласно се прихвата и назив босански језик за Србе муслимане у Босни и Херцеговини али и у Рашкој области у Србији. Одбор за стандардизацију српског језика при Академији прихватио је став да се исти језик може звати и српски, и хрватски и босански, а из истог Одбора долазе иницијативе да се језик и у Србији преименује у босанско-хрватско-српски језик. Овде се, дакле, и даље спроводи Старчевић-Јагићева политика негирања идентитета српског језика. Парадоксалност ове ситуације може се сликовито приказати ако се обрати пажња на свакодневни говор високих политичких личности у Србији које су различитог националног опредељења и верске припадности. Оне говоре истим, српским језиком, који им је свима једнако матерњи а, по концепцији српских академика и српских просветних власти и других државних органа и медија, то су различити језици.

31) Види шире: Јелица Стојановић, Идентитет и статус српског језика у Црној Гори (некад и сад), у: Српско питање и србистика, Бачка Паланка-Ваљево 2007, стр. 287-301; Драга Бојовић, Опет о „преименовању“ (доименовању, разименовању...) српског језика у Црној Гори, и још понечему, исто, стр. 311-327; Веселин Матовић, Разголићено се сти-дуљак из заграде, исто, стр. 302-304; Веселин Матовић, Не може се ријека кроз дудук натјерати, исто, стр. 305-310

На српским универзитетима данас постоје катедре за многе националне филологије као што су англистика, германистика, италијанистика, полонистика, бохемистика, словакистика, хунгарологија, албанологија итд. Али ни на једном универзитету у српским земљама не постоји катедра за србистику...³²⁾

Покрет за обнову србистике, који делује више од једне деценије (настао на иницијативу Петра Милосављевића, у Приштини 1997), и чине га еминентни филолози, лингвисти, књижевници, историчари, политиколози, у својим бројним публикацијама обнавља и апелује на обнови српске филолошке традиције из предјугословенског, а поготово из предтитоистичког периода. Покрет захтева да се обнови традиција Матице српске, Српске академије наука, образовног система у Србији, као и обнову српске идеје југословенства. Тражи да се према српском језику и књижевности државни и европски политички чиниоци односе као према другим европским језицима и књижевностима. Другим речима, треба их идентификовати према идентитету који су имали у предјугословенском периоду. А то пре свега значи да је српски народ, као и многи други европски народи, мултиконфесионалан, и он се, као и други европски народи, може разликовати по језику, а никако по вери, што је такође у складу са европским мерилима.

ЛИТЕРАТУРА

- Бојовић Драга, Опет о „преименовању“ (доименовању, разименовању) српског језика у Црној Гори, и још понечему, у: Српско питање и србистика, зборник радова I, приредили Петар Милосављевић/Момчило Суботић, Бачка Паланка-Ваљево 2007.
- *Глас јавности*, 16. Фебруар 2009.
- Живојиновић Драгољуб, Ватикан и Срби у XX веку, у: Геополитичка стварност Срба, ИГС, Београд, 1997.
- Ћосић Добрица, Пишчеви записи (1981-1991), *Филип Вишињић*, Београд, 2002.
- Матић Милан, О српском политичком обрасцу, ИПС, Београд 2000.
- Матић Милан, Србија: историјске кризе и демократска реформа, СПМ, 1-4/2003.
- Матовић Веселин, Разголићио се стидуљак из заграде, у: Српско питање и србистика, Зборник радова I, приредили Петар Милосављевић/Момчило Суботић, Бачка Паланка-Ваљево, 2007.

32) Петар Милосављевић, Обнова свести о српској језичкој заједници, у: Српско питање и србистика, зборник радова I, приредили: Петар Милосављевић/Момчило Суботић, Бачка Паланка-Ваљево 2007, стр. 527

- Матовић Веселин, Не може се ријека кроз дудук натјерати, у: Српско питање и србистика, Зборник радова I, приредили Петар Милосављевић/Момчило Суботић, Бачка Паланка-Ваљево, 2007.
- Милосављевић Петар, Идеје југословенства и српска мисао, Књиготворница *Логос*, Ваљево, 2007.
- Милосављевић Петар, Увод у србистику, *Требник*, Београд, 2003.
- Милосављевић Петар, Идентитет и преименовања српског језика, у: Србија-политички и институционални изазови, Зборник радова, Приредили Момчило Суботић/Живојин Ђурић, *ИПС*, Београд, 2008.
- Милосављевић Петар, Српско питање и србистика, *Логос*, Бачка Паланка-Књиготворница *Логос*, Ваљево, 2007.
- Милосављевић Петар/ Суботић Момчило, приредили Зборник радова: Српско питање и србистика I, Бачка Паланка-Ваљево, 2007.
- Милошевић Зоран, приредио Зборник радова: Русија и Балкан, *ИПС*, Београд, 2008.
- Костић Лазо М., Крађа српског језика, Баден, 1964.
- Ковачевић Милош, Српски језик и његове варијанте, у: Српско питање и србистика, Зборник радова I, приредили Петар Милосављевић/Момчило Суботић, Бачка Паланка-Ваљево, 2007.
- Крестић Василије, Штросмајер-Хрват, Великохрват или Југословен, *Гамбит*, Јагодина, 2006.
- Петрановић Бранко, Србија у Југославији и велике силе, *ВИГ*, Београд, 1993.
- Стојановић Јелица, Идентите и статус српског језика у Црној Гори (некад и сад), у: Српско питање и србистика, Зборник радова I, приредили Петар Милосављевић/Момчило Суботић, Бачка Паланка-Ваљево, 2007.
- Суботић Момчило, Аустро-Хрватски геополитички пројекат илирства и југословенства, у: Српско питање и србистика, Зборник радова I, приредили Петар Милосављевић/Момчило Суботић, Бачка Паланка-Ваљево, 2007.
- Суботић Момчило, Новија српска политичка историја, *ИПС*, Београд, 2006.
- Суботић Момчило, Српско питање данас, *ИПС*, Београд, 2008.
- Štrosmajer-Rački, *Politički spisi*, Zagreb, 1971.
- Терзић Славенко, О српском политичком и културном регионализму-могућности превазилажења, у: Српски духовни простор, Бања Лука, Српско Сарајево, 1999.

Momcilo Subotic

Institute for political studies, Belgrade

**RELATIONSHIP BETWEEN PHILOLOGY AND IDEOLOGY
OF SERBS**

Summary

If there was not Illyrism and Croatian Strossmayer-Jagicevian idea of Yugoslavism and Serbo-Croatism, fatal encounter between Serbs and Croats evolving into a misunderstanding and conflict that has been going on up to present days, would not have occurred at all. Unfortunately, above mentioned philological-ideological paradigm has been accepted by main Serbian philologists and ideologists in constitution of Yugoslav state, which resulted in Serbian spiritual, political, linguistic, ethnic, geopolitical statehood discontinuity. A stance that the two peoples, Serbs and Croats, have created one same language while remaining separate peoples is groundless. Even more groundless is a stance that four peoples (Serbs, Croats, Montenegrins and Muslims, that is Bosniaks) have been historical creators of one language. The Croats adopted Serbian language and gave up their own one, and on the basis of the language they made all Serbs of Roman Catholic faiths to become the Croats. There came a division of one nation – Serbian nation – on the basis of different faiths, and not on the basis of language, as is usual in European practice. According to the European standards, change of faith cannot lead to change of nationality and renaming of a language. Nowadays in Bosnia and Herzegovina the language of Bosnian-Herzegovian Muslims is called Bosniak / Bosnian language; Bosnian-Herzegovian Orthodox call the same language Serbian language, while Bosnian/Herzegovian Roman Catholics call it Croatian language. It is a case unrecorded in Europe. In Monte Negro the same pattern of the neighbors has been used – if the Serbian language could have been divided into two languages, why not divide into three languages, and if there are three languages, why not make it four languages. Regardless of official titles of these states and languages that were created as a consequence of separatism, it is still one literary language, Serbian language. Serbian state and its national institutions (SANU, Matica Srpska, Faculties of Philology...) should demand from European institutions (the Council of Europe, the European Union...) to write it down into a linguistic map of Europe.

Key Words: philology, Illyrism, Serbian idea of Yugoslavism, Croatian idea of Yugoslavism, Strossmayer, Jagic, Pavlovic, Subotic, Vuk Karadjic, Yugoslav period, post-Yugoslav period, Serbistics, Petar Milosavljevic, European linguistic standards

УДК: 355.01

Примљено:
12. фебруара 2009.

Прихваћено:
7. марта 2009.

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW

Година (XXI) VIII, vol=19
Бр. 1 / 2009.
стр. 89-112.

Миле Ракић*

Институт за политичке студије Београд

НОВА ИДЕЈА ИЛИ НОВА ПОЛИТИКА БЕЗБЕДНОСТИ¹⁾

Сажетак

Изградња и функционисање безбедности у савременим условима мора се заснивати на идеји изграђивања савремене безбедности која мора бити прихватљива и прилагођена потребама сваког појединца, нације и свим државама света подједнако. Стварање савремене безбедности мора одговорити савременом угрожавању и безбедносним изазовима унутар саме државе уз реализацију, пре свега, сопствених идеја решавања безбедносне проблематике. У супротном, несумњиво долази до поларизације идеја о изградњи теорије и праксе безбедности, каквим се може оценити данашњи степен безбедносне стабилности у нашој земљи.
Кључне речи: идеја, безбедност, угрожавање

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Данас се нашом планетом шири одређена доза страха. Као да се нешто велико очекује, као да нешто велико лебди око нас.

Сваки становник наше планете очекује да ово буде само тренутни утисак који ће релативно брзо проћи.

Чињеница је да је стање безбедности света очигледно поремећено, а многи мисле и да је ово ремећење проузроковано од стране некога ко свој унутрашњи развој базира на угрожавању других,

* Научни сарадник у ИПС у Београду.

1) Овај текст је рађен у оквиру пројекта: “Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији”. (149057Д) финансиран од стране Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

односно да своје поремећено унутрашње стање безбедности одржи и учврсти проширивањем на рачун некога другог. Ова хидра уобличена у антисветском, политичком и економском лобију, покушава да привуче наше интернационализовано друштво које се у овако израженој угроженој безбедности може назвати и друштво без компаса.

Жеља тих светских моћника се огледа кроз настојање да нас, али не само нас, натерају да прихватимо решења која би једноставно наметнула и учврстила „слепи пут“ на коме се данас објективно говорећи налази свет. Другим речима, они који су директно утицали, пре свега на стварање (настанак) нестабилне светске безбедности, односно безбедности на свим нивоима, оличене у данас израженој привредној рецесији – економској кризи светских размера и даље се проглашавају и намећу као универзални и једини лидери и пројектанти даљег развоја света.

Очигледно је да и наша земља запада у монетарну кризу која се шири из САД.

Уосталом, двадесети век суштински ништа добро није донео са аспекта безбедности, посматрајући исту у најширем значењу њеног појма.

Могло би се закључити да је безбедност чак више и озбиљније угрожена него до сада, а последице тог савременог угрожавања није могуће прецизно одредити. Односно, данас се може поуздано закључити да се налазимо у периоду, тачније речено наступио је период великог угрожавања безбедности. Тако су нпр. до сада била два велика светска рата, револуције, грађански ратови итд. који су однели око 170 милиона људских живота од којих је било око 80 милиона цивила. При томе је настрадало око милион Срба.

Дакле, угрожавање безбедности се и данас наставило само на други начин.

Када је реч о Србији, озбиљни безбедносни проблеми за њу су почели још 1945. године када је дошло до поделе света на интересне сфере.

Тадашња Југославија се нашла разапета између два велика блока који су настојали да је одвуку на своју страну.

Захваљујући идеји о стварању несврстаних земаља и политици коју је тадашња Југославија водила, безбедност Југославије је релативно била стабилна, па чак и када је реч о економском аспекту.

Идеја тадашњег државног руководства је била не угрозити безбедност наше државе развијањем идеја о несврстаности и њиховом операционализацијом, односно изградњом и спровођењем у дело несврстане политике. Ослонац је био у чврстој повезаности и даљем јачању повезивања са другим несврстаним државама.

Не улазећи у анализу система и стања безбедности пре и после Првог светског рата рекло би се да је суштинска проблематика по систем безбедности настала после Другог светског рата када је већ формирана СФРЈ у којој се створио „савремени“ проблем – проблем тероризма на Косову и Метохији.

Овај проблем је тим значајнији јер се са тероризмом суочавају и многе развијене земље САД, Велика Британија, Француска, Јапан, Русија итд. Међутим овај проблем је био својеврсни безбедносни и политички преседан у коме је на тадашњу СРЈ извршена оружана агресија од стране НАТО-а. Из тог догађаја требало је извући одређене закључке и идеје о даљој изградњи политике па и безбедности наше земље у односу на констелацију стања политике и безбедности у свету.

Осим овог озбиљног проблема из спектра проблема који угрожавају безбедност појавио се и стари и добро познати проблем нестанка сировина од виталног значаја за даљи развој сваке државе и читавог света. Прецизније речено највеће светске резерве енергената и других важних природних сировина су лоциране у Азији, односно око Урала и на Кавказу који су у највећем делу налазе на територији данашње Русије. Осим тога, на светску сцену је пре неколико година (у САД-у 2007. године) настала рецесија у сфери привреде. Ово је најважнија информација јер се ради о држави која важи за водећу државу света у области привреде, војној области, области културе, изграђене демократије, науке итд. Дакле, ради се о држави која кроји светску политику и ствара нови светски поредак. То је држава која одлучује о светској безбедности на рачун безбедности малих земаља, односно сопствених интересних региона широм света. Намеће се, рекло би се, суштинско питање да ли је идеја стварања новог светског поретка и идеја стварања нове безбедности.

Идеја стварања новог светског поретка заслужује анализе са многих аспеката, односно обухвата све значајније области људског развоја. Те анализе не сумњиво треба да буду свеобухватне и ег-

зактне, валидне и поуздане, а нарочито када се спроводе у области безбедности.

Безбедност се убраја у области које су најзначајније за живот и развој државе и друштва. Када се врши анализа стања безбедности или било која друга анализа са аспекта безбедности, неопходно је у обзир узети неколико чињеница међу којима најзначајније место заузима и она која подразумева да савремена безбедност мора бити усмерена ка појединцу, националној безбедности држава па тек онда ка глобалној безбедности.

То значи да идеја стварања савремене (реалне) безбедности мора и да потекне од појединца, група, држава, нација. Свакако све то у циљу изградње заједничког општеприхваћеног и прилагођеног (адаптибилног) модела безбедности, односно њене теорије и праксе.

Неопходно је при томе укључити све аспекте савременог угрожавања безбедности, односно све релевантне факторе који имају утицај на безбедност данас.

ПОЈАМ И ОБЛИЦИ УГРОЖАВАЊА БЕЗБЕДНОСТИ ДРЖАВЕ

Први пут појам Система безбедности²⁾ се нормативно употребљава у Уставном амандману ХХХ усвојеном јуна 1970. године.

Као појам Систем безбедности је настао много раније, али је Уставом 1974 услед друштвено-политичких промена реафирмиран.

Тада је остварен нов прилаз друштвеним питањима – одбрана земље и независности + заштита уставног уређења, сигурности људи и грађана и друштвене и цивилне имовине итд.

За многе теоретичаре који се баве анализом, односно пројектовањем безбедности отежавајући фактор представља податак да ни до наших дана појам угрожавања безбедности државе није прецизно одређен. Димензија проблема се може сагледати и кроз чињеницу да управо систем безбедности мора дати комплексне одговоре на питања зашто, од кога и чега, и како треба штитити основне вредности државе.

2) Појам безбедности подразумева стање у коме државе сматрају да нема опасности од војног напада, политичких принуда или економских присила, тако да могу слободно да се развијају. (ОУН – 1985).

Разлоге овоме није могуће прецизно одредити јер егзистирају многобројни проблеми (објективни и субјективни) који онемогућавају универзално идентификовање, груписање и степеновање извора, носилаца и облика угрожавања. Као отежавајућа чињеница најчешће се означавају специфичности и аутентичности сваке државе посебно. Ово из разлога што практично свака држава има различит праг сензибилитета на врсте и облике угрожавања. Због тога је веома присутно мишљење да је угрожавања променљива категорија јер, пре свега, зависи од става конкретне државе односно од њеног квалификовања самог угрожавања као и од њених интереса.

Теоријски ставови и становишта о безбедности државе и начину њеног угрожавања тежишно се разматрају са аспекта потенцијалног и реалног угрожавања њених виталних вредности. При томе се посебно анализира угрожавања од оружаних и неоружаних аката појединаца, невладиних субјеката и институција усмерених на компромитовање, подривање или уништавање, а посебно виталних, вредности државе. О угрожавању као комплексној појави, до недавно се уопште није говорило. Најчешће се сматрало да је угрожавања искључиво офанзивна, односно агресивна делатност, при чему су се запостављали неоружани облици угрожавања. Међутим, пракса је у великом броју случајева показала да ефекти ових облика угрожавања могу бити знатно деструктивнији од оружаних облика угрожавања. Такође појединим облицима је сасвим минимално посвећивана пажња и анализа истих. Тако нпр. природним и другим, ништа мање значајним изворима угрожавања, сасвим сигурно није посвећивана пажња у потребном (задовољавајућем) обиму.

Такође, најчешће се угрожавања анализирало кроз моћ одбране, а готово никада се није анализирао могућност угрожавања од стране оних држава које поседују огромну количину пре свега нападног оружја и на чијој производњи се темељи и добар проценат привредног развоја сопствене државе. Преглед издвајања средстава за наоружање дат је у табели.

Као главни носиоци угрожавања, приоритетно се означавају људи и то појединачно или организовано који нападају једну, или одједном више или све вредности државе. У том смислу може се говорити о највећем неоружаном напрезању државе у одбрани својих вредности. Свакако да одбрана од агресије несумњиво изискује највеће напрезање државе у одбрани својих вредности. Тако је

нпр. престиж Америке нарушен њеним понашањем у међународним односима, где је правда подређивана праву силе. Рат у Ираку почео је због лажних извештаја, агресија на СРЈ од стране НАТО-а је почела без одобрења УН итд. Сада, деценију после ничим изазване агресије се очекује да наши војници учествују у реализацији следећих НАТО- циљева. Истине ради, међународни систем колективног кажњавања држава складно и континуирано функционише нарочито од почетка последње деценије 20. века када је Ирак извршио окупацију Кувајта, што је Савет безбедности оквалификовао као акт агресије и наредио повлачење ирачке армије са освојених територија, а Ираку наметнуо свеобухватне санкције, блокаде ваздушног и поморског саобраћаја итд. Потом је извршена и агресија на Ирак од стране најмодернијих оружаних снага. Проблем је што су санкције, а касније и оружане акције вршене и у другим земљама од истих „светских полицајаца“ (Сомалија, Хаити, Југославија и др.). Овде се може уочити још један готово константан и веома озбиљан идејни проблем који је изражен кроз својеврстан сукоб у коме влада идеолошко убеђење и у међународним и у унутрашњим конфликтима, да су разлози једне стране тако праведни, а разлози противника су изузетно и непоправљиво лоши. Због тога избегавање пораза, односно постизање победе даје моћнику не само легитимитет већ и намеће обавезу да оствари свој циљ.

Држава	милијарде долара	удео у светском наоружању
САД	547,0	45 %
В. Британија	59,0	5 %
Француска	58,3	5 %
Кина	53,6	4 %
Јапан	43,6	4 %
Немачка	36,9	3 %
Русија	35,4	3 %
С. Арабија	33,8	3 %
Италија	33,1	2 %
Индија	24,2	2 %
Ј. Кореја	22,6	2 %
Бразил	15,3	1 %
Канада	15,2	1 %
Аустралија	15,1	1 %
Шпанија	14,6	1 %

Табела³⁾ 1

3) Казимировић М.: Рат и профит, Политика од 10.06.2008. год стр. 3

Из ових интервенција се ипак може извући и једна добра особина, а која се огледа у све већем приближавању земаља када је у питању борба против тероризма. Међутим, то јединство у борби против тероризма ће потрајати све дотле док се не схвати да тероризам све више постаје манипулативно средство (повод) за оружане интервенције САД и НАТО-а у зонама и државама од посебног значаја за приближавање САД подручјима богатим сировинама. У том контексту треба схватити и агресију на СРЈ и изградњу њихове највеће војне базе, на Косову и Метохији. Агресија је званично извршена против регуларних снага безбедности СРЈ на својој територији које су се бориле против албанских терориста и сепаратиста и без одобрења УН-а.

Да би се о идеји стварања модерне безбедности уопште могло говорити неопходно је класификовати угрожавање безбедности данас.

Према месту одакле се спроводе делатности угрожавања безбедности државе, класификацију је могуће извршити на:

- посредно и
- непосредно.

Такође, класификацију угрожавања је могуће извршити и на основу распрострањености на:

- опште (свеобухватне), које подразумевају напад на све вредности државе,
- и посебне (селективне), које подразумевају напад на једну или више вредности државе и
- специфичне (посебно планиране), које подразумевају напад само на део одређене вредности државе.

Према месту са којег се испољавају, облици угрожавања се деле на:

- спољне и
- унутрашње.

Са аспекта класификације угрожавање државе према времену настанка може се говорити о:

- прошлом,
- актуелном и
- будућем.

У односу на употребљена средства, облици угрожавања могу бити:

- неоружани и
- оружани.

Чињеница је да се овом приликом само сентенцијално приступило разматрању и анализи угрожавања те да оне нису коначне, тим пре, што су облици угрожавања специфичне за сваког конкрет-ног носиоца угрожавања и државу као предмет угрожавања.

Тако нпр. још увек преовлађује став да је оружана агресија нај-тежи и најкомплекснији облик угрожавања безбедности државе, а може бити испољавана као војна агресија, војна интервенција, ма-совни тероризам и оружана побуна.

Међутим, ефекти и учинци оружане агресије обзиром на по-стојећа, усвојена правила вођења оружане борбе и ратовања уоп-ште (разне конвенције), могу имати знатно слабије изражену де-струкцију у односу на неке друге облике угрожавања државе и друштва и њихових вредности. Тако нпр. у одређеним случајевима носилац угрожавања свој циљ може постићи искључиво применом неоружаних облика агресије, што указује да тај облик угрожавања безбедности државе без обзира што не узрокује велике људске жр-тве и разарања, има исте ефекте у погледу угрожавања безбедно-сти државе, као и војна агресија нпр.

Опасност од неоружане агресије је утолико већа што њено спровођење не санкционише међународна заједница а што ни-је пракса када је реч о оружаном агресији. Стратегија доминације се донедавно тежишно ослањала на војну силу и војна дејства, а сви други неоружани односно невојни методи и средства су имали помоћну и споредну улогу. Савремена стратегија доминације да-нас подразумева тежишно ослањање на невојна средства, а војна сила служи као додатна претња или крајње средство у случају да се неоружани методи деловања покажу као неуспешни. При томе савремена стратегија доминације све више добија изглед посред-не стратегије, за разлику од раније непосредне или директне стра-тегије. Циљ посредне стратегије је да се прикрију праве намере стратегије доминације. Практика показује да се активности посредне стратегије, задевају у прихватљив облик, и најчешће се томе даје привид међународно дозвољеног притиска. То се све чини под пла-штом потребе демократизације неке државе и друштва, залагање за заштиту људских права, националних мањина или међународног поретка. Међутим, прави циљеви се огледају у намери да се деста-билизује држава, промени друштвени систем и владајући режим, преусмери политичко понашање државе и њених елита, изврши

притисак ради напуштања националних и државних интереса или њихово умањење.

Примена војне силе се чини најчешће под плаштом операција за заштиту, очување, стабилизацију или наметање мира, или под изговором војне, економске, војно-техничке помоћи и подршке некој држави или владајућим снагама у њој.

Ове активности не изазивају осуду међународне заједнице и унутрашње јавности, јер се најчешће подводе у оквиру легалних међународних институција деловања. Остварени притисак нема изглед отвореног мешања у унутрашње ствари народа, држава, већ има изглед деловања у оквиру прихваћеног међународног правног и политичког поретка. Међутим, када се те активности препознају као притисак и претња другој држави, то се правда вишим и над-националним интересима и вредностима и све се то изводи под окриљем светске организације и све су формално покривене њеним одлукама у виду мултинационалних снага.

Спољни ризици и претње могу се ултимативно комбиновати са ризицима који егзистирају у унутрашњости земље. Пракса потврђује да се данас веома често примењује комбинација унутрашњег и спољашњег угрожавања државе-мете, због чега супротстављање угрожавању државе никада до сада није било тако комплексно и неизвесно.

На основу наведеног може се недвосмислено закључити да облици угрожавања безбедности државе чине сложен процес, који начелно садржи све облике неоружане и оружане делатности помоћу којих њихови носиоци покушавају да дестабилизују, модификују, компромитују, разарају или уништавају вредности државе ради остварења својих циљева и интереса.

НЕКИ ОД САВРЕМЕНИХ ОБЛИКА УГРОЖАВАЊА БЕЗБЕДНОСТИ

Недвосмислено се данас може констатовати да је безбедност перманентно била изложена свим облицима, врстама и интензитетима угрожавања. Са теоријског аспекта извор угрожавања може се означити са најмање два аспекта:

- под извором угрожавања се подразумевају друштвени чиниоци (држава, народи, класе, групе....) који под дејством узрока учествују у стварању одређених штетних појава, полазећи од својих потреба и интереса;

- извор угрожавања подразумева узрок који изазива стварање одређене по друштво штетне појаве и процесе;

У суштини, угрожавање као друштвена, природна или техничка појава је константна појава која прати сва друштва и државе током читавог периода њиховог развоја. Сви су изгледи да ће угрожавање бити пратећа и иманентна појава развоју друштва и државе и у будућем догледном периоду.

Извори угрожавања безбедности државе се деле на⁴⁾:

- друштвене изворе угрожавања,
- природне изворе угрожавања
- техничко-технолошке изворе угрожавања и
- опште чиниоце као изворе угрожавања.

Друштвени извори угрожавања несумњиво представљају најинтересантнију групу извора угрожавања јер су готово директно везане за развој друштва, државе и самог човека. И поред чињенице да свака држава свој настанак, и поготово развој заснива на највишим цивилизацијским правним нормама, дешава се да настанак државе као и њен каснији развој често буде изложен разним облицима и врстама угрожавања. Због тога велики број аутора своје ставове о безбедности државе и темељи на чињеници да саме појаве угрожавања посматрају као иманентни и континуирани производ историјског развоја људског друштва. Такође, као основну друштвену противуречност означавају супротност или различитост интереса. Супротност интереса је веома присутна па се појаве угрожавања и извори угрожавања најчешће повезују управо са њима.

Угрожавање безбедности настаје када степен супротности достигне такав ниво да се он не може решити мирољубивим и дозвољеним средствима на конвенционалан и разуман начин и дозвољеним средствима.

Облик и врста сукоба зависе од врсте и интензитета различитих интереса, као и снага и средстава који се користе у његовом решавању.

Најекстремнији облици сукоба су оружани сукоби који собом односе људске жртве и велика разарања материјалних добара.

У низ узрока настајања угрожавања безбедности данас се могу сврстати и неравномерност развоја која је опет последица природ-

4) Јовашевић Д. Ракић М.: Тероризам, безбедности и правни аспекти, ИПС, Београд 2007, стр. 31-39

них, економских, историјских и политичких фактора. Није непознато да је управо друштвена неусклађеност проузроковала екстремне друштвене потресе, кризе па и распада држава нпр. Такође, неусклађеност циљева и средстава је једна од друштвених противречности која се јавља као извор угрожавања, а представља схватање одређених друштвених група да своје циљеве треба остварити без обзира на средства која су им на располагању и без обзира на услове у којима се ти циљеви постављају. Другим речима, погрешно постављање циљева у односу на могућности њиховог остварења, макар и уз употребу силе, показало се до сада да је доводило до друштвених сукоба, који могу имати различите штетне последице.

Међутим, испољавање угрожавања безбедности се данас врши у различитим сферама људског живота. Најчешће се спомиње област културе, политике, религије, идеологије, међународних односа и демографског развоја. За ову прилику нам се чини потребним макар и сентенцијално се осврнути на политичко-социјалну област.

Политика обухвата у најширем смислу те речи укупност оних процеса, односа и институција кроз које се остварује свесно регулационо регулисање конфликтних ситуација и интереса и одлучује о заједничким пословима и животним активностима једне глобалне друштвене заједнице.

Опредељење и деловање учесника политичких збивања директно утиче на резултату у решавању остварења политичких циљева и интереса, односно сукоба и директно одређује смер којим ће се кренути, тј. да ли ће се ићи ка ескалацији или смиривању сукоба.

У одговору на питање зашто полазити од идеологије може се поћи од чињенице да је данас политика у многоме истрошена и која објективно мало шта значајно решава код нас. Осим тога велике су примесе или пак директни утицаји, отуда и зависност актуелне политике од иноутицаја без кога данас наша политика не може. Због тога се често има утисак да се изједначавају они који раде против Срба са онима који раде за Србе и Србију. Најчешће се спомињу поједини медији, штампа итд. а та делатност се осећа и у култури, образовању, безбедности, науци. Због тога се намеће питање да ли се ради о лажној политичкој елити левнице и деснице? Могло би се поставити питање и шта је алтернатива садашњој

политици? Ово пре свега и због чињенице да актуелна политика дозвољава да се нпр. у вези расправе око Статута Војводине не пита целокупно становништво Србије као да је то ствар само политичара. Осим тога, инсистира се на преговорима нашег политичког тј. државног врха са албанским представницима из Приштине, што би значи водити преговоре са оним људима против којих је Србија поднела тужбе за ратне злочине и др. кривична дела. Није ли на тај начин и демократски развој и демократија у рукама политичара?

Од значаја је овом приликом истаћи и чињеницу да узроци друштвене дезорганизације криминогене природе су поремећаји у економској равнотежи, поремећаји између појединаца, група и култура са опречним утицајима, сукоби култура, проблеми динамике и велике мобилности живота, поремећај равнотеже сила и распад друштвене структуре, нарушеност система интеракција итд.

У безбедносном смислу социјално стање становништва и државе су од великог значаја. Тако се код становништва у безбедносном смислу може посматрати политичка свест, морал, обученост, опремљеност тј. квалитет живота и материјално-техничких средстава (средстава за производњу) па отуда и квалитет оружја итд. Свакако је од не малог значаја и квантитет становништва. Међутим, често се данас, чини нам се и тенденциозно, неповољно социјално стање државе и становништва тумаче као извори угрожавања безбедности. Није мало оних који нпр. појаву тероризма вежу за сиромаштво становништва и сл. Таква тумачења изискују додатна истраживања и појашњења. Чињеница је да у сиромашним државама попут Индије, Нигерије, Никарагве или нпр. Кубе нема тероризма, као уосталом и у многим другим сиромашним државама. Истине ради, објашњење настанка Ал Каиде и тероризма нпр. у Авганистану биће могуће тек са одређене временске дистанце.

Досадашњег угрожавања безбедности наше државе од њеног настанка (КСХС, ФНРЈ, СФРЈ, СРЈ, ДЗС и ЦГ) до Републике Србије је недвосмислено указује да је иста перманентно најинтензивније била угрожавана споља. Социјално стање становништва је пролазило кроз различите фазе социјалног преображаја, али никада безбедност државе није била доведена у питање због нпр. лошег социјалног стања становништва.

Сам појам “облик угрожавања” је изведен из релације облик-садржај где је садржај неодређен појам коме треба одредити значење. Облик се може издвојити од „садржаја-појаве и процеса“,

а „имати облик“ може да изражава различите садржаје. Облик је спољна, појавна страна процеса или појаве и представља релативно трајни и институционални вид садржаја. Код већине друштвених појава и процеса, облик је нпр. саставни део остваривања односа. Одређујући њихов ток и садржину, у већини случајева постаје саставни део појединих творевина.

Према месту настанка појаве или делатности угрожавања можемо поделити на две основне групе:

- оне које су организоване или усмераване и долазе споља и
- оне чији се основни узроци и носиоци налазе унутар државе.

Спољне облике угрожавања безбедности државе класификујемо на:

- оружане облике и
- неоружане облике угрожавања

У спољне облике оружаног угрожавања убрајају се:

- оружана агресија (средњег или високог интензитета) оружана интервенција и оружани притисак,
- оружана интервенција и
- оружани притисак,

У спољне облике неоружаног угрожавања убрајају се:

- изазивање унутрашњих немира,
- међународни тероризам,
- субверзивна делатност,
- герилско ратовање итд.

У унутрашње облике оружаног угрожавања убрајају се:

- оружана побуна,
- тероризам масовних размера уз примену савремених НХБ средстава,
- диверзије.

Унутрашњи неоружани облици угрожавања класификују се на:

- обавештајно-извиђачку делатност,
- саботаже,
- рушилачке демонстрације,
- испољавање грађанске непослушности,
- психолошко-пропагандна делатност,
- криминалитет,
- социопатолошке појаве
- техничко-технолошки акциденти.

Чини се на овом месту упутним сентенцијално се осврнути на изразите и најчешће испољаване облике угрожавања безбедности државе данас, а њих представљају: агресија, оружана интервенција, оружани притисци и тероризам.

У свету је данас веома присутна и највећу претњу нарочито по мале државе, (многи теоретичари под њима подразумевају првенствено “државе мете” које не поседују нпр. нуклеарно оружје), представља агресија као облик оружаног угрожавања безбедности модерне државе.

Агресија је насилна акција једне или више држава против територијалног интегритета или политичке независности друге државе, предузета са намером да се оспори право на опстанак државе, измени њен друштвени систем и отцепи део територије. Због тога агресија представља међународно кривично дело. Из ове оцене агресије произилазе значајни аргументи и то:

- објективни који је производ конкретних радњи и
- субјективни који представља намере агресора да оствари свој циљ, иако је противправног карактера.

Осим тога што је агресија међународно кривично дело и има противправни карактер, она доживљава и моралну осуду већине народа света.

При разматрању агресије уочавају се различити приступи многих аутора у одређивању самог појма агресије. Акти државе који имају терористички карактер, а усмерени су против друге државе у сваком случају представљају повреду принципа неинтервенције и имплицитно, принципа државног суверенитета. Такву повреду представљају и разни облици помоћи од стране државе, индивидуалним терористима или терористичким групама. Та интервенција добија шире димензије (упућивање војних снага, група, добровољаца или плаћеника) и тада она прерастају у акт агресије.

Познати пруски генерал и војни теоретичар, Клаузевиц, истиче да је агресија и рат само продужење политике другим средствима, то је политички акт, али он није самосталан и независан од политике, већ је прави политички инструмент, продужења политичких односа.

Политика се провлачи кроз цео рат и врши трајни утицај на њега. Даље тумачи да су агресија и рат акт силе, да противника

принудимо на потчињавање нашој вољи, а за остваривање тог циља неопходно је непријатеља онеспособити за отпор.

Агресија је друштвено-историјска појава, а основне детерминанте које омогућавају агресију су: социјално раслојавање на основама приватне својине, постојање друштвених група које могу бити носиоци друштвених противречности и неравноправан однос између субјеката међународне заједнице са тежњом доминације једних над другима.: “Она је употреба војне силе од стране једне државе против суверенитета, територијалног интегритета или политичке независности друге државе или на који други начин, који није у складу са Повељом УН или оним што је истакнуто у овој дефиницији.

Имајући у виду околности да развој ратне технике, ратне вештине и уопште нових облика и форми рата отварају нове могућности за агресора, члан 4. констатује да побројаним актима питање није исцрпљено, те да “Савет безбедности може на основу одредби повеље, утврдити да и други акти представљају акте агресије”.

На светској сцени угрожавање безбедности се интензивно врши оружаном интервенцијом. Оружана интервенција је облик агресије у којој једна или више државе употребљава делове својих оружаних снага на територији друге државе. Циљ је да се, по могућности без оружаног сукоба, или барем без изазивања (ескалације) оружаног сукоба већих размера, са оружаним снагама земље жртве агресије, сачува или обори актуелна влада и промени друштвено уређење у некој држави или изнуде одређени политички, економски, војни и други уступци у интересу интервенционистичке силе.

Оружана интервенција се најчешће примењује у подручјима која имају одређени, најчешће политички, економски или војни значај у надметању “великих сила” за регионалну и светску доминацију. Она има исти циљ као агресија, а користи различита средства.

Искуства указују да су се оружане интервенције често претварале у ратове широких размера са далекосежним последицама, а неке од њих и у дуготрајне ратове.

Оружани притисци се спроводе кроз присуство и војне активности страних оружаних снага, пре свега великих сила, регионалних снага у близини границе државе, на важним геостратешким и војно-стратешким правцима.

Циљ државе или групе држава које спроводе оружане притиске је да другој држави наметну своју политичку вољу, односно да је потчине.

У суштини, када је реч о угрожавању безбедности савремене државе, до данас најчесталији појмови у том смислу су агресија и тероризам. Другим речима са аспекта угрожавања безбедности међу питањима која артикулишу ову проблематику искристалисало се значајни теоретски проблем који тражи апликативну форму: како изворе који су били креирани за отклањање војне претње специфичног облика у периоду и после хладног рата, трансформисати у изворе који могу служити за отклањање нових облика војних претњи и нових облика функционалних претњи безбедности које нису војног карактера?

Суштинско питање, односно, централни приступ новом концепту безбедности данас је како трансформисати војне потенцијале који су некада били намењени одвраћању и спречавању глобалног нуклеарног и конвенционалног рата између великих нуклеарних сила и војних блокова и њихово прилагођавање новом детерминирајућем облику војног конфликта који се у последњим деценијама појављивао најчешће у форми унутрашњих националних, верских или социјалних сукоба, или глобалних терористичких претњи.

Дакле, отворено је ново питање односа између војне безбедности и других циљева националне политике, у новим политичким околностима.

Војна безбедност, мада остаје и даље једна од централних компоненти националне безбедности држава сасвим сигурно више није једина и одређујућа димензија преживљавања државе у постмодерном периоду развоја међународне заједнице. Док једна група теоретичара остаје при класичном одређењу војне моћи као најрелевантнијег извора безбедности, докле друга група аутора полази од одређења безбедности као баланса између индивидуалних и групних потреба, са чиме се улога војне силе у обезбеђењу националне и међународне безбедности умногоме релативизира.

Но, и поред сазнања о огромном значају безбедности за сваку државу посебно, као и за међудржавне односе, још увек државне институције као и грађани нису усагласили своје ставове о темељним принципима и систему националне безбедности. Темелјни принципи би требало да буду одраз заједничких и најшире прихваћених вредности у друштву. Дакле ове вредности треба да прихва-

та, упражњава и подржава највећи број грађана. Ове вредности не би требало да буду у супротности са националном безбедношћу. У супротном може се говорити са аспекта злоупотребе националне безбедности, а при чему безбедносни интереси готово по правилу и најчешће се уздигну изнад слобода и права грађана.

Уколико систем националне безбедности примењује заједничке вредности у толико испуњава своје задатке, поштујући и штитећи основне заједничке вредности одређеног друштва. Дакле, идеја конципирања и организовања савремене безбедности нужно мора полазити од чињенице да национална безбедност мора бити схваћена као заштита заједничких вредности целог друштва.

Са аспекта безбедносне ситуације у нашем региону може се говорити о безбедносној ситуацији у ширем и ужем смислу. У ширем смислу се може поћи од чињенице да није јасно дефинисано шта је то уствари национално, шта је национална држава, национална свест, национални интереси и да ли се губи национални идентитет данас. У ужем смислу се може говорити о безбедносној ситуацији коју карактерише:

- непостојање адекватне дефиниције националне безбедности,
- институције цивилног друштва нису на адекватан начин укључене у процес изградње националне безбедности,
- политичке институције се не баве на задовољавајући начин и у потребном обиму изградњом система националне безбедности,
- садашња организација безбедности не функционише на задовољавајући начин у складу с нужностима које намеће безбедносно окружење.

Оваква ситуација у вези безбедности у региону намеће веома ургентну потребу да све активности грађана и институција буду усмерене у процес јачања и што бржег организовања националног система безбедности. Потребно је да се ове активности спроводе у свим областима друштвеног живота (економија, демократски односи, безбедносна политика, реформа оружаних снага и снага безбедности, екологија итд). Најзначајнији правци којима треба тежити при спровођењу ових акција у првом реду су:

- јачање економског стања у држави,
- реформа свих субјеката безбедности,

- реформа правног система,
- доношење јединствене одлуке –” за или против” спољних интеграција,
- јачање демократије,
- јасно одређење приоритетних задатака у садашњим околностима.

Чињеница је да слабост, недовољна и неадекватна организованост националног система безбедности представљају највеће узроке проблема не само појединачној држави него и државама ширег региона. Оно што је посебно индикативно јесте да све нагомилане проблеме унутар државе као и у међудржавним односима није могуће решити уколико је посматрамо искључиво са аспекта безбедности или још уже нпр. са војног аспекта. Веома је уочљиво да се безбедност суштински односи на контролу, а не на развој. При томе, потребно је проблеме опште безбедности решавати на свим нивоима унутардржавном, регионалном и на глобалном нивоу.

ИДЕЈНА СТРАНА БЕЗБЕДНОСТИ У УСЛОВИМА „НОВОГ СВЕТСКОГ ПОРЕТКА“

О идејној (идеолошкој) страни постхладноратовских међународних односа могуће је вршити анализу из неколико разлога. Сукоб две различите идеје о начину организовања друштвеног живота и укупних међународних односа несумњиво представља ону највидљивију област на коме су се одмеравале снаге супротстављених војно-политичких блокова у времену тзв. хладног рата. Иако је идеолошки сукоб „блокова“ у овом надметању за светско лидерство само део њиховог основног судара у борби за укупну надмоћ, без детаљне анализе тог стања и за ову прилику није могуће ваљано протумачити и схватити суштину. Победу Запада из периода хладноратовског сукоба је било могуће констатовати онда када су његове идеје водиле и идеолошки ставови били прихваћени и у противничком табору. Чињеница је да је противник поражен онда када ту чињеницу и сам призна. На почетку разматрања идејне стране послехладноратовских међународних односа, означених као „нови светски поредак“, неопходно је изложити оно што победник полувековног сукобљавања мисли о себи и другима или пак намерава да учини. Највећи број оних који су, славodobитно, писали о крају хладног рата сматра да је „победа Запада, одно-

сно западне идеје, првенствено видљива у потпуном исцрпљењу остварљивих, систематских алтернатива западном либерализму.“

Под „западном идејом“ Фукујама и многи други аналитичари и практичари међународних односа и спољне политике најчешће подразумевају либералну политичку демократију, тржишну економију и поштовање тзв. људских права и права етничких мањина. Победа Запада у „хладном рату“ и решење једне његове веродостојне идејне и идеолошке глобалне алтернативе, уз добровољно преузимање решења плуралистичке либералне политичке демократије од стране земаља које су некада припадале Варшавском пакту, Фукујама истиче као главне доказе у прилогу његовој тези о „крају историје“.

Када је реч о изучавању међународних односа и светског поретка већ је истакнуто да им се ваљано може приступити само холистички, без идеолошких оптерећења. У том погледу, Фукујама је исказао већу ширину од Хантингтона и других аналитичара са запада. Уопштено говорећи „ историјски улог и изазов за САД у овој великој међународној стратегијској и психолошкој игри заиста је огроман, као уосталом и за Србе (сам политички и егзистенцијални опстанак). Ризик – готово максималан добитак и губитак такође.“⁵⁾

Дакле, и из овога се може такође закључити да су основни генератор насиља кроз историју биле државе и „уређени“ друштвени системи. Међутим, они се мењају кроз историју јер напредује демократија и слобода. Људима је потребна стабилна безбедност и они теже ка њој на лакши или тежи или бржи или спорији начин. Којом брзином ће остварити ту неопходну безбедност у директној је вези са идејом пројектовања и изградње сопствене безбедности која мора бити адаптивна на све изворе угрожавања данас као и кооперативна са другим системима безбедности у окружењу и на глобалном нивоу.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Борба за бољу безбедност и безбедносне односе међу државама, што подразумева и решавање спорних питања која су од значаја за сваку државу па тако и за Србију, захтевају изналагање нове и савремене идеје безбедности и њене конфигурације. Такође је неопходно редизајнирање старе, у неким сегментима потпуно

5) Николиш Д.: САД или никад, Београд, 1998, стр. 75.

неусклађене и превазиђене перцепције безбедности. Пре свега, неопходно је сагледати унутрашњу безбедност Србије и њено преуређивање као и државотворну усредсређеност, заокрет ка изградњи озбиљног и ненарушивог унутрашњег безбедносног простора, државотворну усредсређеност, заокрет ка изградњи озбиљног и ненарушивог унутрашњег консензуса око виталних државних интереса и приоритета међу којима безбедност данас заузима најважније место. Такође је преко потребно улагање активног напора да се пронађе формула за превладавање унутрашње економске и социјалне кризе – угрожености безбедности.

У безбедносном смислу нестабилна држава изнутра, не може да буде респектабилан и равноправан, за регионалну безбедност, партнер и ослонац.

Унутрашња стабилност безбедности мора да се гради, пре свега, унутар саме државе, ослоном на сопствене идеје и властите снаге. Нарочито је у том смислу неопходно повећати унутрашње мотиве – идеју за равноправну сарадњу у непосредном окружењу. Чињеница је да је данас препрека идеје изградње стабилне националне безбедности и пре свега општеприхваћене за целокупно становништво и борба сваког од актера у процесу креирања безбедности односно постојање много различитих парадигми које исти предлажу у циљу потпуне реконструкције своје прошле, садашње и будуће безбедности, односно претерано истицање сопствене улоге у том процесу изградње безбедности.

Такође је од немалог значаја настојање да се протекли и будући догађаји који се односе на безбедност тумаче ексклузивно само са свог идејнополитичког аспекта. При томе се често идејнополитичко упориште тражи (добија) од спољних ментора што се у крајњем случају, некад мање или више јасно одсликава у стварању амбивалентних ставова према одређеним питањима која су у непосредној вези са безбедношћу наше земље (Косово и Метохија, продаја НИС-а, монетарна политика итд.). “У ривалству за спољну наклоност ствара се неприродна дистанца према свему што би упућивало на (западно) балкански тј. заједнички регионални идентитет⁶⁾. Осим тога, угрожавање безбедности и даље може настати јер процес конституисања националних држава на простору бивше Југославије није престао. Тако и даље егзистира проблематика тзв. независног Косова, сталне тензије Бошњака у БиХ и реакција у

6) Накарада Р.: Регион недовршеног мира, Политика, Београд 04.02.2009 стр 14.

Републици Српској, однос Македонаца и Албанаца у Македонији данас, однос Словеније и Хрватске итд. Дакле, идеја о изградњи безбедности и решавању безбедносне проблематике мора да пође од чињенице да постоји разлика у угрожавању нпр. ратовима који произилазе из функционисања држава и угрожавања безбедности државе које са собом носи конституисање државе и угрожавања која настају у и око већ конституисане државе. Безбедносна проблематика коју је неопходно решити је веома комплексна и захтева у теоријском смислу парцијалан приступ при решавању исте, али пракса намеће континуирано и истовремено решавање проблематике. При томе се не сме занемарити ни чињеница да је заинтересованост популације у односу на европске интеграције у најмању руку варијабилна . Неки примери су показали грађанима да оно што има префикс „европски“ није и гарант безбедности. Многи послови који су започети ослоном на европске снаге су пропали што непосредно говори о економском аспекту безбедности државе. Ове последице је могуће детектовати и у области културе, просвете, науке итд. Ако се овоме дода став Европе по питању Косова, економска рецесија у САД-у (чак и предвиђања о распаду САД) и Европи, онда се може закључити да вера и очекивања од савремене, безбедне и сигурне Европе су веома различита, тако да у први план по значају долази управо идеја о изградњи безбедности па тек онда средства (политика) остварења те идеје. Међутим, „оно што посебно забрињава данас је да је последњих година, уз сва обећања успешне привредне реформе релативно уског круга економских стручњака, који на неки необичан начин имају монопол у економскофинансијској сфери Србије укупан тренд у овој веома важној области, углавном забрињавајући“.⁷⁾ Међутим, стање безбедности је знатно „уздрмано“ унутрашњим односима и покушајем ванинституционалног утицања различитим средствима и начинима из лепезе већ постојећих и проверених фактора слабљења свеукупне безбедности земље. У том смислу се правилно закључује када се каже да „због јачања ванинституционалне личне и групне власти, као и приватизације и корупције постојећих институција (недавно захтевање енормних плата за посланике републичке Скупштине то најбоље показује), процес праве демократске модернизације и институционализације у Србији је тек на почевима.“⁸⁾ Дакле недостају ефикасни централни регулативни механизми, али пре

7) Петровић Д. Буцак Г.: Промене политичког система Србије, Београд, 2007. стр. 91.

8) Ђурић Ж.: Модернизација и друштвене промене, ИПС, Београд, 2004, стр 129.

свега јединствено прихваћене идеје како решити горуће проблеме које све заједно можемо сврстати у проблеме безбедности државе. Уместо да се развија безбедносна превентива⁹⁾ у свим областима значајним за њен развој, врши се распродаја најрентабилнијих и најперспективнијих предузећа од којих су нека од стратешког значаја за будућност Србије. На тај начин се елита која то у ствари није, доводи у ситуацију да одлучује о безбедности и разне невладине организације од којих се неке финансирају из иностранства. Елите су некада чинили високи интелектуални кругови и појединци у њима. Данас глобалне „елите“ плаћају менаџере који им воде послове од којих су неки у директној вези са безбедношћу земље. Глобалне елите моћи су групе састављене од појединаца који имају велики утицај у области политике, војске, привреде, медија, културе или неке науке и који на различите начине формулишу своје интересе и утичу на глобалну политику у циљу спровођења истих¹⁰⁾. Овде је лако уочити и проблем правосудних органа који неадекватно истражују порекло новца - капитала новопечених богаташа којим се директно угрожава привредни систем државе од кога се финансирају субјекти система безбедности. Ове незаконитости су веза између новог капитала и партијске моћи (капитализирана тј. приватизирана политика). Решење ових проблема се најчешће завршава у партијском центру. Због тога и није новина кад се каже да је корупција производ система и систематичан пројекат. Осим тога тзв. „транзиција“ се развукла што омогућује разне криминалне радње, а чињеница је да је криминал у порасту и то сви облици кривичних дела.¹¹⁾ Дакле, проблем код нас је што између елите и новца стоји знак једнакости и отуда се може доћи у ситуацију да идеју изградње безбедности даје управо нови слој богаташа сходно њиховим интерним потребама што би са аспекта безбедности друштва и државе било погубно. Отуда данашњи свет и његова безбедност треба да буде свет развоја ваљаних идеја јер достигнути степен развоја друштва и техничког развоја с једне стране и могућности угрожавања тих достигнућа су на завидном нивоу.

9) Детаљније Ракић М. Безбедносна превентива, ИПС, Београд 2007,

10) Мировић А. Матић П.: Изазови и парадокси глобализације, ИПС, Београд 2007, стр 51.

11) Др Миле Ракић: “Финансијске институције и тржиште хартија од вредности”, *Пословна економија*, бр. 2/2009. стр. 81-82.

ЛИТЕРАТУРА

- Бек У.: Ризично друштво, Београд, 2001.
- Галбрајт Џ. К.: Анатомија моћи, Загреб, 1987.
- Гађиновић Р.: Насиље у Југославији, Београд 2003,
- Гиденс Е.: Последице модерности, Београд 1990.
- Димитријевић В. Стојановић Р.: Међународни односи, Београд 1979,
- Ђурић Ж.: Модернизација и друштвене промене, ИПС, Београд 2004.
- Иванчевић Н.: Систем безбедности Југославије – увод у теорију система интегралне безбедности, ФОЗ, Београд 1993.
- Јаворовић Б.: Друштвене промене и одбрана и заштита, Отворено свеучилиште, Загреб, 1990,
- Маслеша Р.: Теорије и системи сигурности, Сарајево, 2001,
- Милошевић З.: Политичке странке и корупција, ИПС, Политичка ревија бр. 1, Београд 2007.
- Мирић Ј.: Искушења и демократија, Загреб 1990,
- Мирић Ј.: Систем и криза, Загреб, 1985,
- Мирковић А. Магић П.: Изазови и парадокси глобализације, ИПС, Београд 2007.
- Мићовић В.: Глобализација и нови светски поредак, Београд 2001.
- Николиш Д.: САД или никад, Београд, 1998.
- Петровић Д. Буцак Г.: Промене политичког система Србије, Београд, 2007.
- Поповић Д.: Стварање модерне државе, Београд 1994,
- Ракић М. Вејновић Д.: Систем безбједности и друштвено окружење, Бања Лука 2006,
- Ракић М.: Безбедносна превентива, ИПС, Београд 2007,
- Ратковић Р.: Идеологија и политика, ИПС, Београд 1983.
- Родин Д.: Грађанске границе слободе, Информатор, Загреб 1988.
- Симић Р. Д.: Наука о безбедности, савремени приступи безбедности, ФПН, Београд 2002.
- Хацић М- Хроничан мањак безбедности, случај Југославије, Београд 2001,
- Хацић М.: Безбедносни домети НАТО интервенције на Косову, Београд 2000.
- Чомски Н.: Шта то у ствари хоће Америка, Београд 1999.

Mile Rakic

Institute for political studies, Belgrade

NEW IDEA OR NEW POLITICS OF SECURITY

Summary

Creation and functioning of security in modern world conditions should be based on idea of building modern security as acceptable and regulated so that it is fitting needs of each individual, nation and the worldwide states equally. Creation of modern security should response to modern threats and challenges for security inside the state, above everything else, through realization of one's own ideas for solution of security problem. If that is not achieved, without doubt there could be created polarization of ideas on building of theory and practice of security, as it is the case with current level of security stability in our state.

Key Words: idea, security, threatening

ЕВРОПСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ

115

Дејана Вукчевић

ЕВРОПСКА УНИЈА И ЗАКЉУЧЕЊЕ
МЕЂУНАРОДНИХ СПОРАЗУМА У
ОБЛАСТИ БЕЗБЕДНОСНЕ И ОДБРАМБЕНЕ
ПОЛИТИКЕ: ПОСЛЕДИЦЕ ПО
МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ СУБЈЕКТИВИТЕТ ЕУ

133

Јелена Тодоровић

УЛОГА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ У ИЗГРАДЊИ МИРА

151

Драган Марковић

ЛОКАЛНА САМОУПРАВА У ЕВРОПСКИМ
ИНТЕГРАЦИЈАМА

Дејана Вукчевић*

Институт за политичке студије, Београд

ЕВРОПСКА УНИЈА И ЗАКЉУЧЕЊЕ МЕЂУНАРОДНИХ СПОРАЗУМА У ОБЛАСТИ БЕЗБЕДНОСНЕ И ОДБРАМБЕНЕ ПОЛИТИКЕ: ПОСЛЕДИЦЕ ПО МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ СУБЈЕКТИВИТЕТ ЕУ¹⁾

Сажетак

У овом чланку анализира се комплексно питање међународноправног субјективитета Европске уније. Анализа је усмерена на уговорну способност Европске уније, која се разматра кроз одредбе Уговора о ЕУ, али и кроз праксу закључења споразума од стране ЕУ у области европске безбедносне и одбрамбене политике. На основу анализе уговорне способности Уније, циљ је да се укаже у којој мери и да ли Унија данас поседује међународноправни субјективитет.

Кључне речи: међународноправни субјективитет, уговорна способност, Европска унија.

1. УГОВОРНА СПОСОБНОСТ КАО ИЗРАЗ МЕЂУНАРОДНОПРАВНОГ СУБЈЕКТИВИТЕТА МЕЂУНАРОДНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

Данас је општеприхваћено да су међународне организације субјекти међународног права. Међутим, термин «међународна

* Научни сарадник у ИПС у Београду

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство науке Републике Србије.

организација» је и данас неодређен и различито дефинисан. Примера ради, у Бечкој конвенцији о уговорном праву из 1986. године, налазимо на дефиницију да међународна организација, «за потребе Конвенције, (...)представља међувладину организацију». Дакле, Конвенција не даје прецизну дефиницију организација.

У домаћој литератури налазимо на дефиницију Радослава Стојановића и Војина Димитријевића, који одређују међународне организације као «*организовани систем односа између држава чланица, који се изражава у постојању органа организације, које представљају средишта одлучивања и преко којих организација делује као посебан субјект међународних односа и међународног права*»²⁾. Такође, Смиља Аврамов и Миленко Крећа одређују међународну организацију у најширем смислу, као «*формалне, институционалне облике међународних односа, засноване на добровољној основи*»³⁾. У иностраној литератури налазимо различите дефиниције међународних организација. Тако неки аутори одређују међународну организацију као «*ентитет који има способност независног деловања на међународном плану*»⁴⁾, или пак као «*аутономни ентитет, заснован на оснивачком акту, који изражава своју независну вољу преко заједничких органа и поседује способност да делује на међународном плану*»⁵⁾. Дакле, ако прихватимо да је способност деловања на међународном плану елемент дефинисања једне међународне организације, онда је и међународноправни субјективитет неопходан атрибут једне међународне организације. Јер, међународноправни статус подразумева аутономију организације и њену способност да делује независно у односу на државе осниваче.

Ипак, чини се да није све тако једноставно, јер је међународноправни субјективитет међународних организација предмет размиоилажења у доктрини међународног права. Разликујемо најмање три опречне теорије које се односе на међународноправни статус међународних организација. Прво, ради се о тзв. теорији

2) Војин ДИМИТРИЈЕВИЋ, Радослав СТОЈАНОВИЋ, Међународни односи, Службени лист СРЈ, Београд, 1996, стр.117.

3) Смиља АВРАМОВ, Миленко КРЕЋА, Међународно јавно право, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1993, стр. 127.

4) Nanette NEUWAHL, « Legal Personality of the European Union – International and Institutional Aspects » in Vincent KRONENBERGER (ed.), The European Union and the International Legal Order : Discord or Harmony? TMC Asser Press, Hague, 2001, p. 4.

5) Philippe GAUTIER, « The Reparation for Injuries Case Revisited : The Personality of the European Union », *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 2000, p. 333.

«воље», према којој правни субјективитет међународне организације зависи, пре свега, од воље њених оснивача. Ако државе оснивачи имају «вољу» да подаре организацији међународноправни субјективитет (оснивачким актом), онда се та организација може сматрати субјектом међународног права. Ако, у противном, државе немају такву «вољу», међународна организација биће лишена међународноправног субјективитета. Ова теорија такође инсистира и на признању међународне организације од стране међународне заједнице. Заговорници ове теорије су биле махом социјалистичке државе, и ова «рестриктивна» теорија је имала тешкоће да се одржи са развојем специјализованих међународних организација које су имале статус правног лица, иако њихови конститутивни акти то нису изричито предвиђали. Друго, ради се о тзв. «објективној» теорији, која почива на становишту да међународноправни субјективитет организације проистиче из саме чињенице да та организација постоји. Заговорници ове теорије сматрају да уколико једна организација може независно да делује на међународном плану и уколико је посебан ентитет у односу на државе осниваче, она има и међународноправни статус. Ова теорија је настојала да превазиђе неке тешкоће са којима се суочавала теорија воље, који су се, пре свега, односили на интерпретацију «воље» оснивача, као и на потребу за признањем организације (примера ради, Европске заједнице нису биле признате од стране СССР-а све до 1989. године). Трећа теорија је функционална, и најшире прихваћена када је реч о међународноправном субјективитету међународних организација. Ова теорија почива на становишту да правни субјективитет организације проистиче индиректно из функција које организација врши преко својих органа, нарочито када вршење функција изражава независну вољу у односу на државе осниваче⁶⁾.

За међународноправни субјективитет везује се и уговорна способност или уговорни капацитет, као право закључења међународних уговора. Питање односа између међународноправног субјективитета једне међународне организације и њене уговорне способности је комплексно, и одликују га размимоилажења у погледу основа уговорне способности међународних организација. Разликују се три опречна мишљења о овом питању. Прво, неки аутори

6) Esa PAASIVIRTA, « The European Union: From an Aggregate of States to a Legal Person? », *Hofstra Law&Policy*, vol. 2, 1997, pp. 42-43. Видети и Jan KLABBERS, « Presumptive Personality : The European Union in International Law », in Martti KOSKENNIEMI (ed.), *International Law Aspects of the European Union*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague, 1998, pp. 234-237.

сматрају да међународноправни субјективитет представља правни основ за закључење међународних уговора. Према овом мишљењу, уговорна способност настаје као последица постојања међународноправног субјективитета једне међународне организације. Друго, један део доктрине сматра да уколико је оснивачким статутом једној међународној организацији експлицитно или имплицитно призната способност закључења уговора, њој је уједно и признат међународноправни субјективитет. У овом случају уговорна способност представља доказ да међународна организација поседује међународноправни субјективитет. Треће, постоји мишљење које негира постојање везе између међународноправног субјективитета и уговорне способности и третира их као засебне категорије⁷⁾.

Прво мишљење полази, дакле, од становишта да уколико једна међународна организација има статус субјекта међународног права, она самим тим поседује и уговорну способност. Ово становиште подржава и пракса међународних судова. Једно од највише цитираних и најпознатијих мишљења о овом питању је мишљење Међународног суда правде *Reparation for Injuries*⁸⁾. Наиме, Повеља УН не предвиђа експлицитно правни субјективитет ОУН-а. Суд ипак у овом мишљењу закључује да ОУН има такву способност, при чему полазну основу представља Повеља и функције које су поверене овој организацији. Тако Суд истиче да је *«предвиђено да Организација извршава и ужива, и да она извршава и ужива обавезе и права који се могу објаснити само на основу поседовања, у великој мери, међународноправног субјективитета»*⁹⁾. Међутим, иако ово становиште *«стоји у хармонији са општим појмом уговорне способности»*¹⁰⁾, оно има одређене слабости, јер за разлику од уговорне способности држава, уговорна способност међународних организација је изведеног карактера, и у великој мери се своди на уговорно признање овлашћења међународне организације да закључује споразуме. Друго мишљење које предвиђа да је основ уговорне способности међународних организација оснивачки акт, такође има одређене недостатке, јер оснивачки акти обично не садрже опште овлашћење организације да закључује међународне

7) Zoran RADIVOJEVIC, « La personnalité juridique internationale et la capacité des organisations internationales universelles de conclure des traités », *Facta Universitatis*, Series Law and Politics, vol. 1, n°1, 1997, p. 96.

8) *Reparation for Injuries*, (1949), ICJ Rep. 174.

9) *Reparation for Injuries*, (1949), ICJ Rep. 174, p. 179.

10) Смиља АВРАМОВ, Миленко КРЕЋА, Међународно јавно право, Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 345.

уговоре, већ углавном овлашћења за закључење одређених врста уговора¹¹⁾.

2.

*ЕВРОПСКА ЗАЈЕДНИЦА, ЕВРОПСКА УНИЈА,
МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ СУБЈЕКТИВИТЕТ
И ЗАКЉУЧЕЊЕ УГОВОРА: УГОВОРНЕ ОДРЕДБЕ*

Римски уговори не садрже експлицитне одредбе о међународноправном субјективитету Европске заједнице. У члану 281 (бивши члан 210) налазимо на формулацију да (Европска) «*Заједница има својство правног лица*», чиме се не појашњава да ли је реч о унутрашњем правном субјективитету или међународноправном субјективитету Европске заједнице. Чини се да ову дилему отклања члан 282 Римских уговора (бивши члан 211), који утврђује да «*у свакој држави чланици Заједница има најширу правну и пословну способност која се признаје правним лицима према њиховим националним правима*», те да Заједница, «*између осталог, може стицати и отуђивати покретну или непокретну имовину и може бити странка у судском поступку*». Дакле, члан 282 подвлачи разлику између Заједнице и њених држава чланица у међусобним односима. Другим речима, Заједница не «апсорбује» државе чланице које је чине, већ се појављује као независно правно лице у односу на њих. Судска пракса је потврдила ово тумачење, јер је у познатој пресуди *Costa v. ENEL* Суд Европских заједница утврдио да «*успостављајући Заједницу неограниченог трајања, која има сопствене институције, правну способност, пословну способност и способност представљања на међународном плану, и посебно, стварна овлашћења која проистичу из ограничења суверености или преноса власти са држава чланица на Заједницу, државе чланице су ограничиле своја суверена права, и на тај начин створиле систем права који обавезује и њихове држављане и њих саме*»¹²⁾.

Када говоримо о правном субјективитету једне међународне организације, не треба сметнути са ума да овај појам почива на два основна принципа. Прво, међународна организација има способност да делује независно у односу на државе које је чине. Друго, међународна организација треба да делује независно у од-

11) Zoran RADIVOJEVIC, « La personnalité juridique internationale et la capacité des organisations internationales universelles de conclure des traités », *op.cit.*, p. 96.

12) Пресуда *Costa v. ENEL*, (1964), ECR 585, p. 593.

носу на треће државе. Дакле, када говоримо о међународноправном субјективитету Европске заједнице, не можемо се ослонити само на одредбе члана 281 Уговора о ЕЗ, које, истина, дају полазне основе, али се, пре свега, односе на унутрашњи правни субјективитет Заједнице, већ се морамо осврнути и на судску праксу Суда правде Европских заједница. У пресуди *AETR* из 1971. године, Суд је, разматрајући овлашћења Заједнице да закључује међународне споразуме, истакао да је потребно осврнути се на *«опити систем комунитарног права који се тиче односа са трећим државама»*¹³⁾. Другим речима, да *«треба узети у обзир систем уговора, исто толико колико и његове материјалне одредбе»*. Полазна тачка у том разматрању треба да представља члан 281 (тадашњи члан 210), који је *«одраз општег система комунитарног права»*. Из тога је Суд закључио да Заједница има *«овлашћење да успоставља уговорне односе са трећим државама»*, те да ово овлашћење не проистиче само из експлицитних уговорних одредби, већ и из других уговорних одредби и аката које су усвојиле институције Заједнице у оквиру тих одредби. Дакле, Суд правде ЕЗ је у својој пракси утврдио постојање међународноправног субјективитета ЕЗ, при чему је полазну основу представљао члан 281 Уговора о ЕЗ. То је, уосталом, и потврђено чланом 300 Уговора о ЕЗ, који даје овлашћење Заједници да закључује међународне споразуме. Према овом члану, Комисија подноси препоруке Савету који је овлашћује да отпочне преговоре. Савет одлучује о потписивању споразума квалификованом већином, на предлог Комисије, док се једногласност предвиђа ако је у питању област за коју се тражи једногласност код усвајања унутрашњих прописа као и за споразуме о придруживању. Параграф 7 члана 300 каже да уговори које Заједница закључује са једном или више држава или међународних организација, *«обавезују органе Заједнице и државе чланице»*.

Када је реч о правном статусу Европске уније, ситуација је много комплекснија него што се чини на први поглед. Са закључењем уговора из Мастрихта, образована је Унија као посебан ентитет који се састоји од Европских заједница, допуњеним заједничком спољном и безбедносном политиком и сарадњом у области правосуђа и унутрашњих послова. Међутим, постојеће уговорне одредбе не предвиђају да Унија има статус правног лица. И поред тога, доктрина остаје подељена око питања да ли Европска унија

13) Пресуда *AETR*, (1971), ECR 273.

има својство правног лица или не. Наиме, иако уговорне одредбе не предвиђају експлицитно ово овлашћење ЕУ, многи аутори сматрају да имплицитно Европска унија има статус правног лица, и да се то може закључити из уговорних одредби. Ако се осврнемо на одредбе уговора из Мастрихта, видећемо да се у члану 1 заједничких одредби истиче да државе чланице *«међусобно успостављају Европску унију»*, те да Уговор представља *«нову етапу у процесу стварања све чвршијег јединства између народа Европе»*. Такође, према одредбама Уговора из Мастрихта, Унија има посебне циљеве и задатке у односу на државе чланице. Њен основни задатак је да *«организује, на усклађен и солидаран начин, односе између држава чланица и између њихових народа»* (чл.1). У том циљу, Унија треба да подстиче уравнотежен и трајан привредни и друштвени развој и висок ниво запослености, да потврђује свој идентитет на међународној сцени, посебно вођењем заједничке спољне и безбедносне политике, да јача заштиту права и интереса држављана својих држава чланица успостављањем права грађанства Уније, да одржи и ојача Унију као простор слободе, безбедности и правде и да у целости очува тековине Заједнице и да их даље развија (члан 2, бивши члан Б). Ове одредбе јасно указују да је Унија посебан ентитет у односу на државе чланице. То је потврђено у и бившем члану Ц (члан 3) заједничких одредби, који предвиђа да *«Унија располаже јединственим институционалним оквиром који осигурава усклађеност и континуитет активности предузетих ради остварења њених циљева, уз поштовање и развијање тековина Заједнице»*. Једини орган који је својствен само Унији је Европски савет, који је састављен од шефова држава или влада држава чланица и председника Комисије, и који даје *«неопходан подстицај за развој Уније и утврђује опште политичке смернице»*. Ипак, иако Уговор из Мастрихта подвлачи посебно правно постојање ЕУ у области спољне и безбедносне политике, и наводи да су државе чланице и Унија заједнички одговорне за дефинисање и спровођење ове политике, извршење ове политике поверено је у потпуности државама чланицама, уз кључну улогу Савета у процедуралној сфери. То указује на чињеницу да Европска унија представља *«процес»*, а не потпуно оформљено правно лице¹⁴⁾.

Одредбе Уговора из Амстердама представљају значајан помак у погледу међународноправног статуса Европске уније. Члан 11

14) Jim CLOOS, Gaston REINESCH, Daniel VIGNES, Joseph WEYLAND, *Le traité de Maastricht, genèse, analyse, commentaires*, Bruylant, Bruxelles, 1993, pp. 115-116.

Уговора о ЕУ (бивши члан Ј. 1) је измењен, и истиче да *«Унија утврђује и спроводи заједничку спољну и безбедносну политику»*. Овај члан представља значајну новину у односу на Уговор из Мадрихта који је предвиђао да *«Унија и државе чланице утврђују и спровode заједничку спољну и безбедносну политику»*. Дакле, признато је да је сама Унија одговорна за дефинисање и спровођење ЗСБП-а. Међутим, ова нова улога ЕУ у оквиру другог стуба била је у супротности са одсуством њеног међународноправног субјективитета, јер Унија није била у могућности да закључује уговоре са трећим државама. Показало се да одсуство правног субјективитета ЕУ није било усклађено са амбицијом да ЕУ постаје глобална сила у међународним односима и да за то поседује одговарајућа средства. Током преговора који су довели до закључења уговора из Амстердама, предложена су три решења ради превазилажења овог проблема. Прво, предложено је да се експлицитно призна међународноправни субјективитет ЕУ. Друго, предложено је да државе чланице закључују, «у име Уније», уговоре у оквиру ЗСБП-а. Треће решење односило се на могућност да Унија закључује међународне уговоре у одређеним областима у оквиру другог и трећег стуба. Прва могућност је одмах одбачена и прихваћен је трећи предлог. Међутим, усвајање ове опције пратила је бојазан држава чланица да не дође до њеног радикалног развоја, те је отуда текст у коначној верзији израз минималног компромиса. Овај компромис садржан је у члану 24 уговора из Амстердама и у Декларацији број 4 која је унета у уговор из Амстердама. Члан 24 је предвиђао да када је *«неопходно да се закључи споразум са једном или више држава или међународних организација, Савет може да овласти председавајућег, коме ће према потреби помагати Комисија, да у том циљу отпочне преговоре»*. Ови споразуми треба да буду закључени од стране Савета једногласном одлуком, на предлог председавајућег. Такође, према члану 24, споразум који је закључен неће обавезивати државу чланицу чији представник у Савету изјави да је обавезан да поштује властите уставне одредбе. Што се тиче Декларације број 4, она је предвиђала да *«одредбе члана 24 и 38, као и сваки споразум који из тога произлази, не подразумевају пренос надлежности са држава чланица на Европску унију»*. Ипак, ова декларација не угрожава нити ограничава домет одредби садржаних у

члану 24 Уговора о ЕУ, већ радије подржава закључење споразума од стране Уније, јер самим признањем теоријске могућности преноса надлежности са држава чланица на Унију, ова декларација признаје и постојање Европске уније као посебног ентитета у односу на државе чланице¹⁵⁾.

Уговором из Нице проширене су одредбе члана 24 Уговора о Европској унији, што, по неким ауторима, представља значајно приближавање одредбама члана 300 Уговора о Европској заједници о закључењу међународних уговора¹⁶⁾. Изменама члана 24, установљена је већа аутономија ЕУ у односу на државе чланице, а самим тим, према нашем мишљењу, и имплицитно признат међународноправни субјективитет ЕУ. Ревизија члана 24 односи се на три аспекта. Прво, уведена је процедура одлучивања квалификованом већином *«када се споразумом предвиђа примена заједничке акције или заједничког става»* (члан 24, параграф 3). Увођење квалификоване већине као начина доношења одлука пре свега је резултат настојања да се побољша функционална ефикасност Уније у перспективи њеног проширења¹⁷⁾. Наиме, у складу са чланом 6 заједничких одредби, који предвиђа да *«Унија обезбеђује неопходна средства за постизање својих циљева и за успешно вођење својих политика»*, дошло се до закључка да квалификована већина представља то *«неопходно средство»* које ће Унији омогућити да оствари циљеве предвиђене чланом 2 – афирмацију свог идентитета на међународној сцени. Такође, увођење квалификоване већине имало је и за циљ да успостави паралелизам између процедура доношења одлука на унутрашњем и спољашњем плану: ради се о настојању да се на спољашњем плану напредује приближно истим ритмом као и на унутрашњем плану. Ипак, доношење одлука квалификованом већином је ограничено само на примену заједничке акције или става, и не примењује се на одлуке које су повезане са војним питањима или су из домена одбране. Такође, параграф 3 члана 24 предвиђа да ће се одлучивање квалификованом већином

15) Stephan MARQUARDT, « The Conclusion of International Agreements under Article 24 of the Treaty on European Union », in Vincent KRONENBERGER (ed.), *The European Union and the International Legal Order : Discord or Harmony ?* TMC Asser Press, Hague, 2001, p. 346.

16) Inger ÖSTERDAHL, « The EU and its Member States, Other States, and International Organizations – The Common European Security and Defence Policy after Nice », *Nordic Journal of International Law*, vol. 70, n°s 1-2, 2001, p. 348.

17) Josiane AUVRET-FINCK, « Commentaire de l'article 24 », in Joël RIDEAU (dir.), *Union européenne – Commentaire des traités modifiés par le traité de Nice du 26 février 2001*, Paris, LGDJ, 2001, p. 56.

обављати «у складу са чланом 23, тачка 2», а то значи да се неће гласати уколико нека држава изјави да се супротставља гласању квалификованом већином због неког важног разлога из домена националне политике. У том случају, Савет може затражити, одлуком донесеном квалификованом већином, да ово питање размотри Европски савет, у циљу једногласног доношења одлуке. Исто као и уговор из Амстердама, и уговор из Нице предвиђа да «ниједан споразум неће бити обавезујући за ону државу чланицу чији представник у Савету изјави да је она обавезна да се повинује захтевима своје уставне процедуре». У том случају, остале државе чланице могу да постигну договор о привременој примени споразума у питању. Неки аутори сматрају да је овај параграф најконтроверзнији када је реч о члану 24 Уговора о ЕУ¹⁸⁾, будући да се може двојако тумачити. С једне стране, позивање на уставне процедуре држава чланица као и могућност да држава не примењује споразум који је потписан, може се тумачити као одсуство овлашћења Уније да закључује међународне уговоре, пошто коначна одлука остаје у рукама држава чланица. С друге стране, ипак, ако државе чланице постају чланице тог уговора, одредбе о уставној процедури постају излишне.

Параграф 2 члана 24 предвиђа да ће Савет «*доносити једногласне одлуке када споразум обухвата питање за које је потребна једногласност код доношења интерних одлука*». Исту одредбу налазимо и у члану 300 Уговора о ЕЗ, који предвиђа процедуру закључења уговора Заједнице са једном или више држава или међународних организација, и који предвиђа да Савет «*одлучује једногласно када се споразум односи на област за коју се тражи једногласност код усвајања унутрашњих прописа*». С обзиром да је једногласност основни начин доношења одлука у оквиру заједничке спољне и безбедносне политике ЕУ, логично је да ће закључење споразума у оквиру ове области најчешће почивати на једногласности.

С обзиром на ограничења која прате процедуру одлучивања квалификованом већином при закључењу уговора из области другог стуба Уније, може се рећи да је њено увођење имало, пре свега, симболични значај, јер је прекинута веза између једногласности и закључења уговора од стране ЕУ.

18) Ramses WESSEL, Gloria Fernandez ARRIBAS, «EU Agreements with Third Countries: Constitutional Reservations by Member States», in S. BLOCKMANS (ed.), *The European Union and Crisis Management*, TMC Asser Press, Hague, 2008, p. 294.

Новину представља параграф 6 члана 24, који истиче да « *споразуми који се закључе под условима наведеним у овом члану ће бити обавезујући за органе Уније* ». То значи да Унија има могућност да делује самостално, преко институција, у односу на своје државе чланице. Овај параграф је посебно значајан за разматрање правног субјективитета Уније. Наиме, ако ови споразуми везују институције Уније, може се из тога закључити да Уније поседује међународноправни субјективитет, јер би било тешко оспоравати овај статус Унији ако су њене институције везане међународним споразумима које је Унија закључила. Овај закључак се може извести и на основу сличности са чланом 300 Уговора о ЕЗ, који је, за разлику од члана 24 Уговора о ЕУ, много јаснији и прецизнији када је реч о уговорним одредбама. Чини се да су члан 24 Уговора о ЕУ и члан 300 Уговора о ЕЗ засновани на различитој логици, јер члан 24 полази од претпоставке да су државе чланице те које закључују споразуме који ће бити обавезујући за институције, док се у случају члана 300 полази од претпоставке да је Заједница та која закључује споразуме, који ће бити обавезујући за државе чланице. Ипак, резултат је исти, јер су у оба случаја Унија/Заједница и државе чланице везане међународним споразумима.

Иако члан 24 Уговора о ЕУ није експлицитно истакао, споразуми који се закључују у оквиру другог стуба Уније су споразуми Уније, а не њених држава чланица. На то указују и члан 11 Уговора о ЕУ, који предвиђа посебно постојање Уније у односу на њене државе чланице, док се чланови 14 и 15 Уговора о ЕУ односе на инструменте Уније, а не њених држава чланица. Дакле, уговором је прихваћено да је Унија ентитет који је различит и аутономан у односу на државе чланице, и да, у оквиру спољних односа, има своје инструменте деловања.

3.

ЕВРОПСКА УНИЈА И ЗАКЉУЧЕЊЕ МЕЂУНАРОДНИХ СПОРАЗУМА У ОБЛАСТИ БЕЗБЕДНОСНЕ И ОДБРАМБЕНЕ ПОЛИТИКЕ

Дилема да ли су споразуми закључени у оквиру заједничке спољне и безбедносне политике ЕУ, а на основу члана 24 Уговора о ЕУ, споразуми Уније или њених држава чланица изгубила је на значају у пракси. Последњих година, Унија је постала страна уговорница у великом броју уговора који су потписани у оквиру члана

24. Томе је, пре свега, значајно допринео развој европске безбедносне и одбрамбене политике ЕУ. Према неким ауторима, од марта 2002. године, када је установљена прва мисија ЕУ у оквиру европске безбедносне и одбрамбене политике (цивилна мисија у БиХ), око 70 споразума је потписано од стране Уније на основу члана 24, а који су се односили на ову политику¹⁹⁾.

Подручје западног Балкана представља «привилеговано» подручје за активности Уније у оквиру члана 24 Уговора о ЕУ²⁰⁾. Почетком 90-тих година, током рата у бившој Југославији, када је образована заједничка спољна и безбедносна политика ЕУ уговором из Мадрихта, закључен је и први споразум у оквиру другог стуба Уније, у коме је Унија била страна уговорница. Ради се о тзв. Меморандуму о сагласности који је закључен 5. јула 1994. године између Европске уније и Западноевропске уније с једне стране, и представника власти у БиХ са друге стране, а тицао се цивилне администрације Мостара²¹⁾. Ипак, Унија није могла да закључи споразум са странама у сукобу као једина страна уговорница, већ је Меморандум потписан од стране ЕУ и ЗЕУ. Међутим, са развојем европске безбедносне и одбрамбене политике ЕУ, пракса потписивања споразума од стране ЕУ постаје устаљена. Могу се разликовати три врсте споразума у којима је Унија страна уговорница. Прво, ради се о споразумима који се тичу статуса војних/цивилних снага и саме мисије и државе у којој се одвија мисија, са циљем да се правно дефинише мисија ЕУ у оквиру европске безбедносне и одбрамбене политике. Друго, реч је споразумима ЕУ са државама које нису чланице ЕУ, а које су у војном или техничком смислу присутне у операцијама ЕУ. Треће, ради се о споразумима о размени поверљивих информација између ЕУ и трећих држава или међународних организација²²⁾. Прва група споразума²³⁾ су билате-

19) Aurel SARI, «The Conclusion of International Agreements by the European Union in the Context of the ESDP», *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 57, January 2008, p. 55.

20) Philippe de SCHOUTHEETE, Sami ANDOURA, « The Legal Personality of the European Union », *Studia Diplomatica*, vol. LX, n°1, 2007.

21) То је навело неке ауторе да се питају каква је правна ваљаност потписа председавајућег ЕУ у овом документу, с обзиром да Унија нема статус правног лица – Eric REMACLE, Barbara DELCOURT, « La PESC à l'épreuve du conflit yougoslave », in Marie-Françoise DURAND, Alvaro DE VASCONCELOS (dir.), *La PESC. Ouvrir l'Europe au monde*, Presses de sciences politiques, Paris, 1998, p. 250.

22) Aurel SARI, «The Conclusion of International Agreements by the European Union in the Context of the ESDP», *op. cit.*, p. 55.

23) Ради се о тзв. споразумима SOFA (Status of forces agreement) и SOMA (Status of Mission agreement).

рални или мултилатерални споразуми који утврђују статус војног и цивилног особља у држави у којој се мисија спроводи. Примера ради, ЕУ је у оквиру члана 24 Уговора о ЕУ закључила споразуме ове врсте са БиХ и Македонијом у оквиру полицијске мисије коју је спровела у овој области²⁴⁾, као и у другим регионима у свету²⁵⁾. Друга група уговора се односи на учешће трећих држава, које нису чланице Уније, у операцијама европске и одбрамбене политике ЕУ. Ови уговори обавезују треће државе да поштују одредбе заједничких акција о успостављању одређене мисије, које је Савет ЕУ усвојио једногласно, и намећу им обавезу да обезбеде да њихово особље делује у складу са одредбама заједничких одлука²⁶⁾. Пример треће групе споразума је и споразум између Европске уније и НАТО о безбедности информација, који се односи на поверљиве информације²⁷⁾, као и са БиХ, Македонијом, Бугарском, Хрватском, Румунијом итд. Такође, у априлу 2006. године, потписан је уговор о сарадњи и помоћи између ЕУ и Међународног кривичног суда, који предвиђа процедуру размене поверљивих информација између ЕУ и Суда²⁸⁾.

- 24) Accord entre l'Union européenne et la Bosnie-et-Herzégovine relatif aux activités de la Mission de police de l'Union européenne (MPUE) en Bosnie-et-Herzégovine, *Journal officiel des Communautés européennes*, n° L 293 du 29 octobre 2002, p. 2 ; Accord entre l'Union européenne et l'ancienne République yougoslave de Macédoine relatif au statut et aux activités de la Mission de police de l'Union européenne dans l'ancienne République yougoslave de Macédoine (EUPOL Proxima), *Journal officiel de l'Union européenne*, n° L 16 du 23 janvier 2004, p. 66.
- 25) Accord entre l'Union européenne et la Géorgie relatif au statut et aux activités de la mission « Etat de droit » de l'Union européenne en Géorgie EUJUST THEMIS, *Journal officiel de l'Union européenne*, n° L 389, du 30 décembre 2004, p. 42 ; Accord entre l'Union européenne et la République démocratique du Congo relatif au statut et aux activités de la Mission de police de l'Union européenne en République démocratique du Congo (EUPOL « Kinshasa »), *Journal officiel de l'Union européenne de l'Union européenne*, n° L 256, du 1er octobre 2005, p. 58 ; Accord entre l'Union européenne et la République gabonaise relatif au statut des forces placées sous la direction de l'Union européenne dans la République gabonaise, *Journal officiel de l'Union européenne*, n° L 187, du 8 juillet 2006 p. 43.
- 26) Accord entre l'Union européenne et l'ancienne République yougoslave de Macédoine sur la participation de l'ancienne République yougoslave de Macédoine à l'opération militaire de gestion de crise menée par l'Union européenne en Bosnie-et-Herzégovine, *Journal officiel de l'Union européenne*, n° L 188, du 11 juillet 2007, p.10 ; Accord entre l'Union européenne et la République de Croatie concernant la participation de la République de Croatie à la Mission de police de l'Union européenne en Afghanistan, *Journal officiel de l'Union européenne*, n° L 270 du 13 octobre 2007, p. 28.
- 27) Accord entre l'Union européenne et l'Organisation du traité de l'Atlantique Nord sur la sécurité des informations, *Journal officiel des Communautés européennes*, n° L 80 du 27 mars 2003, p. 36.
- 28) Accord de coopération et d'assistance entre la Cour pénale internationale et l'Union européenne, *Journal officiel de l'Union européenne*, n° L 115 du 28 avril 2006, p. 50.

4. МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ СУБЈЕКТИВИТЕТ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ: ЗАЧЕТАК ИЛИ РЕАЛНОСТ?

Споразуми закључени у оквиру европске безбедносне и одбрамбене политике, а на основу члана 24 Уговора о ЕУ, означавају Европску унију као уговорну страну. О овим уговорима преговара председавајући ЕУ, и он је овлашћен да именује особу која ће потписати споразум «*који обавезује Европску унију*»²⁹⁾. Дакле, Савет делује у име Уније у оквиру члана 24, а не у име држава чланица. Ипак, неки аутори сматрају да сама чињеница да су ови споразуми закључени у име Уније не доводи аутоматски до тога да Унија поседује способност да закључује уговоре као посебан ентитет³⁰⁾. Ова способност подразумева постојање одређених права и обавеза Уније који су различити од права и обавеза њених држава чланица. Ако се осврнемо на одредбе споразума закључених у оквиру ЕБОП-а, видећемо да ситуација није превише јасна. Примера ради, споразуми о статусу снага и мисије указују да су привилегије и имунитети везани за мисије управљања кризама и за особље, а не за Унију као посебан ентитет. Такође, у споразумима о размени поверљивих информација налазимо формулацију да «*Европска унија значи, за потребе споразума, Савет, Генерални секретаријат Савета и Комисију*»³¹⁾. Ситуација је нешто јаснија када је реч о споразумима са трећим државама или међународним организацијама. Нпр. споразум који је Унија закључила са НАТО-ом о размени поверљивих информација даје овлашћење Унији да у одређеним случајевима не дозволи пренос поверљивих информација на државе чланице. Исто тако, права и обавезе ЕУ као посебног ентитета у односу на државе чланице подразумевају и њену међународну одговорност у случају неиспуњења својих међународних обавеза. Ово питање је у споразумима регулисано тако да сви спорови везани за примену споразума буду разматрани од стране тзв. заједничке групе за координацију која се састоји од представника мисије и државе у којој се одвија мисија. У случају да се не постигне договор, спорови који се односе на тумачење или спровођење споразума треба да буду регулисани дипломатским путем

29) Décision 2004/924/PESC du Conseil du 22 novembre 2004 concernant la conclusion de l'accord entre l'Union européenne et la Géorgie relatif au statut et aux activités de la mission « Etat de droit » de l'Union européenne en Géorgie, EUJUST THEMIS, *Journal officiel de l'Union européenne*, n° L 389 du 30 décembre 2004, p. 41 (article 2).

30) Aurel SARI, *op.cit.*, p. 81.

31) Accord entre l'Union européenne et l'OTAN sur la sécurité des informations, article 3.

између државе у којој се одвија мисија, и представника Европске уније³²⁾. Чињеница да Европска унија даје предност билатералним дипломатским преговорима у односу на формалније процедуре решавања спорова указује, према неким ауторима, на тежњу Уније да избегне да ови споразуми постану предмет правног поступка³³⁾. Ипак, истиче се да то не нарушава правну природу обавеза предузетих у споразумима Уније, као ни међународну одговорност у случају неиспуњења предвиђених обавеза³⁴⁾.

Неки аутори истичу да је потписивање споразума у оквиру члана 24 Уговора о ЕУ довољан и јасан показатељ међународноправног субјективитета ЕУ. Тако се, на пример, истиче да у насловима споразума нема помињања држава чланица, већ само Европске уније, као и да ниједан од тих споразума није потписан као мешовити споразум (потписан од стране Уније и држава чланица истовремено)³⁵⁾.

Данас се тешко може наићи на мишљење који у потпуности искључује постојање међународноправног субјективитета Европске уније. Међу ауторима који сматрају да Унија има могућност да делује на пољу међународног права постоје извесне разлике: има оних који сматрају да Унија има статус правног лица, да је то реалност, која, међутим, у пракси није у одговарајућој мери спроведена, и оних који сматрају да правни субјективитет Уније тек треба да се развије, да је овај процес тек у повоју. Ако размотримо статус Европске уније у светлу тзв. теорије «воље», намећу се многа питања. Да ли се на основу одсуства експлицитних уговорних одредби може са сигурношћу закључити да Унија не може имати међународноправни статус све до измене уговора о ЕУ? Или ова теорија није у могућности да објасни специфичан статус Европске уније? С друге стране, ако пођемо од основних поставки тзв. објективне теорије, неоспорно је да по овој теорији Европска унија има међународноправни субјективитет. Наиме, ако размотримо (опште прихваћене) услове који неку међународну организацију квалификују као такву, то су, пре свега, постојање статута на основу сагласности држава као субјеката међународног права, поседовање

32) Accord entre l'Union européenne et la Géorgie relatif au statut et aux activités de la mission « Etat de droit » de l'Union européenne en Géorgie, EUJUST THEMIS, *Journal officiel de l'Union européenne*, n° L 389 du 30 décembre 2004, par. 14.

33) Aurel SARI, *op.cit.*, p. 83.

34) *Ibid.*

35) Piet EECKHOUT, *External Relations of the European Union : Legal and Constitutional Foundations*, Oxford University Press, 2004, p. 160.

посебних органа, преко којих организација изражава своју вољу, различиту од воље држава оснивача, можемо да закључимо да је Европска унија међународна организација. Најпре, постоји оснивачки уговор ЕУ (уговор из Мастрихта), затим Унија поседује своје сопствене органе и изражава вољу која се разликује од држава чланица. А по објективној теорији, то је довољно да Унија поседује међународноправни субјективитет.

Било да се ради о теорији воље или објективној теорији, неоспорно је да је право закључења споразума веома значајан елемент и критеријум међународноправног субјективитета међународних организација. Иако експлицитно државе чланице ЕУ нису дале међународноправни субјективитет Европској унији, оне су то учиниле имплицитно. Јер, као што смо навели, постоје одредбе у уговору које предвиђају да Унија закључује споразуме са трећим лицима у оквиру другог и трећег стуба (члан 24), као и одредбе које дају Унији одређене функције и циљеве чија реализација подразумева закључење одговарајућих споразума.

ЛИТЕРАТУРА

- АВРАМОВ, Смиља, КРЕЋА, Миленко, *Међународно јавно право*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1993.
- DE SCHOUTHEETE, Philippe, ANDOURA, Sami, « The Legal Personality of the European Union », *Studia Diplomatica*, vol. LX, n°1, 2007.
- ДИМИТРИЈЕВИЋ, Војин, СТОЈАНОВИЋ, Радослав, *Међународни односи*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996.
- ЕЕСКНОУТ, Piet, *External Relations of the European Union : Legal and Constitutional Foundations*, Oxford University Press, 2004.
- GAUTIER, Philippe, « The Reparation for Injuries Case Revisited : The Personality of the European Union », *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, vol. 4, 2000.
- HILLION, Christophe, WESSEL, Ramses, « Restraining External Competences of EU Member States under CFSP », in Marise CREMONA, Bruno De WITTE (eds.), *EU Foreign Relations Law – Constitutional Fundamentals*, Hart Publishing, Oxford, 2008.
- ЈАНЕВ, Игор, « Основе политичког система Европске уније », *Политичка ревија*, vol. 18, n°4, 2008.
- KLABBERS, Jan, « Presumptive Personality : The European Union in International Law », in Martti KOSKENNIEMI (ed.), *International Law Aspects of the European Union*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague, 1998.

- LEAL-ARCAS, Rafael, « EU Legal Personality in Foreign Policy ? », *Boston University International Law Journal*, vol. 24, n°2, 2007.
- MARQUARDT, Stephan, « The Conclusion of International Agreements under Article 24 of the Treaty on European Union », in Vincent KRONENBERGER (ed.), *The European Union and the International Legal Order : Discord or Harmony ?* TMC Asser Press, Hague, 2001.
- NEUWAHL, Nanette, « Legal Personality of the European Union – International and Institutional Aspects » in Vincent KRONENBERGER (ed.), *The European Union and the International Legal Order : Discord or Harmony?* TMC Asser Press, Hague, 2001.
- ÖSTERDAHL, Inger, «The EU and its Member States, Other States, and International Organizations – The Common European Security and Defence Policy after Nice», *Nordic Journal of International Law*, vol. 70, n°3, 2001.
- PAASIVIRTA, Esa, « The European Union: From an Aggregate of States to a Legal Person? », *Hofstra Law&Policy*, vol. 2, 1997.
- RADIVOJEVIC, Zoran, « La personnalité juridique internationale et la capacité des organisations internationales universelles de conclure des traités », *Facta Universitatis*, Series Law and Politics, vol. 1, n°1, 1997.
- REICHARD, Martin, «Some Legal Issues Concerning the EU-NATO Berlin Plus», *Nordic Journal of International Law*, vol. 73, n°1, 2004.
- SARI, Aurel, «The Conclusion of International Agreements by the European Union in the context of the ESDP», *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 57, n°1, 2008.
- ВУКЧЕВИЋ, Дејана, « Безбедносна и одбрамбена политика ЕУ и постојећи институционални систем ЕУ », *Политичка ревија*, vol. 18, n° 4, 2008.
- WESSEL, Ramses A., «Revisiting the International Legal Status of the EU», *European Foreign Affairs Review*, vol. 5, n°4, 2000.
- WESSEL, Ramses A., Gloria FERNANDEZ ARRIBAS, «EU Agreements with third States: Constitutional Reservations by Member States, in S. BLOCKMANS (ed.), *The European Union and Crisis Management*, TMC Asser Press, Hague, 2008.

Dejana Vukcevic

Institute for political studies, Belgrade

**THE EUROPEAN UNION AND CONCLUSION
OF INTERNATIONAL AGREEMENT IN THE FIELD
OF SECURITY AND DEFENSE POLITICS: IT'S
CONSEQUENCES FOR INTERNATIONAL POSITION
OF THE EUROPEAN UNION**

Summary

In this article author analyzed a complex issue of international stance of the European Union. The analysis is directed toward contractual capacity of the European Union, as is considered by the regulations of the Agreement on the European Union, and also through practice of conclusion of the agreement on behalf of the European Union. On the basis of the analysis of the contractual capacity of the Union, the objective of the article is to underline to which extent and whether the European Union has its own international-legal stance at all.

Key Words: international-legal stance, contractual capacity, the European Union

УДК: 327.56(4-672 EU)
Примљено:
13. јануара 2009.
Прихваћено:
23. фебруара 2009.
Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXI) VIII, vol=19
Бр. 1 / 2009.
стр. 133-150.

Јелена Тодоровић*
Институт за политичке студије, Београд

УЛОГА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ У ИЗГРАДЊИ МИРА¹⁾

Сажетак

Иако првобитно замишљена као пре свега економска организација, промена безбедносног окружења као и природа сукоба након краја хладног рата, утицали су на Европску унију да им се прилагоди и да покуша да постане значајан спољнополитички и безбедносни чинилац на међународној сцени. Након формирања Европске безбедносне и одбрамбена политике прошло је осам година. ЕУ је до сада водила двадесетак мисија управљања кризама и изградње мира, али је само неколико било војне природе. Управо је, користећи цивилне инструменте мира, ЕУ постигла највеће успехе. Оно што је мотивисало аутора на овакву тему јесте та успешност ЕУ као цивилне силе, привлачност њене „меке“ (цивилне) димензије управљања кризама. У том циљу, анализа конкретних цивилних и војних мисија, треба да покаже колики је допринос ЕУ у изградњи мира.

Кључне речи: Европска унија, Европска безбедносна и одбрамбена политика (ЕБОП), цивилни и војни инструменти изградње мира, цивилне и војне мисије ЕУ.

1. ЦИВИЛНИ И ВОЈНИ ИНСТРУМЕНТИ ИЗГРАДЊЕ МИРА

Уговор о Европској унији усвојен фебруара 1992. године у Мадриду донео је новину у погледу унутрашње архитектуре ЕУ:

* Истраживач сарадник у ИПС у Београду

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство науке Републике Србије.

формирање три стуба од којих је други посвећен спољној и безбедносној политици ЕУ. Поред дефинисања Заједничке спољне и безбедносне политике, предвиђа се и уобличавање заједничке одбрамбене политике која би временом могла да доведе и до заједничке одбране.²⁾ Заједничка спољна политика је само једна од димензија спољних односа ЕУ; поред ње, у домену спољних односа постоје још и трговинска политика, политика развоја и политика хуманитарне помоћи које се налазе у надлежности Комисије. Према предлогу Лисабонског уговора све политике које су повезане са спољним односима треба објединити под кишобран спољне акције уније коју треба да координира будући Високи представник ЕУ за спољне послове и безбедносну политику.³⁾ Неефикасност заједничке спољне и безбедносне политике ЕУ показала се током ратова на простору бивше Југославије. Наиме, ЕУ није била у стању да се избори са сложенем кризом у свом суседству будући да није имала ефикасне механизме. Закључивши да је доживела фијаско услед недостатка војне моћи, при том занемарујући своје инструменте превентивне дипломатије (о њима ће у раду касније бити речи), званичници ЕУ су се окренули стварању Европске политике одбране. На француско - британском самиту у Сен Малоу 1998. године рођена је идеја о заједничкој политици одбране коју су на самиту у Келну 1999. године лидери 15 земаља ЕУ потврдили у виду званичне Декларације о јачању Заједничке безбедносне и одбрамбене политике. „Циљ ЕУ је да постане утицајан међународни актер, који ће бити мање пасиван у односу на међународна дешавања и који ће бити способан да делује на конструктиван и ефикасан начин”⁴⁾ Европска безбедносна и одбрамбена политика (ЕБОП) обухвата: 1. деловање у циљу превенције конфликта, 2. цивилну и војну димензију управљања кризама. Превенција се може схватити у ужем и ширем смислу. У ужем смислу, превенција обухвата две групе инструмената – краткорочне и дугорочне. Ови инструменти нису нови, постојали су и пре увођења ЕБОП – а, док у ширем смислу превентивна акција обухвата управљање сукобима и изград-

2) Душко Лопандић, “Оснивачки уговори ЕУ”, Канцеларија за придруживање, Београд, 2003., стр. 68

3) Дејана Вукчевић, „Безбедност и Европска унија; Безбедносна политика ЕУ – институционалне основе“, Институт за политичке студије, Београд, 2008., стр. 133

4) Дејана Вукчевић, „Безбедност и Европска унија; Безбедносна политика ЕУ – институционалне основе“, оп. цит., стр. 19

њу мира.⁵⁾ У дугорочне инструменте превентивне акције спадају поспешивање регионалне сарадње (нпр. Процес стабилизације и придруживања), трговинске олакшице, финансијска помоћ (програми финансијске помоћи - CARDS, ENP, MEDA, IPA), помоћ за реконструкцију, нуђење перспективе чланства као и сви други инструменти који доприносе стварању структуралне стабилности и смањења сиромаштва у некој земљи или региону.⁶⁾ Један од успешних дугорочних инструмената јесте перспектива чланства. Он стимулише земље кандидате да изврше прилагођавање европским стандардима, успоставе владавину закона као и да граде демократске институције. Краткорочни инструменти превенције се огледају у мерама раног упозоравања, слању специјалних представника, увођењу санкција, хитној економској помоћи. Ефикасна превенција конфликта захтева координацију између краткорочних и дугорочних инструмената како би се отклонили дубљи разлози који су довели до избијања сукоба. Који од инструмената ће се користити у конкретној ситуацији, зависи од природе кризе, односа ЕУ са том земљом и циљева које ЕУ жели остварити.

Када је реч о управљању кризама, ЕУ користи, поред већ помнутих, посебне цивилне и војне инструменте који настају тек са успостављањем ЕБОП. У цивилне инструменте спадају Механизми за брзо дејство који јој омогућавају да одговори брзо и ефикасно док је криза још увек у зачетку и распоређивање полицијских снага. На самиту у Феири 2000. године одлучено је да се формирају заједничке полицијске снаге и оно што је посебно важно, дефинисана су 4 поља цивилне акције: полиција, владавина права, цивилна администрација и цивилна заштита.

Поред цивилних инструмената постоје и војни: 1. мисије за спровођење Петерсбушких задатака (хуманитарне и спасилачке мисије, мисије одржања мира, борбене мисије управљања кризама укључујући и наметања мира), 2. Снаге за брзо реаговање (Rapid Reaction Forces). Петерсбушке задатке су још 1992. године дефинисале чланице Западноевропске уније (ЗЕУ) којој је од Мастрихта намењена улога да спроводи одлуке који се тичу одбране. Уговором из Амстердама Петерсбушки задаци добијају уговорну основу. Будући да ЗЕУ ипак није могла да обезбеди уверљиве одбрамбене капацитете а желећи да покаже да је глобалан играч који може да

5) Радмила Накарада, "Европска унија као мировни пројекат", Институт за европске студије, Београд, 2006., стр. 3

6) Радмила Накарада, "Европска унија као мировни пројекат", оп. цит., стр. 3

реагује независно од НАТО-а на међународној сцени, ЕУ дефинише ЕБОП и предвиђа формирање Снага за брзо реаговање које би биле способне да делују и ван територије Европе. ЕУ нема довољно капацитета да води самосталне војне акције великог домета па у том смислу не чуди сарадња са НАТО-ом у виду Берлин плус аранжмана. На основу овог аранжмана договореног 2003. године, ЕУ има приступ војним потенцијалима НАТО-а; ове две организације врше сталне међусобне консултације, као и заједничко планирање управљања кризама.

Мисије ЕУ које су саставни део ЕБОП-а, поред грубе поделе на цивилне и војне могу се поделити на основу још неколико критеријума: 1. на основу дужине трајања – мисије кратког и дугог трајања (мисије дугог трајања се шаљу тамо где су директно угрожени витални интереси уније нпр. Балкан, Блиски Исток), 2. на основу улога које врше могу се разликовати – мисије стабилизације (раздвајање зараћених страна, разоружање), мисије изградње владавине права, мисије спровођења реформи (реформа полиције, сектора безбедности), мониторинг мисије (надгледање спровођења неког споразума), мисије подршке другим организацијама за управљање кризама (УН, АУ, ОЕБС).⁷⁾

Када је реч о институцијама које су надлежне за спровођење ЕБОП – а, поред Савета ЕУ у чијим се рукама налази потпуна политичка контрола ове области, Уговор из Нице уводи нове институције које треба да обезбеде ефикасан механизам доношења одлука у случају криза, процену ситуације и стратешко планирање. Политички и безбедносни комитет је тело које предлаже стратегију у конкретној кризној ситуацији и надзире спровођење акције на терену. Њему у раду помажу Војни комитет и Војни штаб. За цивилне аспекте управљања кризом надлежан је Комитет за цивилно управљање кризом који се бави надзором цивилних акција. Комисија ЕУ је незаменљив партнер у превенцији сукоба. У оквиру ње постоје тела која имају специјализовану улогу у превентивном деловању: Јединица за спречавање сукоба, European Aid који дистрибуира помоћ за развој и ЕСНО– тело које координира хуманитарну помоћ.

7) Agnieszka Nowak, "Civilian crisis management : the EU way", Chaillot paper no. 90, June 2006, p. 41 www.iss.eu.org

2. ЕБОП МИСИЈЕ У ПРАКСИ

2.1. Балкан – Босна и Херцеговина, Македонија, Косово

Оно по чему ће 1. јануар 2003. године остати упамћен када је реч о Европској безбедносној и одбрамбеној политици (ЕБОП) јесте чињеница да тога дана Европска унија по први пут води операцију под капом ЕБОП-а. Била је то полицијска мисија Европске уније у Босни и Херцеговини (ЕУПМ). Она је цивилна по свом карактеру, наследила је на терену Међународне полицијске снаге Уједињених нација које су од потписивања Дејтонско - Париског споразума биле распоређене у Босни и Херцеговини. Главни циљ ове операције био је формирање деполитизоване и независне полиције БиХ. ЕУПМ је покушала да оствари овај циљ кроз тренинге и посебне програме на којима би се обучавали полицијски службеници. Таква професионализована полиција била би способна да се носи са организованим криминалом као једним од главних безбедносних изазова у БиХ. Мандат ове мисије био је предвиђен до краја 2005. године али пошто мисија није испунила циљ, наследила ју је бројчано мања полицијска мисија која је наставила акције на терену у циљу формирању професионалне мултиетничке полицијске службе БиХ. ЕУПМ је дужна да се у свом раду консултује са специјалним представником Европске уније за Босну и Херцеговину који је овлашћен да учествује у реорганизацији полиције.

У БиХ се налази још једна мисија ЕУ која је по свом карактеру војна а то је АЛТЕА. Она је заменила НАТО снаге СФОР-а које се од децембра 2004. године зову мултинационалне снаге ЕУФОР-а. Алтеа представља операцију у оквиру Берлин плус аранжмана. Мисија ЕУФОР-а је размештена у складу са резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1575 са циљем обезбеђења поштовања Дејтонско - Париског споразума. Она је према броју људи који су иницијално у њој учествовали (7000) највећа операција ЕУ до сада. Што се тиче циљева ЕУФОР-а, он поред деловања у складу са војним аспектима Дејтонско - Париског споразума, треба да допринесе стварању безбедне, демократске и самоодрживе државе БиХ. Ова операција део је ширег приступа ЕУ према земљама западног Балкана према коме је будућност ових земаља у ЕУ. Поред перспективе чланства још неколико дугорочних инструмента примењује се према земљама насталим на територије бивше Југославије: Процес Стабилизације и придруживања као и CARDS

- програм финансијске помоћи усмерен на изградњу институција, економске и социјалне реформе

Алтеа није прва војна операција ЕУ. Њој је годину дана раније претходила *КОНКОРДИЈА*, војна мисија у Македонији која је такође послата у оквиру Берлин плус аранжмана. Она је на терену заменила НАТО снаге операције “Савезничка хармонија” које су биле у Македонији распоређене од августа 2001. године када је потписан Охридски споразум којим је заустављен конфликт између Македонаца и Албанаца у западној Македонији. Циљ ове бројчано мале мисије (око 350 људи наоружаних лаким наоружањем) био је да надгледа примену Охридског споразума. По завршетку њеног мандата остала су бројна питања која нису решена међу којима најважније – реформа полиције, није спроведена. На позив македонског премијера Бранка Црвенковског, ЕУ је децембра 2003. послала цивилну мисију (*ПРОКСИМА*) у којој се налазило око 200 полицијских стручњака. Требало је да помогну македонској власти у стварању деполитизоване и мултиетничке полиције која би била у стању да преузме контролу граница и да се успешно носи са проблемом организованог криминала.

Мисија која у Србији изазива највише пажње јесте ЕУЛЕКС - цивилна мисија изградње владавине права на Косову и Метохији. Након једнострано проглашене независности јужне српске покрајине, ЕУ је усвојила Заједничку акцију којом успоставља мисију која је задужена за изградњу владавине права на Косову.⁸⁾ Постоји неколико карактеристика мисије које изазивају оштре реакције, како домаће, тако и међународне јавности. Најпре је био споран њен статус јер се сматра да је произашла из Ахтисаријевог плана за решење статуса Косова и Метохије који је Србија одлучно одбацила и да самим тим није неутрална. Тврдње да је то техничка мисија која има задатак да надгледа, саветује и прати косовске институције у свим областима поља владавине права (полицијска, правосудна и царинска компонента ЕУЛЕКС-а) побија чињеница да мисија има и одређена извршна овлашћења. Наиме, мисија може да укида одређене одлуке косовских институција уколико процени да су неправилно донете.⁹⁾ Мисија није још увек у потпуности оперативна али када буде имаће 3000 чланова од којих ће 1900 бити

8) *Council Joint Action on European Union Rule of Law Mission in Kosovo of 4 February 2008, Official Journal of the EU L 42/92*

9) *ЕУЛЕХ може укинути одлуке уколико примети да нису правично истражени случајеви ратних злочина, организованог криминала, злочина над припадницима мањинских заједница*, прим. аут.

међународно а 1100 локално особље; биће распоређена на целокупној територији Косова и Метохије у одговарајућим институцијама владавине права.

2.2 Африка – Конго, Чад, Гвинеја Бисао, Сомалија,

Земља у којој је распоређен највећи број мисија ЕУ до сада је сте Конго. Чак пет мисија послато је у ову афричку државу од 2003. године: две војне и три цивилне. Прва мисија послата је 2003. године у североисточну област Демократске републике Конго – Итурију у којој су пламтели сукоби између локалних Ленду и Хема милиција. Била је то војна мисија АРТЕМИС која је послата на основу резолуције СБ УН 1484 и одлуке о заједничкој акцији хитног распоређивања Привремених мултинационалних снага са циљем стабилизације безбедносних услова у Бунији, главном граду Итурије, као и поправљање хуманитарне ситуације и брига око расељених лица. Мисија је била самостална у односу на НАТО, није као претходно поменуте војне мисије у БиХ и у Македонији деловала у оквиру аранжмана Берлин плус. Мисија у којој било око 2000 људи била је под француском командом три месеца колико је и био њен мандат када ју је заменила далеко бројнија мисија УН (МОНУК) са доста ширим надлежностима. Друга војна мисија у ДР Конго, била је мисија ЕУФОРА која је имала задатак да помаже припадницима МОНУКА за време одржавања првих демократских избора након 1960. године. Ови избори су одржани 2006. године и након тога мисија је завршила свој мандат. Што се тиче цивилних мисија, прва – ЕУПОЛ „Киншаса“, послата је 1. јануара 2005. године са циљем да се направи интегрисана јединица полиције до краја 2005. године на територији главног града Конга. Њу је наследила друга цивилна мисија - ЕУПОЛ која преузима задатак претходне мисије и наставља да помаже властима Конга у реформисању целокупне полицијске службе. Ова мисија нема пуно људи, само 38 полицајаца и стручњака за људска права. Она надзире спровођење реформи почевши од доношења новог закона о полицији којим се предвиђа стварање једне децентрализоване и професионализоване полицијске службе. Јуна 2008. ЕУПОЛ-у је продужен мандат на још годину дана али су се у међувремену безбедносни услови погоршали. Оружани сукоби започели су октобра 2008. у источном делу земље. Сукоби су избили између припадника побуњеничког проруандског покрета генерала Нкунде (Тутси) са полицијом Конга али не само са полицијом већ и са другим герилским проруандским покретом

Маи-Маи (Хуту). Француска је тражила од ЕУ да пошаље нову војну мисију како би се ситуација стабилизовала али је предлог одбијен. На терену се поред ЕУПОЛ-а налази још једна бројчано мала мисија (40 људи) – ЕУСЕК која се бави надзором реформе сектора безбедности.

Када је реч о ситуацији у Дарфуру, суданској провинцији, ЕУ нема мисију у Судану али обезбеђује широку подршку напорима Афричке уније и њеној мисији АМИС да се стабилизује ситуација у Дарфуру. Подршка је цивилно – војног карактера и састоји се у следећем: опрема, техничка помоћ, тренинзи афричких трупа, транспорт и логистичка помоћ. Као додаток напорима да се ситуација у Дарфуру стабилизује, марта 2008. године ЕУ је послала војну мисију у источни Чад и североисточни део Централноафричке републике. На основу резолуције Савета безбедности а уз сагласност влада Чада и Централноафричке републике, мисија је распоређена да би се поправила хуманитарна и безбедносна ситуација у овим два државама с обзиром да се у њима налази велики број избеглих и расељених из Судана. Када буде комплетирана мисија ће имати око 4000 људи који су дужни да патролирају и посматрају безбедносну ситуацију, носе оружје које смеју употребити само ако је неопходно, помажу у допремању хуманитарне помоћи.

Још једна мисија ЕУ која од недавно постоји на територији Гвинеје Бисао јесте цивилна мисија као подршка спровођењу стратегије за реформу сектора безбедности у овој афричкој земљи. Сачињавају је 15 војних и цивилних саветника који имају следеће задатке: саветовање у погледу смањења броја оружаних снага, подршка реорганизацији полиције, тренинзи у циљу оспособљавања полицијских службеника за борбу против трговине дрогом, надгледање реформе система кривичног судства.

Најновија мисија у Африци је војна мисија НАВФОР у Сомалији у склопу шире операције АТАЛАНТА. Ова мисија има задатак да спречи сомалијске пирате који пресрећу бродове са храном и врше учестале пљачке трговачких бродова у близини обале Сомалије. Чине је 6 фрегата са 1200 људи који се брину о томе да помоћ у храни дође до Сомалије.

2.3 Азија – Авганистан, Ирак, Палестинске територије, Индонезија

Пратећи позив владе Авганистана, ЕУ јуна 2007. године шаље полицијску мисију у Авганистан. Она то чини у ширем контексту напора међународне заједнице да помогне у изградњи једне демократске и одговорне држава у којој ће постојати владавина закона, која ће имати професионалну полицију. Авганистан се суочава са више безбедносних претњи од којих је једна од најприсутнијих трговина дрогом. ЕУПОЛ Авганистан има мандат од 3 године а његов главни циљ јесте да допринесе успостављању ефикасног полицијског аранжмана, независног судства које би било адекватно припремљено да делује непристрасно у оквиру владавине права. Мисија има 160 полицајаца и судија који раде са званичницима авганистанске полиције на централном, регионалном и на нивоу провинција, држећи им обуке, као и дајући савете како направити стратегију за реформу полиције.

EUJUST LEX је цивилна мисија ЕУ у Ираку која је оперативна од фебруара 2005. године. То је мисија владавине права која има мандат да утиче на реформу система кривичног судства тако што ће вршити тренинг судија и судских чиновника, службеника полиције и затворских радника. Тренинзи се врше на арапском и курдском језику у самом Ираку али и у земљама Европске уније. Циљ је изградити систем независног и ефикасног судства али не само то већ омогућити да судије, полицијски и затворски службеници раде заједно у окружењу у коме постоји владавина права.

Новембра 2005. године ЕУ донела је одлуку о слању прве цивилне мисије на Палестинску територију. ЕУПОЛ –КОПС је полицијска мисија која је послата на 3 године са циљем да утиче на успостављање ефикасног полицијског аранжмана под палестинском управом. Ова мисија има троструку улогу : 1. надгледа спровођење плана за развој полиције, 2. координира међународну помоћ и 3. саветује палестинску власт по питању реформе система кривичног судства. На палестинској територији постоји још једна мисија ЕУ, то је мисија за надзор границе Газа – Египат. Мисија је формирана на основу Споразума о слободном кретању који је потписан између Израела и Палестинске управе новембра 2005. Циљ мисије је да обезбеди присуство треће стране на граничном прелазу како би се након његовог отварања изградило поверење између Израела и Палестинских власти. У том циљу ЕУБАМ РАФА: активно посма-

тра и оцењује да ли се Палестинске власти придржавају споразума, помажу им у изградњи капацитета за ефикасно управљање границом, обезбеђују координацију између Палестинске власти, Израела и Египта у свим аспектима који се тичу управљања граничним прелазом у Гази.

ЕУ је септембра 2005. послала још једну цивилну мисију, овога пута у Индонезанску провинцију Аџех како би надгледала примену различитих аспеката мировног споразума између владе Индонезије и Покрета за слободу Аџеха. ЕУ АММ (Aceh monitoring mission) је формирана заједно са пет земаља АСЕАН-а као и са две земље које нису чланице ЕУ – Швајцарска и Норвешка. Мисију је чинило око 250 људи који су имали следеће задатке: надзирање уништавања оружја, реинтеграцију бивших бораца Покрета за слободу Аџеха, распуштање паравојних снага, посматрање стања људских права и процеса доношења закона. Мисија је иницијално замишљена на 6 месеци али јој је мандат продужен на годину дана.

2.4. Земље настале распадом Совјетског Савеза – Грузија, Молдавија

ЕУ гаји дугорочне напоре да осигура, како мир и безбедност, тако и да надгледа транзицију унутрашњих система земаља јужног Кавказа међу којима је и Грузија. Након “ружичасте револуције”¹⁰⁾ која се у овој земљи одиграла 2003. године, на позив владе Грузије, 2004. године послата је прва мисија владавине права након што је на самиту у Феири 2000. године одлучено да ће ЕУ појачати цивилне способности тако што ће између осталог, водити цивилне операције и овој области. Циљ мисије EUJUST – THEMIS био је да помогне реформу кривичног судства у Грузији. Она је имала мандат од годину дана а чинило је 12 људи. Они су били распоређени у кључним институцијама система кривичног судства као што су министарства правде и унутрашњих послова, државно тужилаштво, врховни суд. Задаци који су им поверени су: помоћ влади у прављењу стратегије реформе кривичног судства у складу са међународним и европским стандардима, координација међу институцијама које спроводе кривично законодавство.

Након августовског сукоба у двама грузијским покрајинама, Абхазији и Јужној Осетији и војне интервенције Русије, ЕУ је активно посредовала у заустављању овог конфликта кроз потписивање споразума у шест тачака. ЕУ је на основу овог споразума усво-

10) Agnieszka Nowak, “*Civilian crisis management : the EU way*”, *op.cit.*, p. 89

јила заједничку акцију о покретању цивилне мисије која заједно са мисијама ОЕБС-а и УН-а треба да посматрала поштовање овог споразума. ЕУММ (European Union Monitoring Mission) има краткорочни циљ да допринесе стабилизацији ситуације на терену а на дужи рок да допринесе стабилности целог региона. Мисија надзире повлачење трупа, повратак привремено расељених. Према типу, то је посматрачка мисија без извршних овлашћења.

ЕУБАМ Молдавија је цивилна мисија ЕУ која је крајем 2005. године послата у Молдавију како би пружила помоћ у надгледању граница између Молдавије и Украјине. Проблем Молдавије је у дуготрајном сукобу између самопрокламовано независне регије Трансњистрије и владе Молдавије. Циљ мисије ЕУ јесте спречити прекогранични криминал између Молдавије (Трансњистрија се налази близу Украјине) и Украјине. Појаве попут трговине дрогом, оружјем и људима, избегавање плаћања царина, у великој мери су присутне на украјинско - молдавској граници. ЕУ БАМ организује тренинге и саветовање припадника граничних служби обеју земаља како би биле способне да се успешно боре са овим појавама; поред тога, мисија надзире и хармонизацију прописа обеју држава када је реч о преласку граница.

3. ЕВАЛУАЦИЈА УСПЕШНОСТИ ЕБОП МИСИЈА

Из онога што је до сада наведено у раду може се закључити да је ЕУ од када је послала прву ЕСДП мисију 2003. године до данас, значајно проширила не само географско подручје на коме делује, већ и разноврсност мисија. Оцена успешности ЕСДП мисија врши се на основу тога у коликој мери су оне оствариле задатке и циљеве који су им додељени и са каквим су се ограничењима и тешкоћама суочиле у свом раду.

3.1. Мисије на Балкану

Задатак прве цивилне мисије у БиХ, ЕУПМ, био је да помогне стварању реформисане полиције. Иако је већ пет година на терену, ова мисија није испунила главни циљ. Мултиетничка професионална полиција БиХ још увек није формирана. Изгледа као да мисија није довољно добро проценила сложеност задатка који јој је поверен, каже се у извештају Међународне кризне групе посебно посвећеном овом проблему¹¹⁾. Наиме, током рата у БиХ полицијске

11) "Bosnia's stalled police reform : No progress, no EU", *International Crisis Group*, Report no. 164. september 2005, p. 12

снаге сва три народа учествовале су у вршењу ратних злочина а након његовог завршетка формиране су одвојене српска, бошњачка и хрватска полиција. Зато је тешко замислити да се мултиетничка, политички неутрална и професионална полиција БиХ, може лако формирати. Када је реч о војној мисији ЕУФОР, она према почетном броју војника који у њој учествују (7000) представља највећу операцију управљања кризама. Од НАТО-а је преузела одговорност за стабилизацију БиХ, премда је одређени број НАТО војника остао у БиХ. Данас је број војника на терену смањен на 2200 и до сада су учествовали у неколико успешних операција борбе против организованог криминала. Оно што им представља ограничење у раду јесте преплитање надлежности око хватања хашких оптуженика са војницима НАТО-а чије се базе налазе у Тузли и Сарајеву. Поред тога чини се као да помирење међу народима није остварено а БиХ је још увек држава непостојаних институција и слабе економске развијености. Будући да је ЕУ највећи донатор БиХ, што кроз инструменте Процеса стабилизације и придруживања, што кроз друге економске инструменте, мисија ЕУФОР-а у координацији са ЕУПМ и специјалним представником ЕУ, треба да допринесе да БиХ постане стабилна демократска држава која ће бити њена чланица. На жалост, тај циљ је још увек у домену далеке будућности и може се рећи да ову мисију, као и саму БиХ чека пуно посла.

И у Македонију је ЕУ послала две мисије – једну војну и једну цивилну. КОНКОРДИЈА је била војна мисија која је надгледала примену Охридског споразума и њена успешност се дугује више „повољном унутрашњем току“¹²⁾ него оспособљености војника и њиховом бројчаном присуству. С обзиром да је након завршетка њеног мандата остала неререформисана полиција, наследила ју је полицијска мисија ПРОКСИМА. Циљ је био направити ефикасну полицију која ће преузети контролу граница од војске и у коју ће локално становништво имати поверење. Редформа полиције није само израз потребе да се осигура стабилност и поштовање Охридског споразума већ је такође и једна од обавеза из потписаног Споразума о стабилизацији и придруживању (новембар 2001. године). Контрола граница је преузета, доста је урађено на реорганизацији полиције али поверење још увек није изграђено, нарочито етнички Албанци немају поверење у македонску полицију. Поред тога, организовани криминал је у великој мери присутан и полиција се тешко бори са њим.

12) Радмила Накарада, *“Европска унија као мировни пројекат”*, оп. цит., стр. 21

Мисија ЕУЛЕКС на Косову неће се оцењивати као остале будући да још увек није потпуно оперативна већ ће се нешто рећи о потенцијалним тешкоћама. Србија је прихватила распоређивање ове мисије само уколико буде статусно неутрална и ако буде деловала на основу резолуције Уједињених нација 1244. То је и договорено са Генералним секретаром УН-а кроз потписивање споразума у 6 тачака.¹³⁾ Проблем је у следећем: косовске власти не прихватају овај споразум јер сматрају да је Косово независна држава која не сме прихватити такве споразуме који иду на њену штету. Са друге стране, Србија не прихвата косовску независност и инсистира да се питање статуса Косова врати за преговарачки сто. Шта ће се даље дешавати тешко је рећи из ове перспективе. Оно што је ипак извесно јесте да је ЕУЛЕКС прва мисија у оквиру ЕБОП-а која поседује извршна овлашћења. То даје за право да се закључи да ЕУ још једном у последње две деценије експериментираше на подручју западног Балкана испробавајући концепт нових мисија. Тачно је да су та извршна овлашћења ограничена и да их могу користити само уколико је то неопходно али чињеница да могу укидати оперативне одлуке води закључку да се на простору бивше Југославије прави „једна држава ограничене независности“.

3.2. Мисије у Африци

Цивилно – војне мисије ЕУ играле су значајну улогу у неким деловима Африке учествујући у управљању кризама и изградњи мира. Велики број мисија је упућен у правцу Африке будући да је Африка континент са озбиљним безбедносним проблемима: хуманитарне кризе, пропале државе, сиромаштво. Ова анализа започеће државом која је „угостила“ највећи број мисија ЕУ, Демократском републиком Конго и то баш анализом оне мисије која представља прекретницу у развоју ЕБОП-а, војном мисијом АРТЕМИС. Она је показала да ЕУ може да делује брзо у кризним ситуацијама, и то не ослањајући се на НАТО. Операција је организована брзо, око 2000 војника мултинационалног састава са значајном доминацијом Француза, умањена је претња цивилима, омогућен пријем хуманитарне помоћи, припремљен терен мисији Уједињених нација (МО-НУК). Опште посматрано, мисија АРТЕМИС била је успешна али ограниченог домета; разоружање није у потпуности урађено а параполицијске снаге нису до краја неутрализоване, она јесте утицала на стабилизацију ситуације али само до 40 км од главног

13) Шест тачака - Извештај генералног секретара Уједињених нација, www.kim.sr.gov.yu

града Итурије.¹⁴⁾ Оно што је био проблем са овом војном операцијом јесте обезбеђивање финансијских средстава, с обзиром на то да не постоји буџет ЕУ намењен ЕБОП операцијама већ земље предводнице што је у овом случају била Француска, саме обезбеђују финансије. С обзиром на нова дешавања на истоку земље, два цивилним мисијама значајно је отежано деловање будући да су бројчано мале и тешко је остварити циљева због којих су послате на терен у оваквој кризној ситуацији. Због тога ЕУ покушава једним мултидимензионалним приступом да одговори на кризу. Овај приступ укључује активан политички ангажман у посредовању (Специјални представник ЕУ за регион Великих језера), хуманитарну помоћ и сарадњу са мисијом МОНУК у циљу стабилизације безбедносне ситуације и хитно разоружавање свих наоружаних група. Конго је још увек далеко од тога да буде стабилна и одговорна држава.

У склопу дуготрајних покушаја да се реши криза у Дарфуру, ЕУ је почетком 2008. године оформила мисију која ће владама Чада и Централноафричке републике помоћи да се изборе са проблемом огромног броја избеглица из суседног Судана. Ова мисија се суочава са огромним тешкоћама услед несташице воде и неприступачног географског терена. Поред тих природних ограничења, владе Чада и Судана се узајамно оптужују за подстицање побуњеника у граничним областима. Узимајући у обзир све ово, мисија још има пуно посла како би испунила свој циљ а то је могуће само уз свесрдну помоћ свих значајних међународних актера. Што се тиче мисије реформе сектора безбедности у Гвинеји Бисао, може се приметити напредак али не у свим областима подједнако. За крај анализе успешности мисија у Африци треба поменути и учинак НАВФОРА у Сомалији. У првом месецу мандата она је успела да обезбеди да бродови са храном безбедно стигну до обала Сомалије.

3.3. Мисије у Азији

Анализу успешности мисија ЕУ у Азију треба започети од оне која је у највећој мери испунила циљева због којих је послата. То је АММ која је завршена децембра 2006. Након 30 година непрекидног оружаног конфликта, мир и стабилност поново су успостављени у индонезанској провинцији Ацех. Била је то прва мисија ЕУ у југоисточној Азији и прва која је урађена са партнерима из АСЕАН-а. Она је послата на заједнички позив владе Индонезије и

14) Радмила Накарада, "Европска унија као мировни пројекат", *оп. цит.*, стр. 18

Покрета за слободу Ачеха да посматра спровођење мировног споразума између ова два актера. Без њихове подршке, мало је вероватно да би ова мисија била успешна. Мисија је распоређена доста брзо, с обзиром на географску удаљеност. Што се тиче оног што је учињено, Покрет за слободу Ачеха је јавно предао наоружање које је потом уништено, влада Индонезије је распустила паравојне и полицијске снаге. Када је реч о реинтеграцији бивших бораца Покрета, чак су неки од њих били на листи за изборе 2006. године.¹⁵⁾ ЕУ ће наставити са подршком Индонезији, иако је мисија готова, укључујући изградњу институција, тренинг полиције, кроз комунитарне програме и билатералне напоре. ЕУ је помоћу АММ показала да она може бити глобалан играч који сарађује са регионалним партнерима.

Када је реч о Авганистану и Ираку, ситуација је слична. Две цивилне мисије ЕУ су на терену и заједно са осталим присутним актерима, мисијама УН-а и НАТО-а покушавају да помогну локалним властима у реконструкцији држава. Обе државе су доста слабе, суочене са огромним мањком безбедности, далеко од успостављања демократских стандарда и владавине права. Задатак мисија ЕУ није нимало лак. Потребне ће бити године рада на терену како би се створиле консолидоване и одговорне државе, не само кроз рад мисија ЕБОП-а већ и кроз активну улогу Европске комисије и њених програма за реконструкцију (ЕУ је други по величини донатор у Ираку и Авганистану), учешће специјалних представника ЕУ за Авганистан и Ирак као и уз свесрдну помоћ осталих међународних актера.

На Палестинским територијама ЕУ има две цивилне мисије, једну која надзире споразум о слободном кретању између Израела и Египта и другу која помаже палестинској управи у реформи полиције. Од јуна 2007. године када је Хамас дошао на власт, ЕУ је привремено суспендовала акције које воде њене мисије на терену. Пре тога она је учествовала у изградњи институција, посматрала реформу полиције као и спровођење целокупних економских реформи.

3.4. Мисије у Грузији и Молдавији

Мисија владавине права у Грузији је прва таква мисија ЕУ. Она је послата у циљу помоћи грузијским властима у реформи систе-

15) "Innovative civilian crisis management : the lessons from Aceh", *ESDP newsletter no. 4, July 2007*,

ма кривичног судства. Разлог слања овакве мисије лежи у жељи да се пошаље политичка порука да ЕУ пружа пуну подршку реформама и поштовању демократских вредности у свом суседству. Овој мисији претходило је усвајање Европске политике суседства – ENP (2002–2004) са циљем да се поправе односи са новим суседима кроз економске односе и политички дијалог. Најпре кроз дефинисање Акционих планова са сваком од 16 земаља које је након великог проширења 2004. године добила за своје нове суседе а затим и кроз њихово спровођење. Мисија у Грузији је имала свега 12 људи и може се рећи преамбициозан циљ пред собом јер се радило о релативно кратком временском периоду од годину дана за који је требало реформисати кривично судство. Једини позитивни резултат ове мисије јесте усвајање сложене Националне стратегије реформе кривичног судства.¹⁶⁾

ЕУММ је само неколико месеци на терену али већ се могу уочити њени кључни недостаци. Чести инциденти показују да се ситуација није у потпуности стабилизовала што значи да њен краткорочни циљ није остварен. Поред тога али не и мање важна јесте чињеница да Абхазија и Јужна Осетија не прихватају ЕУММ на својој територији јер сматрају да су оне суверене државе и да је то угрожавање њиховог територијалног интегритета.

ЕУБАМ мисија на граници Молдавије и Украјине помаже у управљању границом. Она подстиче сарадњу међу граничним службама, њихову координацију, свакодневно врши тренинге граничних и царинских службеника (антикорупција, фалсификовање докумената, борба против трговине дрогом и других облика организованог криминала). Досадашња достигнућа ове мисије су: усвајање и спровођење новог царинског режима, повећан надзор на граничним прелазима, боља сарадња међу граничним службама, већа размена информација. Мандат ове мисије је продужен до краја 2009. године с обзиром да су још увек у великој мери присутни безбедносни проблеми попут илегалне миграције и трговине људима, корупције, мреже организованог криминала.

4. ПЕРСПЕКТИВА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ У ИЗГРАДЊИ МИРА

ЕУ нема буџет за одбрану, нема војску али је последњих пет година извела двадесетак мисија које су учествовале у изградњи мира кроз обучавање полиције, управљање границама, реформу

16) “EUJUST- Themis in Georgia”, *ESDP newsletter no. 1, December 2005*,

сектора безбедности, разоружање, успостављање владавине права. Шира географска распрострањеност (Европа, јужни Кавказ, субсахарска Африка, југоисточна Азија) и различите врсте цивилних акција показују да је остварила завидан напредак у „мекој” димензији управљања кризама, насупротив почетном ентузијазму да ће војна димензија бити примарна у одговору ЕУ на кризе. Европске снаге за брзо дејство (РРФ) нису још увек формиране. Финансирање војних операција није дугорочно регулисано. Неколико изведених војних операција показују извесна ограничења у смислу броја људи који учествују и задатака које могу да обаве. Ниједна операција није била величине НАТО мисије у Авганистану или УН мисије у Конгу, биле су то мале или средње мисије. То би требало тако и да остане с обзиром да је ЕУ показала да је пре свега цивилна сила. Уз помоћ добре комбинације комунитарних инструмената и цивилних инструмената ЕБОП-а, ЕУ може ефикасно да одговара на кризе. И Civilian Headline Goal 2010. садржи одредбу о потребној координацији између првог и другог стуба, као и одредбу о даљем јачању цивилне димензије ЕУ. Оно што одликује ЕУ као глобалног актера јесте, како се наводи у Европској стратегији безбедности, “способност да делује заједно са партнерима (УН, АУ, НАТО, АСЕАН)”.¹⁷⁾ ЕУ има капацитет и довољно традиционалних инструмената превенције да реагује проактивно не чекајући да се криза појави јер је цена коју потенцијални конфликт носи далеко већа него улагање у превенцију.

ЛИТЕРАТУРА

- Agnieszka Nowak, “Civilian crisis management : the EU way”, Chaillot paper no. 90, June 2006., <http://www.iss.eu.org>
- Council of the European Union, Presidency Report on ESDP, 16686/08, Brussels, 2007. <http://register.consilium.europa.eu/pdf/08/st16/st16686.en08.pdf>
- Council Joint Action on European Union Rule of Law Mission in Kosovo of 4 February 2008, Official Journal of the EU L 42/92
- Дејана Вукчевић, „Безбедност и Европска унија; Безбедносна политика ЕУ – институционалне основе“, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Душко Лопандић, „Оснивачки уговори ЕУ“, Канцеларија за придруживање, Београд, 2003.
- “EUJUST- Themis in Georgia”, ESDP newsletter no. 1, December 2005., http://www.consilium.europa.eu/cms3_fo/showPage.asp

17) “European Security Strategy : Secure Europe in a better world”, Brussels, December, 2003.

- “European Security Strategy : Secure Europe in a better world”, Brussels, Decembar, 2003.
- “Innovative civilian crisis management : the lessons from Aceh”, ESDP newsletter no. 4, July 2007., http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/CEU_70400%20ESDP4.pdf
- “Supporting peace and security in Africa : civilian and military missions”, ESDP newsletter no.5, December 2007., http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/CEU70300_ESDP5.pdf
- “Bosnia’s stalled police reform : No progress, no EU”, International Crisis Group, Report no. 164 september 2005.
- Nikole Gnessoto, “ESDP- the first five years (1999 – 2004)”, Institute for security studies, Paris, 2004
- Радмила Накарада, „Европска унија као мировни пројекат“, Институт за европске студије, Београд, 2006
- Шест тачака - Извештај генералног секретара Уједињених нација <http://www.kim.sr.gov.yu/cms/item/documents/sr.html>

Jelena Todorovic

Institute for political studies, Belgrade

ROLE OF THE EUROPEAN UNION IN PEACE BUILDING

Summary

Although initially envisioned as a primarily economic organization, the change in security environment, as well nature of the conflicts emerging after the end of “Cold War”, have influence the European Union to adopt itself to these new circumstances and to become a significant political and security factor on international scene. It has been passed eight years since formation of the European security and self-defensive policy. So far the European Union has led about twenty missions of crisis management and peace building, but only few of them were of military nature. The European Union has achieved greatest success when it used civil instruments for attaining peace. Author of this text was motivated to choose this particular theme for the text for the reason of noticing the success of the European Union as a civil power as well as the attractiveness of its “soft” (civil) dimension in crisis management. For that reason, the analysis of concrete civil and military missions should present contribution of the European Union in peace building.

Key Words: European Union, European security and self-defense politics (EBOP), civil and military instruments for peace-building, civil and military missions of the European Union

Примљено:

18. јануара 2009.

Прихваћено:

17. фебруара 2009.

Оригинални

научни рад

Драган Марковић*

Институт за политичке студије, Београд

ЛОКАЛНА САМОУПРАВА У ЕВРОПСКИМ ИНТЕГРАЦИЈАМА¹⁾

Сажетак

Глобалистичке тенденције које се реализују путем европских интеграција угрожавају развој локалне самоуправе и прете да униште и локалну самоуправу и национални суверенитет. На удару је и локална самоуправа западних метропола, где јача антиглобалистички покрет, који би могао прерасати у глобални планетарни покрет да би се погубној глобализацији успешно супротставио. Развој локалне самоуправе угрожава и доминантна партократија која непрестано гуши и потискује демократске тежње. Међусобном борбом за власт и око власти, политичке странке потискују у други план бригу за заједничке интересе грађана и опште интересе друштва.

Кључне речи: демократизација; локална самоуправа; глобализација; европске интеграције

Остваривање и даљи развој локалне самоуправе у Србији судбоносно зависе нарочито од савладавања четири велике препреке: отуђивања власништва, доминације државне управе, партократије и агресивне глобализације. Све четири су тесно повезане и не могу се парцијално савладати без истовременог савладавања свих заједно и сваке појединачно. Непосредно отуђивање власништва од грађана врши се путем фискалних захватања и отуђивања средстава самодоприноса. Оба облика отуђивања сужавају матери-

* Виши научни сарадник у ИПС Београд

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство науке Републике Србије.

јалну основу локалне самоуправе и ограничавају могућности самоуправног задовољавања заједничких потреба грађана. Локална самоуправа је остваривана управо толико колико су грађани слободно располагали средствима неопходним за подмиривање својих заједничких потреба, и како су она час повећавана час смањивана, локална самоуправа се вртила у круг – корак напред два корака назад, па корак назад два корака напред.

У Србији су углавном доминирале снажне етатистичке тенденције фискалне централизације новостворене вредности, које су мало простора остављале за локалну самоуправу, која се више по нужди развијала претежно у сеоским и приградским насељима о чијим је потребама држава релативно мало бринула. Повећана фискална централизација, уз апсолутно сиромашење државе и локалног становништва, главни је узрок рапидног назадовања локалне самоуправе и у транзиционом периоду. То је имало одраза и на рапидно смањивање слободног удруживања средстава путем самодоприноса, које је у многим насељима где је раније било развијено, готово пресушило. Централистичке тежње су усмерене чак и на потпуно укидање самодоприноса, што би за заједнички живот неразвијених локалних заједница о којима држава мало брине, било погубно.

Али проблем самодоприноса није само у недостатку средстава за слободно удруживање већ и у његовом отуђивању, које на удруживање дестимулативно утиче. Објекти саграђени самодоприносом прелазе у власништво јавних предузећа, на која грађани немају никаквог утицаја, плаћајући пуну цену њихових услуга. Током транзиције, локалне заједнице су лишене и пословног простора изграђеног средствима самодоприноса.

Кључни проблем је у незаштићености власништва, које се од власника отуђује и легалним и нелегалним каналима. Држава врши принудну експропријацију и приватног и колективног власништва, која је и у време прокламованог самоуправљања вршена под камуфлажом друштвене а у суштини државне својине. Током транзиције спроводи се у недовољно регулисаним својинским односима кампањска приватизација којом се и приватна и тзв. друштвена имовина претачу у власништво моћних појединаца, чиме се огромна већина становништва лишава могућности да суверено располаже средствима која својим радом ствара. Проблем би се могао

решити законском заштитом сваке и свачије, сопственим радом и заслугом стечене својине што подразумева строгу забрану сваког нелегалног и нелегитимног присвајања туђе имовине. Али то би захтевало плебисцитарно изјашњавање свих грађана о таквој законодавној регулативи, јер све док мањина доноси државне законе, доносиће их у своју корист.

Да би се омогућило слободно располагање сопственом имовином, морали би бити озакоњени сви облици легалног власништва, као један од основних услова слободног удруживања грађана у задовољавању њихових животних потреба. Апсолутизовањем државног а затим друштвеног власништва вршено је вештачко октроисање својинских односа, којим је силом самог закона гушено слободно својинско располагање и повезивање, па је законски несанкционисано групно власништво, и идеолошко-политички одбацивано.

Апослутизовањем приватног и државног власништва ретроградна транзициона политика је готово докрајчила експропријацију групног, слободним удруживањем ствараног власништва. Тек је Уставом Србије 2006. године озакоњена задружна својина која је у свом изворном облику још након другог светског рата практично укинута, а затим формално преименована у друштвену својину.

Ради развијања слободног заједништва, морали би се, поред задружног, озакоњити и сви други облици заједничког власништва, а нарочито колективно власништво локалних заједница и облика њиховог интерног организовања(насеља, села, засеока) и свих облика непосредног располагања грађана одређеном заједничком имовином. Тиме би локалне заједнице и сви грађани били својински обезбеђени и мотивисани за увећавање како индивидуалне тако и заједничке имовине без које је савремени живот практично немогућ.

Најсигурније обезбеђење од отуђивања пружа Уставом загарантовано задружно власништво, које је у свом изворном облику заједничко власништво задругара које они удруженим радом и средствима заједнички стварају. Зато је задружно организовање у задовољавању заједничких потреба грађана најсигурнија перспектива развоја локалне самоуправе, која се само на изворним задружним начелима може суштински остваривати.

Својеврсну транзицију на задругарство може представљати својинска трансформација јавних (у суштини државних) предузећа у акционарска, односно деоничарска друштва. То подразумева да се имовина јавних предузећа трансформише у акционарске или деоничарске уделе давалаца и корисника услуга, односно запослених и грађана, чиме би се практично извршило разотуђивање отуђених средстава самодоприноса, као и осталих улагања грађана преко монополских цена услуга. Тиме би се обезбедило да се грађани (сада неравноправни) са даваоцима услуга равноправно договарају о врсти, квалитету, цени и условима пружања услуга, чиме би се подстакао општи интерес за стално унапређивање рада и пословања услужних организација.

На тај начин би се монополско формирање цена услуга иза којег стоји државна управа, суштински трансформисало у еквивалентну тржишну размену између давалаца и корисника услуга, а на тој основи би се и отуђено управљање услугама трансформисало у изворну самоуправу. По сличном моделу могле би се на изворним задружним начелима трансформисати и организације друштвених делатности (здравства, образовања, културе и др.), чиме би се локална самоуправа ширила прерастањем у националну самоуправу.

Самим тим смањила би се потреба за фискалним захватањем и са локалног и са републичког нивоа, за рачун слободног удруживања средстава и еквивалентне размене. А на тој истој линији могућа је и децентрализација надлежности са републичког на локални ниво која подразумева одговарајућу финансијску децентрализацију, са чим иде и децентрализација управљања, као могућност трансформације државне управе у суштинску самоуправу.

За оптимални развој локалне самоуправе била би неопходна максимална децентрализација до препуштања локалним заједницама свих послова који се не морају обављати у оквиру ширих облика друштвеног организовања односно на републичком нивоу. Њихово обављање финансирало би се из локалних извора (самодоприноса привредних субјеката и грађана), чиме би се финансијска централизација свела на општедруштвене потребе републике.

Тежње за децентрализацијом су, међутим, у жестоком сукобу са централистичким тежњама да се што више послова и средстава концентрише у врху државе, што само по себи води јачању државне управе а слабљењу локалне самоуправе. Енормна централиза-

ција надлежности довела је, заједно са финансијском централизацијом, током транзиције 1990-тих година, готово до замирања локалне самоуправе у Србији.

Не само што се доминацијом државне управе локална самоуправа сужава, него се претварањем у локалну управу и на самим локалним пословима деградира. Уколико се локалне заједнице фискалним прикупљањем средстава буџетски финансирају оне практично добијају сва битна обележја државних заједница, па се локална самоуправа не разликује од класичне државне управе, као што је углавном и сада случај да је општинска власт од грађана готово исто толико удаљена као и републичка.

То се огледа како у раду општинске управе, тако и у раду општинске скупштине, која је уместо грађанима окренута владајућим политичким странкама. Није изграђен никакав механизам организованог утицаја грађана на садржину скупштинских одлука, које се стога не могу сматрати самоуправним ни у суштини демократским.

Због неизграђености демократских механизма могућности утицаја грађана на садржину одлука републичке скупштине су још мање него на одлуке општинске скупштине. Чак се и закони који се тичу локалне самоуправе доносе без икакве организоване консултације грађана, чија се демократска права и обавезе утврђују независно од њихове воље.

Доминација државне управе не може се превладати ни локална самоуправа развијати без непосредног учешћа грађана у одлучивању о судбоносним питањима заједничког живота и рада, како на локалном, тако и на вишим нивоима друштвеног организовања. Пошто се локалне одлуке морају доносити у складу са уставом и законом за развој локалне самоуправе и општу демократизацију друштва је од пресудног значаја да се они доносе плебисцитарним изјашњавањем грађана.

Уставне могућности за то су народна иницијатива и референдум, које се у пракси ретко користе, и то углавном у изузетним околностима. Због једноставности и рационалности, више се користе давање писмене изјаве, односно потписивање одлуке, а савремена средства и облици комуницирања пружају за демократско изјашњавање грађана широке могућности. И научно засновано ан-

кетирање показује да се пре доношења значајних одлука одређења грађана могу са великом прецизношћу утврђивати.

У локалним заједницама требало би личним изјашњавањем

грађана одлучивати нарочито о статусним питањима, основним нормативним актима, располагању заједничком имовином, удруживању средстава, развојним програмима, дугорочној сарадњи и удруживању са другим заједницама и организацијама, кључним питањима заштите животне средине, избору одборника, али и о другим судбоносним питањима заједничког живота.

Ради стварања друштвених претпоставки за развој локалне самоуправе, на исти начин би требало одлучивати о: статусним питањима државе, располагању националном имовином, уставу и системским законима, територијалној организацији републике, дугорочним развојним програмима и плановима, удруживању у међународне организације и заједнице, међународним уговорима од посебног значаја за суверенитет и развој државе, кључним питањима остваривања људских права, заштите живота, здравља и животне средине, избору народних посланика и председника републике, као и о другим питањима судбоносним за опстанак и развој Земље.

Однос између грађана и представничких органа, од локалне заједнице до републике не би се смео сводити на избор народних представника, већ би се морао изградити демократски механизам преко којег би грађани на рад тих органа имали одлучујући утицај. Ради тога, било би неопходно да се значајне скупштинске одлуке доносе на основу претходног потврђивања у јавној расправи или другим облицима непосредног изјашњавања грађана чијим би се одређењима њихови изабрани представници руководили у свом иступању и одлучивању. Условним, односно флексибилним мандатом требало би успоставити и непосредну одговорност одборника и посланика пред бирачким телом.

Велику сметњу за остваривање суштинске демократије и локалне самоуправе представља, међутим, доминантна владавина партократије, којом се демократске тежње непрестано потискују и гуше. Међусобном борбом за власт и око власти, политичке странке потискују у други план бригу за заједничке интересе грађана и опште интересе друштва. И пошто се међустранички антагонизам

не може превладати страначким методама, друштво се тапкајући у месту врти у круг.

Међустраничка борба за власт преноси се са републичког нивоа и на локални ниво, гушећи локалну самоуправу. Распиривањем политичког антагонизма међу грађанима, она подстиче социјални, национални и верски антагонизам отежавајући демократско споразумевање и договарање о солидарном задовољавању заједничких потреба. А у изборним кампањама редовно се потискује или изиграва законска могућност да грађани самостално истичу своје кандидате за одборнике и посланике.

Што је Савез комуниста у остваривању политичког монопола некада чинио иза кулиса, сада политичке странке раде на отвореној сцени. Већ на почетку транзиције укинута су све друштвено-политичке организације да би се политичким странкама обезбедио апсолутни монопол на бављење политиком, па је око четири петине грађана Србије остало ван политичког организовања, али ни она партијски организована петина нема готово никаквог утицаја на политику бирократизованих странака.

При таквој политичкој констелацији, законодавна и извршна, а увелико и судска власт, практично делују по директивама владајућих странака, или тачније, њихових руководстава. Тобоже народни посланици и одборници фактички су под императивним мандатом својих странака, по чијим налозима морају поступати да би поверени мандат задржали. И централна и локална власт су на тај начин претворене у партијске, за обичне грађане недодирљиве, бастиље.

Вишестранички антагонизми доводе до учестале принудне управе над локалним заједницама, чиме се локална самоуправа и свака демократија и формално укида, што недвосмислено показује да партократска владавина представља велику препреку за остваривање и даљи развој суштинске демократије и локалне самоуправе. Али партократија се не може превладати другачије него управо развојем суштинске демократије. Неизоставни услов за то је укидање политичког монополизма општом политизацијом друштва, која подразумева потпуно слободно политичко организовање и деловање грађана са подједнаким могућностима активног учешћа у политичком договарању и друштвеном одлучивању. Окосницу суштинске демократије, па и локалне самоуправе, чини друштвена равноправност која је без политичке равноправности неостварива.

Уместо да напразно расправљају о политици и са стране навијају за политичке странке и њихове лидере, грађани би морали постати главни носилац друштвене политике као покретачке и усмеравајуће основе целокупног управљања друштвом.

То, међутим, неће постати ако се сами не организују у општеном народни покрет за демократска права и њихово остваривање, који ће уз све различитости и компромитације деловати као јединствени фронт у борби за опште интересе, друштвени развој и свеколики прогрес. Без обзира на своја политичка опредељења, политичке странке би унутар демократски организованог покрета морале равноправно деловати са свим осталим организованим снагама друштва, што би их приморало да се уместо позиција власти и за власт, прогресивношћу својих ставова и заступањем општих интереса боре за друштвени утицај.

На тој основи, цео политички систем би се од инструмента аутократске и партократске владавине над народом морао трансформисати у демократску организацију целог народа и тиме ставити у функцију остваривања општеном народних интереса. И локална самоуправа би се тиме, као изворни облик суштинске демократије, проширила у општедруштвену самоуправу, чиме би се укинула и системска подела и превладао традиционални антагонизам између локалне самоуправе и отуђене државне управе.

Без тога је се тешко супротставити агресивним тежњама глобализације, која прети да сатре и локалну самоуправу и национални суверенитет. На удару је и локална самоуправа западних метропола, где јача антиглобалистички покрет, који би могао прерасти у глобални планетарни покрет да би се погубној глобализацији успешно супротставио.

Глобалистичке тенденције угрожавају пре свега локалну привреду: прво, тиме што транснационалне корпорације запоседају

природне ресурсе; друго, што уз минималне најамнине максимално изабљују радну снагу; треће, што присвајају целокупан вишак вредности; и четврто, што јефтиним производима а уз помоћ протекционистичке политике намећу неиздржљиву конкуренцију.

При енормној експлоатацији, и колонијалне власти су принуђене да државним наметима оптерећују локалну привреду и становништво, што не могу чинити без повећане бирократске диктатуре. Исцрпљиване и споља и изнутра, локалним заједницама не

остаје скоро ништа за самостално задовољавање сопствених потреба, које се уместо слободним удруживањем средстава подмирују локалним наметима.

Економско изабљивање остварује се преко марионетских влада које раде по диктату глобалистичких сила. Поданичке владе се противе политизацији грађана игноришући тежње за суштинском демократизацијом и развојем локалне самоуправе.

Формална демократија служи само за то да се легализује довођење на власт поданички наклоњених странака које ће колонизаторску политику послушно спроводити. Основни смисао вишестраначке владавине своди се на то да се недовољно послушне („кооперативне“) владе могу легалним путем лако замењивати послушнијим („кооперативнијим“).

Кад им одговара колонизатори се директно „обрушавају“ на народ и народну имовину, заобилазећи националну владу, коју нагоне на дерегулацију, стварајући лажни утисак да се више од националних институција брину за људске слободе и националне интересе. Крајњи циљ је у ствари укидање државног суверенитета и националне самобитности малих народа и њихово директно довођење под владавину глобалистичких сила, и у крајњој линији, једног колонизаторског центра Планете.

Одавно припреман, тај процес је у Србији отпочео већ са првим почецима транзиције, која је, усмеравана и вођена са стране, одмах кренула колонизаторским стазама. Несношљиви економски и политички притисци (путем драстичних блокада и санкција) довели су локалне заједнице и целу нацију до таквог економског и политичког стања при којем је стварна самоуправа и стварна демократија практично постала немогућа.

За опоравак локалне самоуправе неопходан је пре свега опоравак разорене локалне привреде, која је под највећим ударом глобализације. У најмоћнијој колонијалној метрополи САД „у многим (локалним) заједницама људи преузимају контролу тако што стварају сопствену валуту“ као „оруђе које може да оживи локалну привреду тако што ће помоћи да богатство остане унутар заједнице и да се не одлива“. У „систему локалне трговинске размене (СЛТР) зелени долари постоје само на папиру или у компјутерској бази података. Трансакције се телефоном саопштавају централном координатору и чланови добијају месечне извештаје и редовне ли-

сте чланова и њихових услуга“.²⁾ Развија се локална индустрија која не загађује околину, и „пољопривреда са подршком заједнице (ППЗ) која је непосредно, без посредовања трговине повезана са потрошачима“.³⁾

Да би развијале локалну привреду, локалне заједнице морају, пре свега, сачувати своје природне ресурсе и укупне привредне потенцијале од насртаја транснационалних корпорација и других страних сила, што је немогуће без ангажовања целе државе на заштити националних добара од отуђивања из националног власништва. Њиховим коришћењем треба развијати профитабилну пољопривредну производњу, прерађивачку индустрију, шумарство, водопривреду, енергетику, туризам, угоститељство и друге делатности које могу успешно конкурисати на отвореном тржишту.

Од транснационалних корпорација не може се побећи али се може супротставити њиховој беспримерној експлоатацији: успостављањем равноправне кооперације, еквивалентне размене и расподеле новостворене вредности, заштитом запослених радника од прекомерног изабљивања, као и животне средине од загађивања те природних ресурса од претераног исцрпљивања. На томе је такође неопходно ангажовање целе државне заједнице што се без опште и суштинске демократизације друштва не може очекивати.

За развој локалне привреде и њено укључивање у међународну поделу и размену рада, од изузетне је важности да се нарочито путем изворног задругарства развија непосредна и еквивалентна размена и расподела према економској вредности и релативном доприносу новоствореној вредности. Укључивање у међународну сарадњу и размену требало би да се одвија првенствено путем непосредне сарадње са страним задружним организацијама, али на равноправној основи и са другим привредним субјектима.

Превазилажење супротстављених тенденција глобализације и локализације тешко ће, међутим, ићи без суштинске демократизације целе међународне заједнице, чију је идејну оријентацију још 1974. године утврдила Генерална скупштина Уједињених нација, а колонијалне силе је одбациле и замениле својом платформом глобалне колонизације. На то се ослања и супротстављање глобалистичких колонизаторских тежњи у целом свету, па и у самим ко-

2) *Глобализација, зборник*, ЦЛНО, Београд, 2003. (Сузан Микер Лоури), стр. 444 и 446.

3) Исто (Вендел Бери, Данијел Имхоф и Едвард Голдсмит), стр. 417., 431 и 479.

лонизаторским земљама покретима за осамостаљивање локалних заједница.

Демократизација међународне заједнице не може се свести на равноправну сарадњу националних влада, које су и саме аутократизоване, те су самим тим неравноправне и слабије подређене јачим. Космополитски модел демократије који препоручује Дејвид Хелд, „предвиђа могућност увођења општег референдума у више нација – држава истовремено – у случајевима када је настао сукоб између различитих приоритета који се односе на примену демократских права или на различите сврхе јавних издатака; успостаљвање једне независне скупштине демократских народа коју они непосредно бирају и која им је одговорна“.⁴⁾

На тај начин локална самоуправа се може интегрисати и прерастати у планетарну самоуправу, кроз коју ће цело човечанство одлучивати о сопственој судбини, па и о планетарним основама локалне самоуправе. Тиме ће се искључити могућност да о судбоносним питањима човечанства, руководећи се неким профитерским интересима одлучују повлашћени појединци, странке или групације.

Планетарна самоуправа не може се развијати без организоване борбе планетарног демократског покрета, којом се мора одлучно супротставити добро организованом покрету колонизаторске глобализације. Зачеци таквог покрета јављају се не само у потчињеним земљама већ и у колонијалним метрополама. У САД „полако почиње да се ствара једна нова политичка схема партија у основи двопартијски систем, подељен по ставу према суштинском питању заједнице“. Једна је странка глобалне привреде, а друга странка локалне заједнице, која „има само два циља: очување еколошке разноврсности и целовитости, и обнову на здравим културним и економским принципима локалне привреде и локалних заједница“.⁵⁾

Локална привреда и локална самоуправа могли би надвладати глобалистичку привреду путем демократског удруживања самосталних привредника и локалних заједница на свим нивоима а на основу друштвено целисходних и профитабилних развојних програма. Модел повезивања могао би суштински одговарати начину

4) Дејвид Хелд, *Демократија и глобални поредак*, „Филип Вишњић“, Београд, 1997., стр. 316 и 317.

5) *Глобализација* (Вендел Бери), исто, стр. 412. и 414.

конституисања Међународног задружног савеза, који окупља близу једне милијарде свих задругара на Планети.

У демократској заједници непосредни носилац суверенитета је сам народ, ма на ком нивоу се она организовала. Народни суверенитет се у демократској заједници не може отуђивати или ограничити, већ се слободном вољом грађана заједнички остварује.

Уместо парламентарне, савременом друштву је све неопходнија непосредна демократија као неизоставни услов високотехнологизираних и високосоцијализираних друштвених репродукције. Ради одржања самог живота, „грађани морају суделовати у доношењу одлука које утјечу на њихов живот“, због чега је „партиципативна демократија продрла у срж нашег вредносног сустава“. ⁶⁾

Непосредна демократија подразумева непосредно учешће свих заинтересованих грађана у доношењу за све обавезујућих одлука. „Свако одрасло лице потчињено једној владавини и њеним законима мора се сматрати квалификованим да буде члан демоса и субјектом неограниченог права на то својство. Обавезујуће одлуке треба да доносе само лица која су тим одлукама подвргнута“, а „у одлучујућој фази доношења колективних одлука сваки грађанин мора добити подједнаку могућност да изрази своје мишљење које ће се узети у обзир на исти начин као и мишљење сваког другог грађанина“. ⁷⁾

Као претпоставка суштинске демократизације, упоредо са глобалном централизацијом врши се и локална децентрализација власти. У САД „стварна политичка моћ с Конгреса и председника прелази на државе, градове, насеља и суседства... Државе су постале неовисније и самосвојније у односу на федералну владу, особито спрам федералних законодавних служби“. ⁸⁾ Слични процеси децентрализације одвијају се и у другим развијеним државама, док се у неразвијеним земљама под притиском глобалних сила политичка власт централизује да би била подложнија њиховом утицају.

Насупрот неформалном груписању у борби за себичне профитерске интересе, све више се шири неформално груписање у борби за општедруштвене и општечовечанске интересе. Неформалним груписањем надомешта се и одсуство политичких странака на пла-

6) John Naisbitt, *Мегатрендови*, „Глобус“, Загреб, 1985., стр. 167.

7) *Глобализација* (Роберт Дал), исто, стр. 202.

8) John Naisbitt, исто, стр. 109.

нетарном нивоу, које уосталом и на националном нивоу „постоје још само формално“.⁹⁾ За разлику од странака, које су преокупиране сопственим интересима, неформалне групе изражавају аутентичне интересе својих групација и залажу се за њихово остваривање, због чега су оне прави весници непосредне демократије.

Општенародни демократски покрет Србије морао би се повезивати и сарађивати с одговарајућим покретима других земаља у стварању јединственог планетарног покрета за опстанак и одрживи напредак човечанства. Без организоване борбе свих прогресивних снага човечанства не може бити развоја не само локалне самоуправе већ ни опстанка. У борби за праведније међународне односе обесправљени народи и грађани се морају и неформално и формално повезивати и са својим иницијативама и захтевима излазити на међународну сцену.

ЛИТЕРАТУРА

- *Глобализација*, зборник, СЛЮ, Београд, 2003.
- Дејвид Хелд, *Демократија и глобални поредак*, “Филип Вишњић“, Београд, 1997.
- *Лачање локалне власти*, зборник, Магна Агенда, Београд, 2002.
- Драган Марковић, *Локална самоуправа – перспективе у условима глобализације*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- John Naisbitt, *Мегатрендови*, “Глобус“, Загреб, 1985.
- *Упоредна искуства локалних самоуправа*, зборник, Магна Агенда, Београд, 2002.

Dragan Markovic

Institute for political studies, Belgrade

LOCAL SELF-GOVERNMENT IN EUROPEAN INTEGRATIONS

Summary

Global tendencies spreading through the way of European integrations have imperiled development of local self-government and they threat to destroy both local self-governments and national sovereignty. This has inflicted harm even to the self-governments of Western metropolis where anti-global movement has been gaining in strength, and it indicated that such movement might grow into a global planetary movement of successful opposition to the harmful globalization. Development of local self-government

9) Исто, стр. 169.

has been harmed also by dominant partocracy which has been suppressing and oppressing democratic aspirations constantly. With its joint struggle for and about ruling power, the political parties have neglected the concern for joint interest of the citizens and general interest of society.

Key Words: democratization, local self-government, globalization, European integrations

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

167

Драган Јовашевић

УЛОГА СТАНДАРДА МЕЂУНАРОДНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У
УРЕЂИВАЊУ И ЗАШТИТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

189

Нада Радушки

ОБРАЗОВАЊЕ КАО КЉУЧ ЗА ИНТЕГРАЦИЈУ РОМА
У ДРУШТВО

УДК: 349.6(100)

Примљено:

15. јануара 2009.

Прихваћено:

10. марта 2009.

Оригинални

научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

POLITICAL REVIEW

Година (XXI) VIII, vol=19

Бр. 1 / 2009.

стр. 167-188.

Драган Јовашевић*

Правни факултет Универзитета у Нишу

УЛОГА СТАНДАРДА МЕЂУНАРОДНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У УРЕЂИВАЊУ И ЗАШТИТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ¹⁾

Сажетак

Економски и привредни развој последњих деценија као и убрзана индустријализација и техничко технолошки напредак уз примену нових технологија и повезивање свих земаља у европске и светске економске, привредне, саобраћајне и друге токове заснованим, у првом реду, на достигнућима технике и науке довео је до одређеног степена и нивоа загађености основних природних ресурса живог света. То је наметнуло потребу да сва ова збивања и промене морају бити обухваћене и садржајем одређеног система правних норми као дела укупног друштвеног система.

Тај би систем правних норми утврдио услове, начин, поступке и критеријуме за коришћење нових технологија без чега нема привредног и друштвеног развоја сваке поједине земље, као и напретка целог човечанства, али који би довео до смањења или ограничења облика и видова загађења или угрожавања животне средине у целини или појединих њених сегмената, односно који би довео до "одрживог развоја".

Управо због великог значаја уређивања, унапређења и заштите животне средине у целости или појединих њених сегмената: воде, ваздуха, земљишта, флоре и фауне и међународна заједница је путем више универ-

* Ванредни професор Правног факултета у Нишу

1) Овај рад је урађен у оквиру пројекта број, 149043Д, а финансира Министарство науке Републике Србије.

залних (под окриљем ОУН) или регионалних (Савет Европе и Европска унија) правних аката поставила правне стандарде у овој области које су поједине земље, па тако и наша земља, дужне да имплементирају у своје национално законодавство као један од атрибута правне државе. То је основа за одређење Србије као државе у којој се чврсто штити принцип одрживог развоја. Управо о овим правним стандардима које је и наша држава имплементирала током 2005. године доношењем новог "еколошког" законодавства.

Кључне речи: животна средина, заштита, уређивање, међународна заједница, ОУН, правни стандарди

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Техничко-технолошки развој и употреба огромних извора енергије и сировина у току двадесетог века²⁾ довео је до тога да су човеков рад умногост замениле или употпуниле машина, апарати и разни други уређаји од метала, пластике или других материјала, различитих погона и извора енергије који су, му истина олакшали, обогатили и улепшали живљење, али га истовремено и угрозили са разних страна³⁾. Велики број машина чији је рад аутоматизован и компјутеризован, употреба различитих, чак и опасних извора енергије и сировина имају огромну производну моћ, али са друге стране, и моћ уништавања или угрожавања живота и здравља људи, односно довођења у опасност човекове животне и радне средине, па тиме и основе његовог постојања, живљења и опстанка⁴⁾.

Употреба нуклеарне, термонуклеарне, електричне, сунчеве, као и других извора енергије омогућила је човеку да савлада огромна пространства на земљи и да их учини доступним за веома кратко време, да продере у дубину земље или у огромна свемирска или океанска пространства продирући све више у тајне живота и природе, у тајне материје, али и самога себе. Човек је тако открио и потчинио себи такве силе, створио таква средства и пронашао такве технолошке поступке помоћу којих је у великој мери постао господар природе, а тиме и своје судбине. Али те силе имају и опасност од неконтролисаног, нестручног, нехатног или пак намерног

2) Д. Јовашевић, М. Ракић, Демократија и животна средина, Београд, 2009. године, стр. 116-121

3) Д. Тодић, Савремена политика и право животне средине, Београд, 2002. године, стр. 65-73

4) А. S. Bonghey, Man and Environment, Macmillan, 1971. године, стр. 89-115

или другог непромишљеног поступања и ширења, те истовременог уништавања и оштећивања свега пред собом проузрокујући непосредно и опасност по животну средину⁵⁾.

Разорна и уништавајућа моћ енергије, сировина и средстава која се користе у свим облицима производње и истраживања не само да је перманентно присутна и увек могућа, већ је и реално остварива. То нам, уосталом, показују бројни примери из даље, али и ближе прошлости бројних индустријских, хемијских, нафтних и других акцидената, што је довело до еколошке катастрофе несагледивих размера. Сетимо се само случајева загађења водених токова у реци Ибар услед испуштања јаловине са територије АП Косова и Метохије с краја 2002. године или пак превртања железничких цистерни са отровним, канцерогеним и мутогеним винил-хлоридом у центру Београда на железничкој теретној станици или испуштања мазута у Дунав код Новог Сада у августу 2003 године, као и велики пожари у летњим месецима готово сваке године који су само последњи примери акциденталног угрожавања животне средине са могућим тешким последицама по живот и здравље људи⁶⁾.

Пожари, поплаве, експлозије, хаварије, тровања, акциденти разних врста, обима и трајања, честе су појаве у којима нису ретке ни тешке, па и катастрофалне последице по животну средину, са великим бројем људских жртава, телесних оштећења, угрожавања или повреде здравља, али и огромним материјалним штетама по ваздух, воду, земљу, флору, фауну и друге сегменте које свеукупно чине еколошку средину⁷⁾. То је друга, тамна страна и данак техничком и технолошком напресу последњих пола века.

2. ПРАВНИ РЕЖИМ УРЕЂИВАЊА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Економски развој последњих година и убрзана индустријализација као и техничко технолошки напредак уз примену нових технологија и повезивање наше земље у европске и светске економске, привредне, саобраћајне и друге токове заснованим, у првом реду, на достигнућима технике и науке довео је до одређеног степена и нивоа загађености основних природних ресурса живог света. То је наметнуло потребу да сва ова збивања и промене мора-

5) Д. Јовашевић, Заштита животне средине, Београд, 2005. године, стр. 14-21

6) В. Николић, Образовање и заштита животне средине, Београд, 2003. године, стр. 43-58

7) Д. Тодић, В. Вукасовић, Еколошка криза у свету и одговорност међународне заједнице, Београд, 2002. године, стр. 56-72

ју бити обухваћене и садржајем одређеног система правних норми као дела укупног друштвеног система⁸⁾.

Тај би систем правних норми⁹⁾ утврдио услове, начин, поступке и критеријуме за коришћење нових технологија без чега нема привредног и друштвеног развоја земље и напретка становништва, али који би довео до смањења или ограничења облика и видова загађења или угрожавања животне средине у целини или појединих њених сегмената, односно који би довео до “одрживог развоја” основних елемената животне средине¹⁰⁾. Суштина је овог захтева да се изнађу, утемеље и институционализују таква оптимална решења која ће омогућити, с једне стране, несметани развој процеса производње и коришћења одређених машина, уређаја и апарата, опасних извора енергија и сировина, а с друге стране, који обезбеђује несметани и неуgroжени систем заштите животне средине у оном степену који неће штетно утицати на живот и здравље људи, односно опстанак живог света на земљи¹¹⁾.

То подразумева усклађивање економског развоја са интересима заштите животне средине¹²⁾, а што се у великој мери може постићи прописивањем економско-еколошких критеријума¹³⁾ који би били праћени одређеном законском и подзаконском регулативом, адекватним спровођењем у живот прокламованих и законом зајемчених права и обавеза, односно утврђивање ефикасног и квалитетног система одговорности, утврђивање ефикасног институционализованог система одређених органа и организација са потребним системом овлашћења на свим друштвеним нивоима од локалне самоуправе до републичких органа управе уз видну помоћ науке и струке. Тек подизањем свести код свих у погледу остваривања и оживотворења права сваког човека на здраву животну средину могу се очекивати почетни успеси у овој борби чији неуспех доводи у питање и опстанак људског рода уопште¹⁴⁾.

8) група аутора, Еколошко право, Београд, 2004. године, стр. 56-72

9) Г. Петковић, Регулаторна реформа у области заштите животне средине, Правни живот, Београд, број 9/2008. године, стр. 427-441

10) S. Ball, S. Bel, Environmental Law, London, 1991. godine, 189-201

11) В. Јолцић, Еколошко право државе у транзицији, Београд, 2007. године, стр. 56-82

12) O. Vallet, L'administration de l'environnement, Paris, 1975. godine, str. 96-114

13) К. П. Јапп, Одговорност за угрожавање околиша и идеја еколошке превентиве, Социјална екологија, Загреб, број 4/1996. године, стр. 477-488

14) F. Vančina, Čovjekova okolina, Zagreb, 1982. godine, str. 76-89

Стога ћемо се и ми бавити једним сегментом овог система ефикасне, квалитетне, благовремене, законите и потпуне заштите и уређивања животне средине¹⁵⁾. То је систем правних прописа који за објект регулативе има животну средину у целости или поједине њене сегменте : воду, ваздух, земљиште, флору, фауну и сл. Но, у правној теорији се у последње време развија и схватање које има све шири круг заговорника према коме се овде ипак ради о правном систему који уређује једно и то битно право човека, право које улази у корпус основних, фундаменталних, општецивилизацијских и универзалних људских права (Human Rights) – право на здраву животну средину. Ово право је и у нашим уставним актима који су донети последњих година прокламовано као основно људско право чија је заштита добила карактер уставног постулата¹⁶⁾.

Тако је у члану 46. раније важеће Повеље о људским и мањинским правима и грађанским слободама Државне заједнице Србија и Црна Гора¹⁷⁾ (у примени до јуна 2006. године) изричито зајемчено право човека на здраву животну средину, као и на благовремено и потпуно обавештавање о њеном стању. У истој одредби стоји такође да је свако, а посебно државна заједница, као и да су Република Србија, односно Република Црна Гора као државе чланице одговорне за заштиту животне средине, или како то стоји да је свако обавезан да чува и унапређује животну средину.

И нови Устав Републике Србије¹⁸⁾ из 2006. године у члану 74. под називом “Здрава животна средина” прописује да свако има право на здраву животну средину и на благовремено и потпуно обавештавање о њеном стању. Свако, а посебно Република Србија и аутономна покрајина су одговорни за заштиту животне средине. И коначно, истом уставном одредбом је у ставу 3. изричито предвиђено да је свако дужан да чува и побољшава животну средину.

Такође Устав Републике Србије у члану 89. под називом: “Чување наслеђа” прописује да је свако дужан да чува природне ретко-

15) М. Мастровић, Активности на заштити околиша у Републици Хрватској с посебним освртом на Јадранско подручје, Поморски зборник, Ријека, број 37/99. године, стр. 131-153

16) V. Joldzić, Ecology law, General part, Belgrade, 2007. године, стр. 19-28

17) Службени лист Србије и Црне Горе број 6/2003 од 28. фебруара 2003. године Иначе ова је Повеља донета као саставни део Уставне повеље Државне заједнице Србија и Црна Гора (Службени лист Србија и Црна Гора број 1/2003 од 4. фебруара 2003. године) која је у чл. 3. као циљеве Србије и Црне Горе између осталог прокламовала : 1) поштовање људских права свих лица и 2) усклађивање прописа и праксе са европским и међународним стандардима.

18) Службени гласник Републике Србије број 98/2006

сти и научно, културно и историјско наслеђе, као и друга добра од општег интереса у складу са законом Посебна је при томе утврђена одговорност за очување наслеђа на страни Републике Србије, аутономне покрајине и јединица локалне самоуправе.

Конечно, при разматрању надлежности Републике Србије у четвртом делу Устава из 2006. године у члану 97. тачка 9. је прописано да Република Србија уређује и :

1. обезбеђује одрживи развој,
2. систем заштите и унапређења животне средине,
3. заштиту и унапређење биљног и животињског света и
4. производњу, промет и превоз оружја, отровних, запаљивих, експлозивних, радиоактивних и других опасних материја.

Тако се право на животну средину¹⁹⁾ јавља у савременом свету као једно од основних људских права. Оно у свом саставу подразумева²⁰⁾:

1. право на живот у здравој животној средини,
2. право на одрживи економски развој у новим технолошким условима²¹⁾,
3. право на рационално коришћење природних и енергетских ресурса,
4. право на спречавање, смањивање и превенцију свих облика повреде, загађења или угрожавања животне средине,
5. право на заштиту интегритета биосфере укључујући и природне климатске услове и биолошку разноврсност,
6. право на заштиту од "увоза" прљавих технологија,
7. право на доступност информација о стању животне средине и о њеној угрожености,
8. право на учешће грађана у поступку одлучивања о развоју, унапређењу и заштити система животне средине и
9. право на одговарајуће образовање и јачање свести у области животне средине.

19) Е. Папафева, Одрживи развој и еко ефикасност, Господарство и околиш, Загреб, број 57/2002. године, стр. 396-399

20) Г. Илић Попов, Савет Европе и заштита животне средине, Београд, 2002. године, стр. 8-9

21) И. Цифрић, Одрживи развој и стратегија заштите околиша, Социјална екологија, Загреб, број 3/2000. године, стр. 233-248

Под животном средином се, у смислу члана 3. Закона о заштити животне средине Републике Србије²²⁾, сматрају природне и радом створене вредности, као и укупан простор у коме човек живи и у коме су смештена насеља, добра у општој употреби, индустријски и други објекти. То значи да животну средину, која представља предмет уређивања, управљања, заштите и очувања у склопу еколошког права²³⁾, чине две групе вредности²⁴⁾. То су: 1. природне вредности и 2. радом створене вредности. Природне вредности животне средине чине: природна богатства, земљиште, воде, шуме, ваздух, биљни и животињски свет. Радом створене вредности животне средине су добра која је човек створио, која служе задовољавању општих, заједничких и појединачних потреба човека, а намењена су становању, културним, образовним, социјалним, религијским и другим потребама човека.

На исти начин појам и елементе животне средине су одређивали и раније важећи : Закон о основама система заштите животне средине²⁵⁾ као и Резолуција о политици заштите животне средине у СР Југославији²⁶⁾ као и Резолуција о политици очувања биодиверзитета у СР Југославији²⁷⁾. Заправо у правној теорији²⁸⁾ се могу разликовати две врсте дефиниција које одређују појам животне средине. Наиме, животна средина се може схватити у ширем смислу и у ужем смислу.

У ширем смислу животна средина подразумева целокупно окружење човечанства и све социјалне, културне и политичке одnose. Она се испољава и као природна животна средина коју човек користи као дату и као створену (антропогену) животну средину коју човек својим активностима током времена изграђује и развија. Овако схваћена животна средина у ширем смислу се подудара са појмом еколошког система који означава функционално јединство спољних услова живота који се узајамно преплићу и који стоје у повратној вези са свим живим бићима. У ужем смислу животна

22) Службени гласник Републике Србије број : 66/91, 83/92, 53/93, 67/93, 43/94 и 53/95

23) О. Николић, ИППЦ директиве и њене краткорочне и дугорочне последице на заштиту околиша у земљама ЕУ односно земљама транзиције, Господарство и околиш, Загреб, број 56/2002. године, стр. 285-287

24) С. Нојковић, Нови концепт заштите ваздуха у Републици Србији, Правни живот, Београд, број 9/2008. године, стр. 443-449

25) Службени лист СРЈ број 24/98, 24/99 и 44/99

26) Службени лист СРЈ број 31/93

27) Службени лист СРЈ број 22/94

28) Г. Илић Попов, Савет Европе и заштита животне средине, оп. цит. стр. 7

средина се одређује само као скуп природних услова живота човечанства тј. она обухвата флору, фауну и природне ресурсе (воду, ваздух, земљиште и шуме).

Човек и природа су од најстаријих времена били међусобно тесно повезани и узајамно условљени. Они заправо чине динамички и јединствени систем који се налази у непрестаном процесу кретања, развијања и усавршавања. Њега у сваком тренутку карактеришу : комплексност и интеракција у чијој се основи налази давнашња човекова жеља да оствари живот у хармонији са природом.

Управо из тог разлога човек предузима различите и бројне активности којима ствара и мења природу, а с друге стране тако измењена природа утиче на квалитет човековог живота. Но, у том непрестаном трагању за јединством, стоји као Дамаклов мач, опасност да човек својим активностима угрози животну средину у већем или мањем обиму, односно у краћем или дужем трајању. Заправо животна средина одређује у великој мери и квалитет живота човека, његовог здравља, па и његовог рада.

Правни систем заштите животне средине²⁹⁾ (или еколошко право)³⁰⁾ као део интегралног друштвеног, политичког, економског и социјалног система састоји се од две велике области.

Прву област чине прописи који институционализују или постављају основе уређивања, заштите и унапређивања животне средине³¹⁾ у целини или појединих њених сегмената : воде, ваздуха, земљишта, животињског и биљног света. У оквиру ове области разликују се две врсте прописа : 1) прописи начелног, декларативног карактера у првом реду уставноправни прописи³²⁾, који утврђују начела заштите, одржавања и унапређивања животне средине и конституишу основно право човека – право на здраву животну

29) Систем правних прописа у области заштите животне средине је подељен у шест делова. То су: 1) заштита природе, 2) заштита природних реткости, 3) заштита воде и земљишта од загађивања, 4) заштита ваздуха од загађивања, 5) заштита од буке и вибрације и 6) заштита од јонизујућих и радиолошких зрачења

30) У правној теорији се за ову грану права употребљава назив право животне средине или еколошко право – environmental law. Но, поред ових термина, велики број аутора при покушају да објасни сложене правне односе које изучава право животне средине користи израз "еколошко правни однос".

31) Ј. Омејец, Управноправни аспект права околиша, Право околиша, Загреб, 1996. године, стр. 3-35

32) Види: Р. Марковић, Уставно право и политичке институције, Београд, 1995. године; Д. Стојановић, Уставно право, Ниш, 2002. године

средину³³⁾ и 2) прописи конститутивног карактера, у првом реду управноправног карактера који чине право животне средине или еколошко право у најширем смислу речи. Овим се прописима утврђују основе система заштите, унапређења и одржавања животне средине, обавезе и одговорности појединих субјеката, начин и поступак предузимања одређених делатности ових субјеката из оквира својих овлашћења³⁴⁾.

Међу овим прописима посебно се истичу они који у први план ефикасне заштите животне средине стављају човека - појединца и грађане у целини³⁵⁾. Док је раније у нашој држави био владајући принцип у области уређења и заштите животне средине - систем подељене законодавне надлежности (између савезних и републичких прописа) данас Република Србија сходно уставним решењима преузима обавезу и одговорност за уређење и заштиту животне средине.

Тако су се у оквиру раније важећих прописа разликовали савезни (прописи донети од стране органа СФРЈ, односно СРЈ) и републички прописи. Међу савезним прописима посебно су се истицали: 1) Закон о основама система заштите животне средине, 2) Закон о забрани изградњи нуклеарних електрана у СР Југославији³⁶⁾ и 3) Закон о заштити од јонизујућих зрачења³⁷⁾. Међу републичким прописима у претходном периоду посебно су се истицали следећи прописи који су били на снази до 2005. године: 1) Закон о заштити животне средине, 2) Закон о поступању са отпадним материјама³⁸⁾, 3) Закон о националним парковима³⁹⁾ и 4) Закон о забрани пушења у затвореним просторијама⁴⁰⁾.

Другу област чине прописи којима се утврђује одговорност појединаца и правних лица за пропусте (нечињење) или делатности којима се крше прописи из области заштите, очувања и уна-

33) Ј. Пихлер, Д. Пранчић, Закон о варству окоља с коментарјем, Љубљана, 1994. године, 14-26

34) Т. Стројин, Увод в право окоља, Љубљана, 1987. године, стр. 89-97

35) Р. Милисављевић, Природна средина, идеологија и наука, Београд, 1988. године, стр. 67-83

36) Службени лист СРЈ број 12/95

37) Службени лист СРЈ број 46/96

38) Службени гласник број 25/96 и 26/96

39) Службени гласник број : 39/93, 44/93, 53/93, 67/93 и 48/94

40) Службени гласник број 16/95

пређивања животне средине. То су казнено правни прописи⁴¹⁾. У оквиру ове области се разликују три врсте прописа⁴²⁾ :

- 1) кривичноправни прописи⁴³⁾ који предвиђају еколошка кривична дела или најтеже облике противправног понашања појединаца (физичких лица) којима се тешко, дуготрајно и у великој мери наноси штета или се повређује животна средина или поједине њене вредности⁴⁴⁾,
- 2) привреднопреступни прописи⁴⁵⁾ који предвиђају еколошке привредне преступе као облик друштвеноштетног понашања правних лица, одговорних лица у правним лицима и предузетника за кршење прописа из ове области и
- 3) прекршајни или административноказнени прописи⁴⁶⁾ који предвиђају еколошке прекршаје појединаца, предузетника, правних лица и одговорних лица у правним лицима за најблаже врсте противправних понашања којима се проузрокују најблаже врсте последица по животну средину.

Сви ови прописи без обзира да ли припадају првој или другој области могу се поделити према извору на две врсте. То су : 1) прописи међународног карактера⁴⁷⁾ и 2) прописи националног карактера. Само ови последњи имају обавезујућу снагу и непосредну примењивост на конкретне случајеве у пракси на територији Републике Србије. Међу прописима националног карактера без обзира да ли припадају првој или другој групи, разликују се прописи

41) Д. Јовашевић, Лексикон кривичног права, Београд, 2006. године, стр. 389

42) В. Јолцић, Кривична, дисциплинска и материјална одговорност за загађивање животне средине, казнена политика у области заштите животне средине у свету и код нас, Београд, 2007. године, стр. 21-38

43) Д. Јовашевић, Коментар кривичног закона СР Југославије, Београд, 2002. године ; З. Стојановић, Коментар Кривичног закона СР Југославије, Београд, 2002. године ; група аутора, Коментар Кривичног закона СР Југославије, Београд, 1995. године

44) В. Јолцић, Еколошки криминалитет у праву и стварности, Београд, 2002. године, стр. 134-149

45) Д. Јовашевић, Коментар Закона о привредним преступима са судском праксом, Београд, 2001. године; Д. Јовашевић, Привредни преступи у судској пракси – Практикум, Београд, 2001. године; Љ. Јовановић, М. Јелачић, Прекршаји и привредни преступи, Београд, 1997. године; О. Периф, С. Пихлер, М. Грубач, Основи права о привредним преступима, Нови Сад, 1981. године

46) П. Димитријевић, Прекршајно право, Београд, 2001. године; С. Пихлер, Прекршајно право, Нови Сад, 2000. године; Д. Јовашевић, Збирка закона о прекршајима са коментаром и праксом, Београд, 2000. године; Ђ. Ђорђевић, Прекршајно право, Београд, 2004. године; М. Јелачић, Прекршајно право – теорија и пракса, Београд, 2004. године; П. Димитријевић, Д. Јовашевић, Прекршајно право, Београд, 2005. године

47) Д. Тодић, В. Вукасовић, Међународне организације и међународна сарадња у области заштите животне средине, Београд, 1999. године, стр. 121-134

према доносиоцу, правном значају и важности. Тако се они деле у две групе: 1) законске прописе (које доноси Народна скупштина Републике Србије) и 2) подзаконски прописи (уредбе, наредбе, правилници, пословници, одлуке, решења и сл.).

3. МЕЂУНАРОДНО ПРАВНИ АСПЕКТИ УРЕЂИВАЊА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Будући да ризик акциденталног угрожавања животне средине представља експанзивну појаву која не познаје границе између народа, држава, па и континената, то је логично да је међународна заједница рано уочила потребу јединственог сагледавања начина, поступака и услова за постављање система свеобухватне, потпуне, ефикасне и квалитетне заштите, уређивања и унапређивања животне средине у целини или појединих њених сегмената⁴⁸⁾. С друге стране, та међународна заједница⁴⁹⁾ је правилно уочила опасност од различитих облика и видова повређивања или угрожавања животне средине⁵⁰⁾.

Полазећи од тога данас је у међународним оквирима⁵¹⁾ постављена јединствена основа у правцу успостављања “одрживог развоја” животне средине у складу са економским и друштвеним потребама⁵²⁾. Наиме, то је нови друштвени однос према животној средини, простору и природним ресурсима са пуном свешћу постојања одговорности пред будућим генерацијама⁵³⁾. Тиме су постављени основи нове гране права – међународног права животне средине која утврђује систем релевантних међународних стандарда инаугурисаних у актима универзалних (ОУН)⁵⁴⁾ и регионалних (Савет Европе, Европска унија и др.) међународних организација

48) М. Нинковић, Заштита животне средине и еколошке парнице у САД, Београд, 2004. године, стр. 112-123

49) P. W. Birnie, International Law and the Environment, Oxford, 2002. године, стр. 153-168

50) П. Комадинић, М. Марковчић, Ж. Киперош, Примјена међународних стандарда сигурности на мору и заштите околиша у Републици Хрватској, Поморски зборник, Ријека, 2002. године, стр. 23-34

51) International Environmental Law, Hague, 1995. године, стр. 89-121

52) М. Црбнобрња, Човек, животна средина и економски развој, Београд, 1984. године, стр. 113-132

53) А. Шундалић, Еколошка свијест младих између одрживог развоја о техноцентризма, Социјална екологија, Загреб, број 4/2007. године, стр. 279-296

54) М. Сершић, Уједињени народи и заштита околиша, Хрватска и Европска унија, Загреб, 1996. године, стр. 321-333

за које постоји обавеза појединих држава да их инплементирају у своје национално законодавство.

Тако је, у оквиру и под покровитељством ОУН, одржано више међународних научних и стручних скупова⁵⁵⁾ међу којима се, по свом значају, издвајају следећи: Међународна конференција о човековој средини одржана у Стокхолму 1972. године, Конференција о људским насељима одржана у Ванкуверу 1976. године, XII Међународни конгрес за кривично право одржан у Хамбургу 1979. године, Заседање Управног савета Програма УН за човекову околину одржано у Најробију 1976. године⁵⁶⁾ итд.

У периоду од 1992. до 1998. године у свету је, такође, одржано више међународних скупова на којима су разматрана бројна питања одрживог развоја животне средине⁵⁷⁾ на Земљиној кугли као што су⁵⁸⁾:

1. Светска конференција о људским правима одржана у Бечу 1993. године,
2. Међународна конференција о становништву и развоју одржана у Каиру 1994. године,
3. Светски самит о социјалном развоју одржан у Копенхагену 1995. године,
4. Четврта светска конференција о женама одржана у Пекингу 1995. године,
5. Друга конференција УН о људским насељима одржана у Истанбулу 1996. године и
6. Светски самит о храни одржан у Риму 1996. године итд.

И многе међународне организације и органи су, такође, последњих година двадесетог века уочавајући опасност од даљег угрожавања, уништавања, па и упропашћивања животне средине, предузимале бројне мере, организовале саветовања и скупове са циљем промоције концепта одрживог развоја животне средине⁵⁹⁾

55) В. Вукасовић, Заштита и унапређење човекове средине – међународно правно регулисање, Београд, 1980. године, стр. 56-68

56) Напори Уједињених нација за бољу животну средину, Савезно министарство за развој, науку и животну средину, Београд, 1997. године

57) S. Cigoj, Law and Environment, Beograd, 1971. godine, str. 43-49

58) В. Јолчић, Конвенције од значаја за заштиту животне средине и интереса Републике Србије, Београд, 2006. године, стр. 24-52

59) Ж. Калуђеровић, Генетски модификована храна – првих дванаест година – стање и перспективе, Социјална екологија, Загреб, број 2/2008. године, стр. 167-181

на локалном, националном, регионалном и универзалном (глобалном) нивоу⁶⁰. Међу овим институцијама се по свом значају и делатности посебно истичу:

1. Комисија УН за одрживи развој,
2. Програм УН за животну средину,
3. Програм УН за развој,
4. Светска метеоролошка организација,
5. Светска трговинска организација и
6. Организација за економску сарадњу и развој.

У овом погледу је такође велики значај и низа невладиних организација широм света.

У области еколошког права у значајној мери се истичу прописи међународног карактера. Они могу бити универзалног карактера (донети у оквиру и под окриљем Организације уједињених нација или њених појединих органа) или регионалног карактера (донети од стране регионалних организација као што су : Савет Европе, Европска унија, АСЕАН, Афричка унија, Унија јужноамеричких и карибских земаља и сл.) немају непосредну примењивост у конкретним случајевима, већ тек када и уколико их поједина земаља прихвати, потпише и потом ратификује у националном парламенту чиме такав пропис постаје интегрални део националног законодавства⁶¹.

Но, значај и снага ових међународних прописа⁶² чак и када нису формално извор права и обавеза из ове области је у томе што стандарде и нормативе које садрже ови прописе управо због карактера акциденталног угрожавања животне средине које често не познаје границе између земаља често државе примењују и уносе у свој правни и друштвени живот често и пре формалног приступања одређеним организацијама, односно међународно правним актима⁶³.

Поред конвенција, споразума, резолуција, директива и препорука као извора међународног еколошког права, као извори ове

60) С. Кушлер, Екологија и капитализам, Софија, 1985. године, стр. 43-57

61) Documents in European Community Environmental Law, London, 2005. године, стр. 115-132

62) J. Ebbesson, Access to justice in environmental matters in the EU, Hague, London, New York, 2002. године, стр. 137-152

63) J. Robinson, J. Barton, C. Dodwell, M. Heydon, L. Mitton, Climate change law: emissions trading in the EU, London, 2007. године, стр. 215-232

младе гране права у сваком случају представљају и закључени међународни уговори између две или више држава. Ради се о уговорима које закључују надлежни државни органи (министарство спољних послова) који потом бивају ратификовани у националном парламенту. Ови уговори могу да уређују односе у области животне средине у целости или појединих њених сегмената (воде, ваздуха, земљишта, флоре или фауне) између две државе – па се називају билатерални уговори, или да уређују односе између три државе (трилатерални уговори) или између више држава (регионални или универзални уговори). Према просторном домету овако закључених уговора, разликују се :а) општи, б) регионални и в) субрегионални уговори⁶⁴.

Међу међународним прописима који уређују област заштите животне средине⁶⁵, а које је наша земља потписала и ратификовала и које су тако постале део интегралног националног правног система налазе се следећи прописи⁶⁶ :

1. Европска конвенција о заштити животиња у међународном превозу⁶⁷,
2. Конвенција о мочварним подручјима која су од међународног значаја посебно као пребивалиште птица мочварица – Рамсарска конвенција⁶⁸,
3. Међународна конвенција за заштиту птица⁶⁹,
4. Оквирна конвенција УН о промени климе са анексима⁷⁰,
5. Базелска конвенција о контроли прекограничног прелаза опасних отпада и њиховом одлагању⁷¹,
6. Конвенција о међународном промету угрожених врста дивље фауне и флоре⁷²,
7. Конвенција о биолошкој разноврсности⁷³,
8. Конвенција о спречавању загађивања мора отпадима и другим материјама⁷⁴,

64) В. Јолцић, Конвенције од значаја за заштиту животне средине и интереса Републике Србије, Београд, 2006. године, стр. 32-33

65) J. Thornton, S. Beckwith, Environmental Law, London, 1997. године, стр. 89-116

66) Више: Н. Нађани, Џовјекова средина и УН, Београд, 1980. године, стр. 57-82

67) Службени лист СРЈ Међународни уговори број 1/92

68) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 9/77

69) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 6/73

70) Службени лист СРЈ Међународни уговори број 2/97

71) Службени лист СРЈ Међународни уговори број 2/99

72) Службени лист СРЈ Међународни уговори број 11/2001

73) Службени лист СРЈ Међународни уговори број 11/2001

74) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 13/77

9. Конвенција о заштити Средоземног мора од загађивања⁷⁵⁾,
10. Међународна конвенција о интервенцији на отвореном мору за случај несреће која проузрокује или може да проузрокује загађивање нафтом⁷⁶⁾,
11. Међународна конвенција о оснивању Међународног фонда за накнаду штете услед загађивања нафтом⁷⁷⁾,
12. Међународна конвенција о грађанској одговорности за штету проузроковану загађивањем нафте⁷⁸⁾,
13. Протокол о сарадњи против загађивања Средоземног мора нафтом и другим штетним материјалима у случају удеса⁷⁹⁾,
14. Протокол о посебно заштићеним подручјима Средоземног мора⁸⁰⁾,
15. Протокол о спречавању загађивања Средоземног мора услед потапања отровних и других материјала са бродова и ваздухоплова⁸¹⁾,
16. Протокол о заштити Средоземног мора од загађивања са анексима⁸²⁾,
17. Међународна конвенција о спречавању загађивања мора са бродова са протоколом⁸³⁾,
18. Међународна конвенција о спречавању загађивања мора уљем⁸⁴⁾,
19. Споразум о заштити вода реке Тисе и њених притока од загађења⁸⁵⁾,
20. Бечка конвенција о заштити озонског омотача са два прилога⁸⁶⁾,
21. Конвенција о прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима – ЕМЕР⁸⁷⁾,
22. Монтреалски протокол о супстанцијама које оштећују озонски омотач⁸⁸⁾,

75) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 12/77

76) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 2/77

77) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 3/77

78) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 7/77

79) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 12/77

80) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 9/85

81) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 12/77

82) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 1/90

83) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 2/85

84) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 60/73

85) Службени лист СРЈ Међународни уговори број 1/90

86) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 1/90

87) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 11/86 и 2/87

88) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 16/90

23. Бечка конвенција о грађанској одговорности за нуклеарне штете⁸⁹⁾,
24. Конвенција о раном обавештавању о нуклеарним несрећама⁹⁰⁾,
25. Конвенција о физичкој заштити од нуклеарних материја⁹¹⁾,
26. Конвенција о пружању помоћи у случају нуклеарних несрећа или радиолошке опасности⁹²⁾,
27. Конвенција о заштити светске културне и природне баштине⁹³⁾,
28. Међународна конвенција за заштиту биља⁹⁴⁾,
29. Монтреалски протокол о супстанцијама које оштећују озонски омотач⁹⁵⁾ и
30. Конвенција о сарадњи и одрживом коришћењу реке Дунав⁹⁶⁾,

Због посебног значаја за област уређења, унапређења и квалитетне, ефикасне и благовремене заштите животне средине јесте и потреба да се у наредном периоду од стране надлежних органа потпишу, односно од стране Народне скупштине Републике Србије ратификују и други, у међувремену донети међународни акти из ове области. То су нарочито следећи акти :

1. Конвенција о очувању миграторних врста дивљих животиња – Бонска конвенција из 1979. године,
2. Конвенција о очувању дивљег биљног и животињског света и природних станишта Европе – Бернска конвенција из 1979. године,
3. Конвенција о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту – Женевска конвенција из 1991. године,
4. Конвенција о прекограничним ефектима индустријских удеца – Хелсиншка конвенција из 1992. године,
5. Конвенција о заштити и искоришћавању трансграничних водотокова и међународних језера – Хелсиншка конвенција из 1992. године,
6. Конвенција о спречавању већих индустријских акцидентата – Женевска конвенција из 1993. године,

89) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 5/77

90) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 15/89

91) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 9/85

92) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 4/91

93) Службени лист СФРЈ Међународни уговори број 8/74

94) Службени лист ФНРЈ Међународни уговори број 7/55

95) Службени лист Србије и Црне Горе Међународни уговори број 2/2004

96) Службени лист Србије и Црне Горе Међународни уговори број 4/2003

7. Конвенција о процедури претходног добијања сагласности за извесне опасне хемикалије и пестициде у међународној трговини – Ротердамска конвенција из 1998. године и
8. Европски споразум о међународном превозу опасних терета унутрашњим пловним путевима из 2000. године⁹⁷⁾.

4. САВЕТ ЕВРОПЕ И ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Техничко-технолошки развој последњих деценија прошлог века створио је многе и разноврсне изворе опасности за животну средину. Такво угрожавање човекове животне и радне средине производи велику штету људима, њиховом животу, телесном интегритету, здрављу, имовини али и другим вредностима угрожавајући истовремено и основе опстанка самог људског рода. Зато је међународна заједница утврдила низ мера, поступака и средстава са циљем да се отклоне, спрече или умање извори угрожавања животне средине⁹⁸⁾. Пошто се ради о глобалном проблему који угрожава велике просторе, то је логична и забринутост међународне заједнице за очување животне средине. За нашу земљу која се налази у фази темељите реформе, не само друштвеног, политичког, већ и правног система, од посебног је значаја питање хармонизације прописа националног домаћег законодавства са међународним прописима, у првом реду са европским прописима и европским правним стандардима⁹⁹⁾.

У том смислу са аспекта заштите животне средине и отклањања штете која је изазвана могућим изворима угрожавања ове средине од посебног су значаја следеће конвенције Савета Европе¹⁰⁰⁾ (као најстарије европске интегративне организације чији је као педесети члан постала наша држава 2002. године). То су¹⁰¹⁾: 1) Конвенција о заштити (очувању) европске дивљачи и природних станишта из 1979. године, 2) Конвенција о грађанској одговорности за штете настале услед активности које су опасне за животну средину из 1993. године, 3) Конвенција о заштити животне средине

97) В. Јолић, Конвенције од значаја за заштиту животне средине и интереса Републике Србије, оп. цит. стр. 154-180

98) М. Hedemann Robinson, Enforcement of European Union Environmental Law, London, New York, 2007. године, стр. 216-231

99) Д. Тодић, В. Вукасовић, Еколошка криза у свету и одговор међународне заједнице, Београд, 2002. године, стр. 118-134

100) М. Сершић, Међународноправни аспекти права околиша, Право околиша, Загреб, 1995. године, стр. 75-89

101) Г. Илић Попов, Савет Европе и заштита животне средине, оп. цит. стр. 26-34

путем кривичног права из 1998. године и 4) Европска конвенција о пејзажу из 2000. године.

Још од свог оснивања 1949. године, Савет Европе је као основне циљеве свог деловања одредио¹⁰²⁾: 1) заштиту људских права, демократије и владавине права, 2) унапређење свести и подстицање развоја културног идентитета и различитости европских земаља, 3) тражење решења за проблеме са којима се суочава европско друштво (нпр. оштећење животне средине, клонирање, итд) и 4) пружање помоћи у учвршћивању односно консолидацији стабилности демократије кроз имплементацију политичких, законодавних и уставних реформи.

Из овако постављених циљева, произилази да је Савет Европе као регионална политичка организација овлашћен да предузима различите активности у следећим областима: људска права, правна сарадња, социјална кохезија, здравље, образовање, култура, наука, медији, спорт, омладина, локална демократија, животна средина и регионално планирање¹⁰³⁾.

Савет Европе је свој еколошки програм покренуо још далеке 1961. године¹⁰⁴⁾ у коме је следио политику заштите и обезбеђења природног наслеђа и животне средине¹⁰⁵⁾. При томе је животна средина схваћена као заједничка баштина човечанства коју треба заштитити од свих облика нарушавања њеног квалитета уз истовремено обезбеђење њеног одрживог развоја. Стога је Савет Европе донео већи број инструмената¹⁰⁶⁾ у намери да: 1) заштити и управља природним окружењем у Европи, 2) сачува и ојача природну животну средину и станишта, 3) успостави адекватне развојне концепте и 4) развије регионално планирање.

Министри за заштиту животне средине европских држава које су чланице ове регионалне организације су сложни да се кроз развијање заједничке Паневропске стратегије о биолошкој разноврсности и разноликости пејзажа из 1995. године обезбеди: 1)

102) Д. Јовашевић, Одговорност за угрожавање животне средине по европским конвенцијама, Зборник радова, Системска анализа штета у привреди, осигурање и превентивно инжењерство, Београд, 2002. године, стр. 201-204

103) Савет Европе 1949-1996. године, Београд, 1996. године, стр. 7-8

104) У Турину је 18. октобра 1961. године усвојена Европска социјална повеља која у члану 3. прокламује право на безбедне и здраве услове рада.

105) J. L. Hargrove, Law institutions and the global environment, Dobbs Ferry, 1972. године, 89-112

106) S. W. Wolf, N. Anna Stanley, Principles of Environmental Law, Beograd, 2002. године, стр. 89-112

значајно смањење деградације европске биолошке разноврсности и различитости пејзажа, 2) да се ојача еколошка кохерентност у Европи и 3) да се јавност у потпуности обавезе да ће чувати и штитити биолошку разноврсност и разноликост земљишта.

Као члан Савета Европе у кратком временском периоду ћемо морати прихватити многа међународна правна акта ове европске организације, а међу њима и ове две конвенције које се односе на успостављање ефикасног система заштите животне средине на путу стабилизације и асоцијације са европским и међународним правом и стандардима¹⁰⁷⁾.

У складу са принципом 13. Декларације о животној средини и развоју из Рио де Жанеира која је донета 1992. године, Савет Европе је, у циљу обезбеђивања адекватне компензације за штете¹⁰⁸⁾ које су проузроковане активностима које су опасне за животну средину, у Лугану 21. јуна 1993. године донео Конвенцију о грађанској одговорности за штете настале услед активности које су опасне за животну средину (позната и као Лугано конвенција)¹⁰⁹⁾.

У почетним одредбама Конвенција је утврдила основне појмове и њихову садржину која ће се јединствено тумачити од чланица ове најстарије европске организације. Тако се као животна средина сматрају: животни извори како абиотски тако и биотски као што су ваздух, вода, земљиште, флора, фауна и интеракција међу овим факторима; својина која представља део културног наслеђа као и карактеристични аспекти пејзажа.

Основни циљеви које је трабало да оствари Лугано конвенција јесу следећи¹¹⁰⁾:

1. остваривање већег јединства између држава чланица Савета Европе,
2. побољшање квалитета живота људи, посебно промовисање здраве и угодне животне средине,
3. неопходност да се установи грађанска одговорност и обезбеди одговарајућа накнада за штете које су проузроковане активностима које су опасне за животну средину,
4. усвајање принципа "загађивач плаћа" као основа за објективну одговорност и

107) J. Morand Deviller, *Le droit de l' environnement*, Paris, 1987. године, стр. 129-141

108) Д. Напијало, Еколошке штете – право на надокнаду и увјети одговорности, *Одвјетник*, Загреб, број 5-6/2006. године, стр. 38-43

109) Савет Европе, *Збирка докумената*, Београд, 1996. год. стр. 169-189.

110) Г. Илић Попов, Савет Европе и заштита животне средине, *оп. цит.* стр. 27

5. потреба да се предвиде одређена средства и мере којима ће се спречити активности које су опасне за животну средину и која ће обезбедити да се животна средина врати у претходно стање.

5. ЗАКЉУЧАК

Низ међународних правних аката универзалног и регионалног карактера који су донети последњих деценија двадесетог века успоставили су систем правних стандарда који треба да омогући, с једне стране, прихватљив ниво правне уређивања и заштите животне средине у целисти или појединих њених видова, а с друге стране, да успостави ефикасан систем одговорности физичких и правних лица (предузећа, установа или других организација националног или интернационалног карактера) за различите облике и видове повреде, нарушавања или угрожавања животне средине.

Наиме, животна средина може бити угрожена разним изворима опасности¹¹¹⁾. То су: 1) опасна активност, 2) опасна супстанца и 3) инцидент.

Као опасна активност¹¹²⁾ у смислу међународних аката сматра се:

- 1) производња, руковање, складиштење, употреба или истовар једне или већег броја опасних супстанци или свака делатност која је сличне врсте у вези са овим супстанцама,
- 2) производња, узгајање, руковање, складиштење, коришћење, уништавање, бацање, ослобађање или свака друга делатност у вези са једним или више генетски модификованих организама или микроорганизама који представљају значајан ризик за човека, природну средину или имовину,
- 3) рад инсталација или постројења за спаљивање, обраду, руковање или рециклажу отпадака под условом да представљају значајан ризик за човека и природну средину и
- 4) рад постројења за стално одлагање отпада¹¹³⁾.

Као опасна супстанца сматра се свака супстанца или препарат који има особину да представља значајан ризик за човека, природну средину или имовину (експлозивне, оксидативне, запаљи-

111) Documents in European Community Environmental Law, London, 2005. godine, str. 238-269

112) L. Kraemer, EC Environmental Law, London, 2007. godine, str. 167-193

113) Б. Гашпар, Идентификација и систематизација темељних чимбеника у еколошкој деградацији природе и људског околиша, Зборник Правног факултета у Ријеци, Ријека, број 2/2005. године, стр. 707-732

ве, токсичне, штетне, корозивне, иритирајуће и сл.). Инцидент у смислу проузроковача штете у животној средини представља свако изненадно догађање или стално догађање у серији која има исто порекло, а које доводи до оштећења или ствара озбиљну и перманентну опасност од стварања штете. Услед дејства опасних активности, опасних супстанци или препарата као и инцидента, може доћи до оштећења или угрожавања животне средине. Она се испољава у наступању одређене штете¹¹⁴). Као штета која подлеже компензацији према овим правилима (чл. 2. ст. 7. Конвенције Савета Европе) сматрају се¹¹⁵) :

- 1) губитак живота или лична повреда, односно повреда телесног интегритета или здравља,
- 2) губитак или оштећење имовине сем оног који се односи на саме инсталације или имање који су под контролом руководиоца на месту опасне активности,
- 3) губитак или штета који су наступили оштећењем животне средине и
- 4) трошкови превентивних мера као и свака штета настала применом ових мера.

Одговорност за овако проузроковану штету¹¹⁶) се утврђује по одредбама европске конвенције под следећим условима: 1) ако је иста настала после ступања на снагу овог међународног правног акта и 2) ако се инцидент догодио на територији неке од земаља уговорних страна без обзира где се осећају последице штете. Та се одговорност за проузроковану штету¹¹⁷) може јавити у два вида и то као: 1) одговорности у погледу супстанци, организама и одређених отпадних инсталација или локација и 2) одговорности у погледу локација за стално депоновање отпада¹¹⁸).

114) Ј. Глиха, Т. Јосиповић, Грађанскоправни аспекти права околиша, Право околиша, Загреб, 1996. године, стр. 55-69

115) Д. Јовашевић, Одговорност за угрожавање животне средине по европским конвенцијама, Зборник радова, Системска анализа штета у привреди, осигурање и превентивно инжењерство, Београд, 2002. године, стр. 201-204

116) S. Ball, S. Bel, Environmental Law, London, 1991. године, стр. 89-113

117) И. Глиха, Заштита околиша са грађанскоправног стајалишта, Основи права околиша, Загреб, 1997. године, стр. 151-173

118) В. Вукасовић, Улога међународних организација у домену правног регулисања заштите човеке средине с посебним освртом на Европску унију, Право и животна средина, Београд, 1997. године, стр. 193-202

Dragan Jovasevic,

Faculty of Law, Nis University

ROLE OF STANDARDIZATION OF INTERNATIONAL COMMUNITY IN THE FIELD OF MANAGEMENT AND PROTECTION OF ENVIRONMENT

Summary

Economic and industry development of last several decades, in parallel with rapid industrialization and technical progress deriving from implementation of new technologies and connecting of European and worlds economic, industry, traffic and other technological and scientific achievements has led to a certain level and degree of pollution of basic living natural resources. This has caused the need and search for synthesis of all these processes and changes into a certain system of legal regulations as the past of whole social system.

This system of legal regulations should provide conditions, methods, measures and criteria for the use of new technologies. Without such system there could not be industry and social development of each state, nor the progress of whole humankind., and it would lead to weakening or limitation of the patterns and models of pollution and imperilment of life environment generally or in some of its segments, or, in other words, it would provide for "substantial development".

Due to the great significance of managing, improvement and protection of whole life environment, or some of its segments separately, such as: the water, air, soil, flora and fauna, international community, through universal (under the OUN) or regional legal acts (the Council of Europe and the European Union) sat up legal standards in this field that certain states, our state included, should implement into their national legislations as one of the attributes of legal state. It is the basis for determination (or assessment?) Serbia as a state that is strongly oriented to protect the principle of substantial development. In the text author wrote about the above mentioned standards that our state had implemented during 2005 through enacting (passing) a new "ecological" legislation.

Key Words: life environment, protection, managing, international community, OUN, legal standards

Примљено:

15. јануара 2009.

Прихваћено:

12. фебруара 2009.

Оригинални

научни рад

Нада Радушки*

Институт друштвених наука

ОБРАЗОВАЊЕ КАО КЉУЧ ЗА ИНТЕГРАЦИЈУ РОМА У ДРУШТВО¹⁾

Сажетак

Роми представљају једну од већих етничких заједница у Србији, као и у другим државама централне и југоисточне Европе, где је вишегодишња маргинализација, сегрегација и дискриминација условила њихов изузетно тежак положај. Роми се по свим социо-демографским показатељима (образовање, запосленост, друштвени углед, животни стандард, и сл.) налазе на најнижој друштвеној лествици. Изразито лоша образовна структура Рома један је од најважнијих узрока њихове неинтегрисаности у друштво, а утиче на одржавање и продубљивање социо-економског и културног јаза између ромског и осталог становништва. У раду се, на основу података пописа 2002. године, анализирају узроци и последице високог нивоа неписмености, изразито лоша квалификациона структура, као и проблем укључивања ромске деце у образовни систем Србије, што представља једно од најактуелнијих питања, посебно са становишта друштвене интеграције, социјалне покретљивости, побољшања социо-економског положаја и националне еманципације Рома.

Кључне речи: Роми, образовање, положај, друштвена интеграција, Србија.

---

* Центар за демографска истраживања, Београд

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта (149035Д).

УВОД

Дугогодишња економска, социјална, културна и политичка изолованост Рома готово на свим просторима Европе условила је тежак положај овог народа и многе предрасуде према њима. Мада у већини земаља фрагментирани и просторно дисперзивни, Роми представљају једну од већих етничких заједница, па овај демографски фактор заслужује посебну пажњу посебно када је реч о њиховом друштвеном и социо-економском положају. Већина европских Рома данас живи у централно-источној Европи и на Балкану, а према проценама ромских политичких лидера, има их око 10 милиона. За разлику од већине земаља централне и источне Европе, Роми никада нису чинили значајан део становништва у западно-европским државама.²⁾

Територијални распоред ромског народа, велике разлике које постоје у њиховом друштвеном и политичком положају и проблеми са којима се суочавају резултат су дубоких историјских процеса. Сталне миграције ромског становништва и недостатак истинске везаности за одређену територију део су њиховог историјског наслеђа, али и културних разлика и међуетничке фрагментације. Зато што потичу из различитих миграционих таласа, Роми нису хомогена етничка група, имају различито културно наслеђе, па често чак и у истој држави показују диференциране социјалне и демографске особености, другачије начине прилагођавања и интегрисаности у друштво. Социо-економски и друштвени положај Рома, мада се разликује од државе до државе, генерално је веома неповољан, па се данас Роми све активније боре за сопствени национални идентитет и траже решење дубоко укоревених проблема у самој ромској, као и широј друштвеној заједници (Poulton, 1997).

У Србији као мултиетничкој, мултиконфесионалној и мултикултуралној држави, Роми су релевантна националност јер их је према попису 2002. године регистровано 108,2 хиљада (1,4%), па после Мађара и Бошњака, представљају најзначајнију националну мањину. У односу на већинско српско, као и остало становништво,

2) Развој капитализма у западној Европи који је довео до појаве разних маргиналних група, као и репресивна политика према Ромима утицали су на њихов номадски начин живота. За разлику од тога, политичко-економски систем у средњој и источној Европи имао је потребу за бројном радном снагом, која се бавила различитим пословима, што је довело до прикључивања Рома локалном тржишту радне снаге и искорењивању номадизма. Због ових разлика, у западној Европи "Gypsies" означава номадске, путујуће или миграционе групе, док у средњој и источној Европи "Tsigani" или "Цигани" означава социјално подређене, сиромашене и маргиналне групе (Мирга & Георги, 1997).

Роми се разликују према начину живота, религији, језику и обичајима, и мада те разлике доприносе мултикултуралности и богатству једне земље, понекад могу представљати изворе неразумевања и сукоба. Етнодемографске промене у популационој динамици и социо-економске и културне одлике Рома указују на њихов специфичан демографски развитак и друштвени положај. На основу статистичких података могу се сагледати промене у демографском кретању Рома, али велико ограничење јесте неуједначеност њиховог обухвата у пописима становништва. Наиме, временски посматрано подаци о кретању броја Рома показују атипичне варијације од пописа до пописа што се не може објаснити демографским факторима, јер су код ове националности несумњиво пресудан утицај имале сталне промене опредељења о етничкој припадности. Зато је статистичка евиденција о Ромима у великој мери непотпуна и непоуздана, односно њихов број је знатно већи него што показују званични пописни подаци.³⁾

Промене приликом декларисања о националности и прелазак у други национални корпус највише су карактеристичне управо за ромску популацију.⁴⁾ Основни разлог за “мимикријске“ реакције Рома треба тражити у стално присутној, скривеној или отвореној дискриминацији према њима, што је имало за последицу вољну асимилацију у већинску или неку другу националност, губљење или прикривање свог етничког идентитета. С друге стране, због неповољног социјалног статуса и материјалне угрожености, као и мале присутности у политичком животу, Роми нису захваћени социјалном покретљивошћу која значајно утиче на развијање свести о сопственом положају и националном идентитету. Од 1970-их година, долази до националног ревивализма и етничке еманципације Рома, па су све присутнији други начини самоидентификације, као што су јасно наглашавање ромског порекла или нешто неутралније дефинисање етничких карактеристика.

3) У првом попису после Другог светског рата (1948) у Србији је регистровано 52,2 хиљада припадника ромске националности, следећи попис (1953) забележио је 58,8 хиљада, да би 1961. године регистрован прави “егзодус” Рома тј. само 9,8 хиљада. Од 1970-их година Роми се све више декларишу за свој етнос за разлику од ранијег периода када су се углавном изјашњавали као припадници већинског становништва на подручју где живе, па су наредни пописи (1971,1981,1991) регистровани повећање њиховог броја (49,9 хиљада, 110,9 хиљада, 140,2 хиљада).

4) Према пописној методологији, главни критеријум при одређењу националне припадности јесте субјективна изјава, што значи да свако лице има право слободног (не) изјашњавања о својој националности. Принцип субјективности омогућује промену националног опредељења и то привремену (услед политичких, социо-психолошких и других разлога) или сталну (услед асимилационих и интеграционих процеса), што је посебно дошло до изражаја у популационом кретању ромске националности.

ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА РОМА У СРБИЈИ

Вишегодишња маргинализација, сегрегација и дискриминација условила је изузетно тежак положај ромске националности. Основни услов за побољшање социо-економског и културног статуса Рома, односно друштвено-социјалну покретљивост и интегритетност у друштво, јесте образовање. У погледу образовних карактеристика присутна је значајна издиференцираност становништва, а с обзиром да је Србија са етничког аспекта вишенационална држава, релевантне разлике између припадника етничких заједница заслужују посебну пажњу имајући у виду њихове последице на равномеран демографски развитак земље. Ниво образовања детерминише у великој мери друштвени положај неке националности, али се образовне карактеристике не могу посматрати као изолован фактор, већ у склопу осталих чинилаца, пре свега социо-економских, али и традиције, етничких особености, религијских норми и слично (Briza, 2000).

Табела 1. Укупно и неписмено становништво (стари 10 и више година), Србија (без КиМ), 2002.

Националност	Укупно	Број неписмених	Удео у укуп. неписмено (%)	Стопа неписмености (%)
Укупно	6761061	232925	100.0	3.4
Срби	5621106	188124	80.8	3.3
Црногорци	63451	677	0.3	1.1
Југословени	73274	707	0.3	1.0
Албанци	49047	3778	1.6	7.7
Бошњаци	114063	5692	2.4	5.0
Мађари	269296	2932	1.3	1.1
Муслимани	17411	816	0.4	4.7
Бугари	19281	1051	0.5	5.5
Буњевци	18785	204	0.1	1.1
Власи	36820	3873	1.7	10.5
Македонци	24788	465	0.2	1.9
Роми	84361	16581	7.1	19.7
Румуни	31344	1453	0.6	4.6
Русини	14577	59	0.0	0.4
Словаци	53847	363	0.2	0.7
Хрвати	66913	1315	0.6	2.0

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова 2002; Школска спрема и писменост, књига бр. 4, Републички завод за статистику, Београд, 2003.

Писменост, као основно обележја образовне структуре становништва, чини елементарну претпоставку процеса образовања и представља добар индикатор социјалне, економске и културне

развијености одређене друштвене средине. У државама у којима је неписменост искорењена, питање о писмености се не обухвата пописом, док је код нас било инкорпорирано у садржај свих досадашњих пописа.⁵⁾ Србија, на жалост спада у ред оних европских земаља које с почетка XXI века још увек нису искорениле елементарну неписменост. Према подацима пописа 2002. године у Србији (без Косова и Метохије) има 232,9 хиљада неписмених лица, што је 3,4% укупног становништва старијег од десет година (табела 1).

У Србији су присутне релевантне дистинкције између етничких заједница као резултат деловања социо-економских чинилаца, али у извесној мери и њихових специфичних етничких особености. Мада све националности имају приближно идентичне услове за развој и стицање писмености, аналитички преглед показује значајну диференцијацију. Срби имају 188,1 хиљада неписмених лица и стопу неписмености (3,3%) која је на нивоу опште за укупно становништво. Код осталих националности (Мађари, Црногорци, Хрвати, Словаци и др.) стопе се крећу испод опште (од 0,4% до 2,0%) па се може рећи да је неписменост готово искорењена, док су код других (Муслимани, Бошњаци, Албанци, Власи, Роми и др.) стопе неписмености на знатно вишем нивоу (од 4,7% до 19,7%). Током времена смањење неписмености карактеристично је за припаднике свих етничких заједница, али су разлике и даље веома изражене, при чему од свих националности у Србији, Роми имају убедљиво најлошију образовну структуру (Радушки, 2007).

Подаци показују да је једна петина ромске популације старије од десет година неписмена (16,6 хиљада тј. 19,7%), при чему су значајне разлике по полу (5,0 хиљада мушкараца тј. 11,8% и 11,6 хиљада жена тј. 27,6%). Поређења ради, Роми имају скоро шест пута већу стопу неписмености од припадника српске националности, али је при томе код Срба искључиво реч о лицима из најстаријег контингента (65 и више година), док је код Рома неписменост висока у свимзрастима.

5) Према методологији пописа ово питање се поставља свим лицима старијим од десет година а подразумева способност да се прочита и напише текст из свакодневног живота. Али треба имати у виду да се ови подаци добијају према субјективној изјави лица које се пописује, што оставља могућност за претпоставку да је удео неписмених већи јер су научна истраживања утврдила да је четворогодишње основно образовање минимум трајне писмености. Удео неписмених је низак ако се креће од 1% до 1,5% (реч је о уделу лица са менталним оштећењем која се не могу описменити и сл.), док већи удео неписмених у одређеној популацији резултат је деловања друштвених услова, нивоа социо-економског и културног развоја.

На висину опште стопе неписмености у великој мери утиче старосна структура становништва па праву слику овог проблема даје анализа дистрибуције неписмених лица према старости. У Србији проблем неписмености постоји пре свега због распрострањености неписмених међу старијим становништвом (пре свега женским), док је код ромске националности ситуација битно другачија. Алармантно је да су стопе неписмености веће од 10% у свим старосним групама укључујући децу старију од десет година, као и млађе средовечно становништво. Стопа неписмености креће се од 13,7 % у старосној групи 10-14 до 57,2% у узрасту 65 и више година (табела 2). Стопе су високе код оба пола, али је стање знатно критичније код женског становништва. Општа стопа неписмености код жена је преко два пута већа него код мушкараца. Наведене полне дистинкције евидентне су у свим старосним кохортама, а са узрастом се значајно повећавају. Тако, у млађим годинама (од 15 до 25 година) више је неписмених девојака од мушкараца за око 50%, у наредној старосној кохорти (од 25 до 29 година) преко два пута, а у старијим узрастима (од 45 до 60 година) неписмених Ромкиња је троструко више него мушкараца. Податак да су стопе неписмености Рома у узрасту 15-19 веће него у узрасту 10-14 (нарочито међу женама) указује на неопходност свеобухватне акције усмерене на описмењавање Рома и њихово укључивање у редовно осмогодишње школовање.

Табела 2. Неписменост Рома по старости и полу,
Србија (без КиМ), 2002

Старост	Становништво (старије од 10 година)			Број неписмених			Стопа неписмености (%)		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
Укупно	84361	42408	41953	16581	5019	11562	19,7	11,8	27,6
10-14	10573	5389	5184	1451	629	822	13,7	11,7	15,9
15-19	10099	5072	5027	1527	605	922	15,1	11,9	18,3
20-24	9724	5018	4706	1317	502	815	13,5	10,0	17,3
25-29	8720	4472	4248	1080	350	730	12,4	7,8	17,2
30-34	7489	3846	3643	1007	329	678	13,4	8,6	18,6
35-39	7092	3640	3452	1159	326	833	16,3	9,0	24,1
40-44	7090	3660	3430	1338	367	971	18,9	10,0	28,3
45-49	6383	3273	3110	1455	359	1096	22,8	11,0	35,2
50-54	4731	2362	2369	1163	285	878	24,6	12,1	37,1
55-59	3128	1516	1612	954	220	734	30,5	14,5	46,0
60-64	2842	1377	1465	1055	264	791	37,1	19,2	54,0
65 и више	4537	1879	2658	2593	612	1981	57,2	32,6	74,5
Непознато	1953	904	1049	482	171	311	24,7	18,9	29,6

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 2002; Школска спрема и писменост, књига број 4, Републички завод за статистику, Београд, 2003.

Треба још једном подсетити на извесну непоузданост статистичких података која потиче из лошег обухвата ромског становништва пописом, затим услед њихових честих промена етничке припадности, миграција и других фактора. Као неопходност намеће се потреба дубље анализе и свестранијег приступа проблему неписмености Рома, при чему треба имати у виду да је реч о најмлађој националности у Србији чија просечна старост износи 27,5 година, а удео старих 65 и више година само 4,3%.

Поред писмености, школска спрема је такође важна одредница образовне структуре становништва. Школовање, које у савременом друштву представља основни канал друштвене мобилности и промоције, једна је од најболнијих тема у свакодневном животу Рома. Демографско-статистички показатељи и многобројна анкетна истраживања показују да се они у овом погледу налазе на дну друштвене лествице. Од свих етничких заједница у Србији, Роми имају најлошију квалификациону структуру јер је највећи проценат лица са непотпуним основним образовањем, а најмањи са средњим, вишим и високим образовањем. Релативно висок удео лица са завршеном основном школом дугују младој старосној структури своје популације и каснијем укључивању у систем обавезног школовања, што је случај и са осталим демографски младим етничким заједницама (Албанци, Бошњаци и др.).

Подаци пописа 2002. године показују да је чак једна четвртина ромске популације старије од 15 година без икакве школске спреме (25,6%), 36,3% има непотпуно основно образовање, 29,0% завршену основну школу, 7,8% средњу стручну спрему, а само 0,1% факултетску диплому. Дакле, удео нешколованих (лица без школске спреме, 1-3 разреда основне школе и 4-7 разреда основне школе), износи 62%, што значи да готово две трећине Рома не заврши ни законски обавезно осмогодишње школовање. За сагледавање етничке издиференцираности и типа образовне структуре становништва, а самим тим и социјалног положаја појединих националности у некој друштвеној средини, веома је илустративан показатељ о уделу лица која имају више од елементарног образовања. Код Рома школованих лица је 37,1% (основна школа 29,0%, средње образовање 7,8%, више и високо 0,3%), у оквиру којих је број Рома са факултетском дипломом маргиналан (84 или 0,1%). Поређења ради, Срби имају готово шест пута веће уделе лица са средњом стручном спремом, док код високе стручне спреме чак и до 40 пута.

Посматрано по полу, женски део популације у просеку има нижи ниво образовања, што је последица друштвено-економских прилика, културе, традиције, односа међу половима и положаја жене у породици и друштву. Разлика по полу је најизраженија управо у групи лица без школске спреме, где је Ромкиња два пута више него мушкараца (34,3% наспрам 17,0%). Завршена 4-7 разреда основне школе има исти број дечака и девојчица, док се већ са вишим нивоима образовања разлика по полу битно повећава у корист мушкараца. Тако, завршену основну школу има 23,8% жена, а 34,1% мушкараца, средњу школу двоструко више мушкараца него жена, док је највећа дистинкција присутна код вишег и факултетског образовања (0,5% мушкараца и само 0,1% жена.).

Табела 3. Роми стари 15 и више година према полу и школској спреми, Србија (без КиМ), 2002

	Свега	Мушко	Женско
Укупно	73788	37019	36769
Без школске спреме	18889	6283	12606
1-3 разреда основне школе	5056	2386	2670
4-7 разреда основне школе	21709	10876	10833
Основно образовање	21404	12639	8765
Средње образовање	5760	4128	1632
Више образовање	145	107	38
Високо образовање	84	68	16
Непознато	741	532	209
Структура (%)			
Укупно	100,0	100,0	100,0
Без школске спреме	25,6	17,0	34,3
1-3 разреда основне школе	6,9	6,5	7,3
4-7 разреда основне школе	29,4	29,4	29,5
Основно образовање	29,0	34,1	23,8
Средње образовање	7,8	11,2	4,4
Више образовање	0,2	0,3	0,1
Високо образовање	0,1	0,2	0,0
Непознато	1,0	1,4	0,6

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 2002; Школска спрема и писменост, књига бр. 4, Републички завод за статистику, Београд, 2003.

УКЉУЧИВАЊЕ РОМСКЕ ДЕЦЕ У ОБРАЗОВНИ СИСТЕМ СРБИЈЕ

Образовање ромске деце је једно од најзначајнијих питања у настојањима да се побољшају животни услови и промени социоекономски положај Рома. Мада је обухватност деце у похађању наставе већа него ранијих година, још увек је присутан ”ромски синдром”- нередовно одлажење у школу и рано напуштање школовања. Велики број ромске деце уопште не похађа школу или напушта школу у трећем или четвртном разреду. Узроци лошег обухвата Рома системом образовања у Србији су бројни и комплексни. Ромска деца немају никакве услове за учење у условима у којима живе и одрастају, док се истовремено суочавају и са разним проблемима у школи. Они се тешко уклапају у систем основног образовања, не познају добро језик на коме се одвија настава, па због субјективних тешкоћа, бројних предрасуда и дискриминације према њима врло брзо напуштају школу, што се огледа и на плану повећаног девијантног понашања (просјачење, и сл.). Често се упућују у тзв. специјалне школе (приближно 80% од укупног броја деце у тим школама су Роми), а основни разлог је непознавање српског језика и жеља родитеља да им деца добију бесплатне књиге, превоз, оброк. Неки су мишљења да би могућност праћења наставе на ромском матерњем језику (макар у првим разредима основне школе) много више олакшало њихово даље школовање него што би узроковало додатну гетоизацију, док други сматрају да језичка баријера није основна препрека редовном школовању, већ првенствено лош материјални положај породице, ниво образовања родитеља, традиција, обичаји и друго. За Роме који су читав свој живот подредили пуком преживљавању, школовање деце нема посебно значајну вредност. Затворени у своје етничке оквире, полуписмени и необразовани, они не могу помоћи својој деци у постизању бољег успеха у школи или у професионалном напредовању. Поред тога, присутна је недовољна посвећеност и мотивисаност наставног кадра за посебан рад са ромском децом, као и неприхватање и неразумевanje специфичног начина живота Рома од стране шире друштвене заједнице.

Наиме, ставови према Ромима нису једностранни, али негативни етнички стереотипи преовлађују, због чега постоје различити облици дискриминације према њима. Колективна дискриминација, која се заправо највише огледа у игнорисању проблема ове етничке

групе, а мање у самој агресивности, затим велика етничка дистанца због њиховог начина живота и статуса маргиналне друштвене групе, одувек је била препрека за њихову интегрисаност и равноправне односе са другим народима. Етничка дистанца према ромској популацији мерена, на пример, прихватањем пријатељства, у поређењу са свим осталим етничким заједницама је највећа. Избегавање контаката, манифестована или латентна социјална дистанца један је од битних показатеља неприхватања ове етничке групе. Само мали број спреман је да прихвати Роме као суседе, «да им дете седи у истој клупи са ромским дететом, а већина је оних који једноставно речено осећају гнушање пред идејом о браку или било каквој сличној вези са Ромима. Али, и Роми су свесни да их други не прихватају, па «бирају» своју изолацију што је одувек спречавало њихову адаптацију и интеграцију» (Јакшић, 2002).

Кључ за социјалну и друштвену промоцију и интеграцију Рома у друштвени живот несумњиво је образовање. Али, као најсиромашнији слој у друштву немају никакве услове за школовање, а зато што нису школовани искључени су из економског и друштвеног живота, што их неизбежно води сиромаштву, па се тако стално налазе у "зачараном кругу" репродукујући генерацијско сиромаштво (Симић, 1996).

Већина научних истраживача и ромских лидера се слаже да је образовање један од најважнијих фактора социјалне мобилности, али имајући у виду да је то скуп процес који захтева финансијска средства, затим неповољне услове у којима Роми живе, непостојање навике школовања, традицију и обичаје, питање свакодневног преживљавања и запослености (бар једног члана породице) битније је за ромску заједницу од образовања. Та два сегмента тесно су повезана, али "виши ниво образовања ма колико значајан, не може аутоматски да обезбеди просперитет ромске породице" (Јакшић, 2007). Са друге стране, образовање води модернизацији која доприноси једнакости, али укида етнокултурне различитости и утиче на мењање или губљење ромског идентитета. Тако се поставља питање колико заправо успешно адаптирање, односно усвајање модерних вредности неопходних за интеграцију у једно друштво, слаби свест о националном идентитету и води ка асимилацији. Нека анкетна истраживања су показала да своје етничко порекло најчешће мењају или прикривају они Роми који су успели да се отргну из типичног ромског окружења и који су се образовно, професио-

нално и статусно уклопили у оквире шире друштвене заједнице (Митровић, 1996).

Генерално, постоје два приступа када је реч о томе како најбоље унапредити положај Рома и заштитити њихова људска и мањинска права. Први се залаже за остварење свих права која су законом загарантована и свим другим мањинама, а други приступ за признавање права Ромима као посебној мањини, полазећи са становишта да су они изузетак по својим особеностима у поређењу са другим националностима. С тим у вези, у Србији се по први пут у правној регулативи појављује термин “позитивне дискриминације” у Савезном закону за заштиту права и слобода националних мањина (из 2002. године) под којим се подразумева увођење посебних мера (тј. афирмативне акције) за постизање равноправности и унапређење положаја ромске етничке заједнице, нарочито у погледу образовања и запошљавања.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Може се закључити да се Роми према образовању, али и по свим другим показатељима друштвеног положаја (запосленост, друштвени углед, животни стандард, и сл.) налазе на најнижој друштвеној лествици. Необразованост ромске популације је феномен дубоко укоренен у обрасцима понашања, не само код Рома, већ и шире друштвене заједнице. Изразито неповољна образовна структура Рома један је од најважнијих узрока њихове неинтегрисаности у друштво, а утиче на одржавање и продубљивање социо-економског и културног јаза између ромског и осталог становништва. Искључивање ромске деце из редовног школовања ће у наредном периоду имати за последицу генерације које ће и даље репродуковати неписмене, а тиме и социјално неприлагођене модерним друштвеним токовима. Зато је проблем укључености Рома у образовни систем једно од најактуелнијих питања, посебно са становишта друштвене интеграције, социјалне покретљивости, побољшања социо-економског положаја и националне еманципације.

У препорукама Европске уније у вези са образовањем⁶⁾ се истиче да се неповољан положај Рома у европским државама може превазићи једино ако се ромској деци гарантују једнаке могућно-

6) Принципи и смернице за побољшање ситуације Рома који су засновани на препорукама специјалистичке групе Рома Савета Европе и на препорукама Високог комесара ОЕБС-а за националне мањине, усвојени од стране Европске уније -а на самиту у Тампереу, 1999. године.

сти у области образовања. Зато све државе које формулишу политику за побољшање положаја Рома, образовање треба да сматрају приоритетом, при чему треба имати у виду неповољан положај Рома у друштву, а нарочито њихову веома тешку социо-економску ситуацију. Државе треба да обезбеде једнаке образовне могућности за ромску децу у циљу искорењивања дискриминације у школама, као и да на одговарајући начин омогуће наставницима и другом стручном особљу адекватну обуку у области мултикултурног образовања. Неке од препорука односе се и на увођење тзв. позитивне дискриминације да би се повећао квалитет и ефикасност образовања Рома, затим на елиминисање праксе усмеравања ромске деце у специјалне школе или одељења (за ментално заостале ученике), као и на покривање трошкова везаних за образовање (убеници и сл.). Образовна политика треба да обухвати и мере за образовање одраслих лица (посебно жена) и стручно образовање.

Неопходно је разумети да није проблем само у ромској заједници него и у друштву, па су потребни заједнички напори да би се превазишли векови неписмености, сиромаштва, дискриминације и маргинализације ромске етничке заједнице. Због тога, образованост и положај ромске националне мањине данас представљају изазов концепту толеранције, једнакости и демократичности, као и ефикасности спровођења образовне и мањинске политике. За једну демократску и хуману државу потребно је прихватање идеје мултиетничности и мултикултуралности, што подразумева и могућност успешне адаптације и равноправне интеграције Рома у друштво.

ЛИТЕРАТУРА

- BRIZA, Jan (2000). "Minorities in Central Serbia", *Minorities Right in Yugoslavia*, International Report, No.6, MRG, London, UK, pp. 20-26.
- ЂОРЂЕВИЋ, Б. Драгољуб (уред.) (2004). *Роми од заборављене до мањине у успону*, Одбор за грађанску иницијативу, Ниш.
- ЈАКШИЋ, Божидар (2002). "Људи без крова", Република, Београд.
- ЈАКШИЋ, Божидар (2007). "Образовање и школовање ромске деце", *Друштвене науке о Ромима у Србији*, САНУ, Одељење друштвених наука, вол. СХИХ, књига 29, Београд, стр.81-93
- МАЦУРА, Милош (1993). "Демографске промене и друштвени развитак Рома", *Друштвене промене и положај Рома*, САНУ, књига 2, Београд, стр. 26-34.
- МИРГА, Анџеј & Николае.ГЕОРГИ (1997). «Ромски народ у историјском контексту», *Ромолошке студије*, серија И, број III-IV, Београд, стр. 3-50.

- МИТРОВИЋ, Александра (1996). “Положај Рома у друштву”, *Положај мањина у СР Југославији*, САНУ, Одељење друштвених наука, књига 19, Београд, стр. 807-819.
- ПЕТРОВИЋ, Ружа (1992). “Демографске особености Рома у Југославији”, *Развитак Рома у Југославији-проблеми и тенденције*, САНУ, књига 1, Београд, стр. 115-127.
- POULTON, Hugh (1997). “Insiders and Outsiders: the Transnational Minorities- Jews, Armenians, Vlachs and Roma”, *Minorities in Southeast Europe: Inclusion and Exclusion*, International Report, Minority Rights Group, London, No. 6, pp. 8-11.
- РЗС (2003). Попис становништва, домаћинства и станова 2002; школска спрема и писменост, књига бр. 4, Републички завод за статистику, Београд.
- РАДУШКИ, Нада (2007). “Националне мањине у Централној Србији – етничке промене и демографски развој”, Институт друштвених наука, Београд.
- РАДУШКИ, Нада (2007). “Демографске и етничке особености Рома у Србији”, *Друштвене науке о Ромима у Србији*, САНУ, Одељење друштвених наука, вол. СХИХ, књига 29, Београд, стр. 81-93.
- СИМИЋ, Ђура (1996). “Школовање и образовање као услов социјалне-друштвене промоције Рома”, *Положај мањина у СР Југославији*, Београд, САНУ – Одељење друштвених наука, књига 19, Београд, стр. 833-843.
- ТОМОВА, Илина (1995). *The Gypsies in the Transition period*, International Center for Minority Studies and Intercultural Relation, Sofia.

Nada Raduski

EDUCATION AS THE KEY SOLUTION FOR INTEGRATION OF ROMA TO SOCIETY

Summary

Roma people represent one of larger ethnical communities in Serbia and in other states of central and southeastern Europe, where their long-term marginalization, segregation and discrimination have caused their difficult social status. Judging by all socio-demographic pointers such as education, employment, ranking in social structure, life standard and similar; the Roma people have been situated at the lowest level of social structure. Extremely bad education level of the Roma people has been of the most important causes for their unsuccessful integration into society and it also have caused keeping and deepening of socio-economic and cultural gap between the Roma people and other citizens. In this work, on the basis of 2001 citizen register; there have been analyzed the causes and

consequences of high level of illiteracy, very low level of employment structure, as well as problem of inclusion of the Roma children to the educational system of Serbia, thus representing one of the most acute questions in the field of social integration, social mobility, improvement of socio-economic position and national emancipation of the Roma people.

Key Words: Roma, education, position, social integration, Serbia

ТРАНЗИЦИЈА

205

Жарко Обрадовић

СРБИЈА - ДРЖАВА СОЦИЈАЛНЕ ПРАВДЕ
(УСТАВНА НАЧЕЛА И ПРАКСА)

УДК: 304(497.11)

Примљено:

15. јануара 2009.

Прихваћено:

12. фебруара 2009.

Оригинални

научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

POLITICAL REVIEW

Година (XXI) VIII, vol=19

Бр. 1 / 2009.

стр. 205-222.

Жарко Обрадовић

Факултет за државну управу и администрацију

Мегатренд универзитет, Београд

СРБИЈА – ДРЖАВА СОЦИЈАЛНЕ ПРАВДЕ (УСТАВНА НАЧЕЛА И ПРАКСА)

Сажетак

Социјална правда и социјална политика данас се налазе у центру пажње научника, политичара, економиста, стратега економског и технолошког развоја друштва. Ни једно савремено друштво данас се не одриче социјалне правде као једног од својих темеља. Наравно, различита друштва и различите политике, зависно од читавог низа друштвених чинилаца на различите начине схватају садржај и смисао социјалне правде, а материјалне могућности и карактер друштвеног уређења одређују њене објективне домете. Социјална правда је данас, као и кроз целу историју људског рода вишезначна, сложена, и у различитом степену доступна.

Социјална политика је творевина савременог грађанског друштва, утемељеног на грађанским слободама и правима, вишестраначкој парламентарној демократији и тржишној утакмици. Социјална политика је скуп функционално повезаних институција и инструмената, путем којих се остварује социјална правда, потврђујући тако снагом чињеница да је социјална правда једна од неспорних цивилизацијских тековина савременог доба. Ово питање социјалне правде, односно социјалне политике се на специфичан, често веома конфликтан начин отвара у земљама транзиције, укључујући и Србију.

Кључне речи: социјална правда, социјална политика, транзиција, сиромаштво, дискриминација, социјални концензус, индустријски и социјални конфликти.

Социјална правда спада у неспорне цивилизацијске тековине савременог доба. Сама реч социјална правда употребљава се у више значења – као етички принцип, као политичко програмско опредељење, као један од темеља економске и развојне стратегије друштва, потврђујући на тај начин своју свеобухватност и сложеност, повезаност и условљеност са другим етичким и принципима уређења савремених друштава.

Али социјална правда, није само тековина савремене епохе. Она је морални принцип који је присутан кроз целокупну историју људског рода, а темељи се на солидарности као изразу друштвеног карактера људског бића, односно чињеници да човек – појединац, ни биолошки, ни друштвено не може опстати ван друштвене заједнице.

Социјална правда је кроз векове била предмет најрадикалнијих друштвених подела и конфликта. Ни један владар, не рачунајући оне најокрутније, којима ни људски живот ништа није значео, ни један друштвени систем у историји, није се одрекао начела социјалне правде. Наравно, веома различито су је схватили, па је социјална правда, кроз историју често била неправда.

Социјална правда је веома често и у дугом периоду људске историје изједначавана са милосрђем, хришћанским, или милосрђем према схватањима неке друге вере, актом милости јачих према слабијима. Таква схватања социјалне правде присутна су и данас. Она се у савременим друштвима испољавају, пре свега, кроз ограничено схватање социјалне политике, као „социјалне“, која је усмерена искључиво на тренутно санирање или тачније речено прикривање најрадикалнијих облика сиромаштва и социјалне искључености.

Савремено доба донело је суштинске промене у етичком, теоријском и практичном схватању социјалне правде и критеријумима за њено оцењивање.¹⁾ Полазну основу, односно друштвено окруже-

1) Термин „социјална правда“ присутан је у многим међународним документима, уставним актима и законима држава, али и у (оснивачким) актима међународних организација. У преамбули Устава Међународне организације рада социјална правда се тако примера ради поставља као услов обезбеђења светског мира („универзални и трајни светски мир може (се) обезбедити једино ако се заснује на социјалној правди“), даје објашњење узрока неправде („постојећи радни услови садрже такву неправду, невољу и оскудицу за велики број људи тако да узрокују тако велико незадовољство да су угрожени мир и хармонија света“) као и услов обезбеђења „трајног мира у свету“ („стално и систематски ради (МОР - примедба Ж.О.) на побољшању радних, социјалних и економских услова радника“). Наведено према: Krivokapić Boris: *Eвропска социјална повеља*, Centar za antiratnu akciju, Beograd 2002. godine, str. 13

ње које је условило ове промене представља грађанско друштво, чији су темељи тржишна привреда, вишестраначка парламентарна демократија и слободни грађанин са корпусом људских слобода и права. Ток борбе, односно друштвени процес успостављања људских слобода и права у савременом смислу те речи, потврђује да људска права чине недељиву целину, која у себи садржи – основне људске слободе, политичка, економска, социјална и културна права и да се слобода човека и слободно друштво остварује само тамо где се сва ова права остварују у целини. Другим речима, без социјалних слобода и права нема стварне слободе човека и слободног, демократског и хуманог друштва. Напротив, степен остваривања социјалних права је један од основних критеријума хуманости и демократичности једног друштва. На супротној страни од социјалне правде налази се дискриминација, која је веома опасан извор индустријских и социјалних конфликта, политичке и социјалне нестабилности и која, не само појединцима и друштвеним групама који су њене жртве, него и друштву у целини наноси ненакнадиве штете.

Успостављање и остваривање социјалне правде у савременом друштву, није међутим, само етичко, већ и економско и развојно питање. Социјална правда је неопходни инструмент у супротстављању сиромаштву и подизању потрошачке моћи друштва у целини, што је услов стабилног, дугорочног функционисања тржишне привреде. Савремени капитализам се пре много деценија суочио са овим изазовима. Један од одговора на ове изазове био је конституисање социјалне политике као скупа инструмената за остваривање начела социјалне правде, солидарности и једнаких шанси и новог приступа економској и развојној пракси друштва. Практика савремене Европе и света недвосмислено потврђују да су највеће домете у економском и технолошком развоју и на томе заснованом стандарду света рада и становништва у целини оствариле оне земље које су на оптималан начин повезале принцип тржишне утакмице са принципима социјалне правде и солидарности, односно које су дефинисале и остваривале социјалну политику као интегрални део укупне развојне стратегије друштва.

Социјална политика у условима транзиције добија нове аспекте и нове садржаје. То у великој мери условљава чињеница да је транзиција по дефиницији конфликтан и противуречан процес из једног у друго друштвено стање, које подразумева, поред осталог,

целовиту промену система вредности и начина живота. Искуство свих земаља транзиције потврђује да је социјална цена транзиције била један од највећих извора индустријских и социјалних конфликата. То је на један веома специфичан, радикалан начин дошло до изражаја у Србији, будући да је целокупна социјална цена транзиције пребачена искључиво на терет припадника света рада. Социјална политика је у Србији, али и у још једном броју земаља транзиције, у којима овај процес није текао жељеним током, у великој мери играла улогу „дежурног ватрогасца“, гасећи социјалне пожаре и лечећи последице лоше и неправедне економске и развојне политике, пре свега огромне системске, дуготрајне незапослености и убрзаног сиромашења огромне већине становништва, односно изузетно убрзаног класног раслојавања. При томе треба имати у виду снажан утицај принципа и праксе високог степена социјалне сигурности и социјалне правде из претходног система, који је имао и позитиван и негативан утицај на текућа кретања у овој области.

Нови, Устав Републике Србије из 2006. године је Србију у члану 1 одредио као државу, засновану на социјалној правди²⁾ и другим вредностима и начелима на којима се држава заснива и које примењује у политици и приликом доношења закона. И претходни, Устав Републике Србије из 1990. године је, такође, Србију одредио као државу засновану на социјалној правди³⁾, као и другим вредностима и начелима. Актуелни Устав Републике Србије, као и претходни, обухвата људске слободе и права који чине садржај социјалне правде и уставно правне праксе социјалне политике. Међутим, тек остварење дефинисаних циљева даје оцену о стању друштва и достигнутом степену правичности и солидарности. Устав, међу бројним људским правима истиче и право на достојанствен и слободан развој личности; право на живот; неповредивост физичког и психичког интегритета; забрану ропства, положаја сличног ропству и принудног рада; право на рад; здравствену заштиту; социјалну заштиту; пензијско осигурање; право на образовање; посебну заштиту породице, мајке, самохраног родитеља и детета; и др. Међутим, поменута и друга права, садржана у Уставу Републике Србије, сама по себи представљају не само један вредносни став, већ и формално правно опредељење државе да заштити

2) Видети: Устав Републике Србије, Службени гласник Републике Србије, број 98/2006

3) Видети: Устав Републике Србије, Службени гласник Републике Србије, број 1 од 28 септембра 1990. године

основне цивилизацијеске вредности и тековине, док је сама работа тих права у усвојеним законима и њихова примена у пракси, тј. социјална политика која се спроводи, у ствари прави показатељ намера владајућих политичких структура, да успоставе социјалну правду и да људска права и основне слободе учине доступним свим грађанима.

Неспорно је, да током задње деценије двадесетог века, Србија није могла у потпуности да спроведе у дело сва Уставом утврђена права и законска решења, нити садржај социјалне политике. Препрека томе, била је ситуација у којој се налазила Србија (тада чланица Савезне Републике Југославије). Од маја 1992. године, Србија је била изложена економским и политичким санкцијама међународне заједнице.

У таквим условима није се могао одвијати нормалан процес рада, производња и трговина. Санкције су гушиле привреду, спречавале редовне новчане токове, биле препрека размени роба и знања са другим државама, препрека развоју науке и културе. Последица ситуације и стања у коме се тада налазила Србија била је и неефикасност државе и немогућност да се поштују закони у погледу редовне исплате остварених зарада, као и социјалне заштите. Последица је, такође, била и постојање инфлације, недостатак сировина за процес производње што је утицало на смањење и гашење производње, као и опште осиромашење друштва. Присуство више стотина хиљада избеглица са простора бивше СФРЈ (највише из Хрватске и Босне и Херцеговине)⁴⁾ као и оружана агресија чланица НАТО-пакта у првој половини 1999. године током које је, поред људских жртава, у значајној мери уништена инфраструктура Србије и причињена огромна материјална штета (различите процене говоре о преко 100 милијарди долара причињене штете), су ионако тешку економску и социјалну ситуацију у Србији учинили још тежом. Наведени неповољни чиниоци ставили су посебно тешке изазове пред социјалну политику. У веома ограниченим материјалним условима требало је пружити елементарну људску и материјалну заштиту стотинама хиљада избеглица, незапослених, инвалида. У таквим околностима социјална политика се објективно морала концентрисати на елементарна егзистенцијална питања. Ипак, упркос свему поменутом очуван је систем социјалне и

4) Видети детаљније: ПОПИС ИЗБЕГЛИЦА И ДРУГИХ РАТОМ УГРОЖЕНИХ ЛИЦА У САВЕЗНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈИ, УНХЦР – Високи комесаријат Уједињених нација за избеглице, Београд 1996, стр. 19

здравствене заштите, школовање је било доступно и бесплатно, запослени (због санкција) нису добијали отказ, процес приватизације друштвених предузећа је био у зачетку а законска решења су давала право запосленима да буду власници већинског дела акција, извршен је откуп станова у корист њихових корисника, пензијски основ се утврђивао на основу просека зарада десет најбољих година а пензије се усклађивале са растом зарада и трошкова живота и др. Држава је, дакле, спроводила мере социјалне политике у складу са (скромним – ограниченим) економским могућностима.

Политичке промене из октобра месеца 2000-те године су означиле почетак успостављања новог друштва у Србији, либералне демократије. Нов концепт изградње друштва пратила су и нова законска решења. Донет је нови Закон о раду, Закон о запошљавању, Закон о здравственој заштити, Закон о пензијском и инвалидском осигурању, Закон о приватизацији и други закони.

Нови концепт изградње друштва и нови закони су у протеклих осам година донели велике промене готово у свим сферама живота, нарочито у области социјалне политике и довели до готово драматичних негативних промена у начину живота највећег броја становника Србије.

У Србији је од 2001. до 2006. године приватизовано 1.805 предузећа од којих су нека предузећа купљена од стране нових власника далеко испод реалне цене и под сумњивим околностима⁵⁾. Закон о приватизацији је онемогућио запослене (раднике) да буду власници већинског пакета акција⁶⁾, а новим власницима је практично дао огромна права у погледу односа према запосленима.

Уместо отварања нових радних места или испуњавања преузетих обавеза према запосленима, уследило је отпуштање радника, створена је маса социјално угрожених радника и чланова њихових породица.

У Србији је крајем 2007. године било преко милион незапослених лица. Од 2001. до 2005. године у Србији је присутно стално смањење запослености, а повећање незапослености тако да је она крајем 2007. године износила 21,6% (док је у Европи она око 7,5%). На посао у Србији, према подацима из 2007. године, се че-

5) Видети детаљније: КОРУПЦИЈА, власт и држава, део 2; приредили Верица Бараћ и Иван Златић; RES PUBLICA, Београд 2005; KORUPCIJA, Naše teme, br. 2, Službeni glasnik, Beograd 2006.

6) Чланом 25 Закона се утврђује да “ субјект приватизације продаје 70 % капитала који се приватизује”; Видети :Закон о приватизацији , Службени гласник РС, број 45/2005

ка 49 месеци. Од људи који чекају на посао на листи Националне службе запошљавања 55% њих на посао чека дуже од две године. Просечна старост незапослених лица износи 37 година. Међу незапосленима 54% су жене.

Поред преко 1.000.000 људи који су незапослени, још око 640.000 људи ради у сивој зони, а према незваничним подацима око 40% националне економије одвија се у сивој зони. При томе су посебно угрожени млади, који први пут траже посао, као и радници средње старије и старије генерације, који су највеће жртве транзиције, или тачније речено дискриминаторске политике која се према њима спроводи. Закон о раду је оставио раднике беспомоћним у односу на послодавце и могућност добијања отказа, а обавезе државе према незапосленима су све мање и краће.

Закон о пензијском и инвалидском осигурању из 2003. године и допуне овог закона у годинама касније, успоставили су нов начин утврђивања пензија (цео радни век), нов начин усклађивања пензија (два пута годишње, на основу статистичких података, са кретањем трошкова живота), као и подизање старосне границе као услова за стицање права на старосну пензију.⁷⁾

У Србији, према подацима из априла месеца 2007. године било је 1.274.538 корисника пензија. Потребно је констатовати да је неповољан однос између броја запослених (односно оних који плаћају допринос за пензијско и инвалидско осигурање) и броја корисника пензија. Последњих година озбиљно је поремећен однос између броја запослених и броја пензионера (све мањи број запослених издржава све већи број корисника пензија) тако да је однос од 5,47% : 1 из 1957. године, односно 2,55 : 1 из 1990. године, тај однос 2007. године износи 1,56 запослених на 1 пензионера у Републици Србији (уколико се не десе промене у области запошљавања у Србији, није далеко дан када ће број пензионера бити већи од броја запослених).

Примања пензионера су јако мала и имају сталан пад у односу на просечну зараду у Републици. Примера ради, око 60% пензионера прима пензије мање од 11.000 динара, а преко 400.000 пензионера у 2007. години примало је пензију мању од 8.000 динара.

7) Видети детаљније: Закон о пензијском и инвалидском осигурању и Закон о изменама и допунама Закона о пензијском и инвалидском осигурању, Службени гласник Републике Србије, бр. 34/03, 64/04, 84/04 и 85/05.

Процент учешћа просечне пензије у просечној заради у Републици Србији се од 2000-те године константно смањује. Године 2002. тај проценат је износио 72,99%, 2004. године 67,89%, 2006. године 61,76%, а јуна месеца 2007. године само 53,22% од просечне зараде. Не поштује се ни законом утврђена заштитна одредба да износ просечне пензије не може бити мањи од 60% просечне зараде.

Лош положај пензионера потврђују и подаци да $\frac{3}{4}$ пензионерских домаћинстава у централној Србији и Војводини није у стању да обезбеди себи најнужнију храну и лекове, а пензионери са минималном пензијом немају средстава ни за основне животне намирнице (као што су млеко, месо и воће).

Сиромаштво је на велика врата ушло у Србију после 2000-те године. Статистички посматрано Србија је 2007. године била 10 пута сиромашнија од Пољске и пет пута од Турске, а само је у Албанији степен сиромаштва већи.⁸⁾

Једна трећина становника живи мање од 30 долара месечно, а 18% у условима апсолутног сиромаштва са мање од 20 долара месечно. Сваки десети становник у Србији живи на минимуму егзистенције (са 2,5 долара дневно). Карактеристике сиромаштва у Србији су прикривена незапосленост, низак ниво здравствене заштите, преко пола милиона избеглица и око 220.000 расељених лица, погоршава стање сиромаштва аутохтоног становништва, док је више од 150.000 односно 46% деце у категорији сиромашних, а више од 400.000 пензионера, како је то већ и истакнуто, има најниже пензије.

У области здравствене заштите грађана (ситуација) стање је, такође, веома тешко. Као последица нових прописа у области јавног здравља, на основу којих постоји значајно учешће грађана у плаћању здравствених услуга, све је мања доступност и обезбеђивање заштите здравља многих слојева становништва.

Показатељ ограничене доступности здравствене заштите јесте и податак да (због компликоване процедуре добијања здравствених књижица) преко пола милиона грађана не може да оствари своје уставом гарантовано право на лечење.

И друге категорије грађана, готово без изузетка, платиле су цену новог концепта развоја друштва и њихова права су, новим зако-

8) Видети: Први извештај о имплементацији Стратегије за смањење сиромаштва у Србији, Влада Републике Србије, Београд 2005.

нима или изменом и допуном постојећих закона, у значајној мери умањена.

Процес образовања је постао, у међувремену, економска категорија и образовање, поготову високо је све мање доступно највећем броју младих људи. Образовна структура становништва је данас 2008. године јако лоша јер статистички подаци говоре (према попису од 2002. године) да међу становништвом старим 15 и више година, без школске спреме има 357.552 лица, са завршеним од 1 до 3 разреда основне школе има 126.127 особа а са 4 до 7 разреда основне школе 896.647 лица, што је укупно 1.380.526 грађана Републике Србије без завршене основне школе. Неписмених грађана (који се потписују палцем) 2002. године је било 232.925 (или 3,4% од укупно 6.761.061 становника Србије старих 10 и више година који су обухваћени пописом). Факултетски образованих грађана је 2002. године било 411.944 или 6,51%⁹⁾, што је озбиљно упозорење за Србију јер у многим земљама тај број износи више десетина процената.

О стању у земљи, односу према младима, говори и податак да је 500.000 академица већ отишло из своје земље у свет, док је 300.000 младих без посла.

Радно и социјално законодавство у Србији далеко је испод законодавства у развијеним демократским земљама Европе и Међународних стандарда. С тим у вези треба подсетити, да пет година после повратка Србије у Савет Европе, није ратификован кључни документ у области радних и социјалних права – Европска социјална повеља.

Оно што је заједничко за економски и технолошки развијене земље Европе и света као и за земље транзиције јесте да се социјална политика данас мора и може посматрати само у ширем друштвеном контексту као саставни део укупне стратегије развоја друштва. То подразумева ослобађање од оних уских, ограничених схватања социјалне политике, која су и данас снажно присутна и утицајна у Србији, али, истини за вољу и у другим земљама транзиције, која социјалну политику изједначавају са „социјалом“, механизмом за гашење пожара и ублажавање последица социјалних неправди. Таква схватања имају своје упориште у реалном стању у друштву, пре свега у даљем економском и технолошком заостајању

9) Видети: СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК СРБИЈЕ 2005, Републички Завод за статистику Србије, Београд 2005, стр. 78.

земље, сиромаштву, ограниченим ресурсима, што условљава да се институције и материјални ресурси социјалне политике усмеравају претежно или искључиво на покривање тренутних егзистенцијалних потреба великог броја сиромашних, незапослених и обесправљених. Таква социјална политика, као што и сами видимо и као што осећају стотине хиљада оних који доживљавају такву судбину, само повећава сиромаштво и већ неприхватљиве социјалне разлике. Настављање такве праксе неизбежно води ка трајној стабилизацији сиромаштва, као зле судбине великог броја људи у Србији.

Да би Србија коначно изашла из зачараног круга сиромаштва, индустријских и социјалних конфликта, у којима се бесмислено троши огромна енергија, неопходно је применити Националну стратегију одрживог развоја коју је усвојила Влада Републике Србије и постићи минимални национални, социјални концензус о значају стратегије и путевима и социјалној цени њеног остваривања. То ће бити први и најважнији тест политичке зрелости, одговорности и компетентности свих релевантних политичких и друштвених снага у времену које је пред нама. Искуство успешних земаља транзиције у том погледу је веома јасно. Успешне земље транзиције, на пример, Чешка, Пољска, Словенија, успех транзиције у великој мери дугују томе што су на почетку овог сложеног и конфликтног процеса постигли социјални концензус. У Србији у претходном периоду управо због непостојања такве, опште прихваћене стратегије, транзиција је имала изузетно високу социјалну цену, која је у целини била преваљена на терет радништва. Управо та социјално неиздржљива и морално неприхватљива цена транзиције јесте један од кључних узрока оправданог револта радништва, индустријских и социјалних конфликта, који су постали део наше свакодневице, социјалне и политичке нестабилности. На другој страни оваквог стања налазе се организовани криминал, корупција, енормно богаћење привилегованих друштвених слојева.

Национална стратегија одрживог развоја Србије дефинише одрживи развој као „циљнооријентисан, дугорочан, непрекидан, свеобухватан и синергетски процес који утиче на све аспекте живота (економски, социјални, еколошки и институционални) на свим нивоима“¹⁰⁾. Одрживи развој подразумева израду модела који с једне стране, на квалитетан начин задовољавају друштвено-економске потребе и „интересе грађана“ који истовремено, са

10) Наведено према: НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЈА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА, Службени гласник Републике Србије, Београд 2008. године

друге стране „уклањају или смањују утицаје који прете или штете животnoj средини и природним ресурсима“. Дугорочни концепт одрживог развоја Србије, тј. пројекција развоја Републике Србије до 2017. године, подразумева стални економски раст који обезбеђује смањење сиромаштва, боље коришћење ресурса, унапређење здравствених услова и квалитета живота, као и здравију животну средину. Један од најважнијих циљева одрживог развоја Србије јесте отварање нових радних места и смањење стопе незапослености, као и „смањење радне и друштвене неједнакости маргинализованих група, подстицање запошљавања младих и лица са инвалидитетом, као и ризичних група“⁽¹¹⁾.

Циљ стратегије је да уравнотежи три основна фактора тј. три стуба одрживог развоја Србије: одживи развој економије, привреде и технологије, одрживи развој друштва на бази социјалне равнотеже и заштиту животне средине уз рационално располагање природним ресурсима. Да би циљ стратегије био остварен потребно је да ова три стуба чине целину коју ће подржавати одговарајуће институције.

Будући економски развој Србије може се сагледати, према стратегији одрживог развоја, само на „основу знања, информације, људи, образовања и квалитета веза међу људима и установама“. Али тај развој мора да се заснива и на начелима социјалне правде и социјалне одговорности заједнице за сваког појединца (подвукао Ж.О.). Да би се остварио циљ социјално одговорне економије, држава мора да унапреди цео економски амбијент, да створи боље шансе за незапослене, сиромашне и социјално осетљиве категорије, и нарочито да онима који хоће да раде створи услове да то и остваре.

Стратешки циљеви Републике Србије са становишта социјалне сигурности и социјалне кохезије, према стратегији, обухватају:

- „јачање социјалне стабилности и солидарности;
- спречавање екстремних неједнакости у расподели дохотка;
- подстицање ефикасности у систему социјалне сигурности;
- повећање социјалне сигурности корисника система социјалног осигурања, социјалне и дечије заштите;
- подстицање социјалне укључености“⁽¹²⁾

11) Видети: Исто, стр. 1

12) Исто, стр. 54

Социјална димензија политике државе значајно је наглашена и у програму нове Владе Републике Србије, која је започела са радом 7. јула 2008. године, неколико месеци после усвајања Стратегије за одрживи развој Србије. Као један од основних елемената програма Владе¹³⁾ (поред одређења за чланство у ЕУ, непризнавања независности АП Косова и Метохије, јачања економије, борбе против криминала и корупције, поштовања међународног права) утврђено је и јачање социјалне одговорности према грађанима Републике Србије. Влада је поставила за свој циљ изградњу друштва у коме ће „сви грађани имати шансе за напредак на друштвеној лествици“. Елементи таквог друштва су бесплатно високо образовање, „доступно“ за све марљиве ученике и студенте, бесплатна здравствена заштита, гарантована свим сиромашним грађанима, запошљавање и решавање стамбених питања младих (као препрека њиховом одласку у иностранство), успостављање родне равноправности, као и заштиту свих грађана Србије од „екстремног сиромаштва”

Влада је ради реализације наведених социјалних циљева, планирала доношење пакета мера које треба да допринесу побољшавању социјалног положаја свих угрожених категорија становништва – незапослених, пензионера (повећавање пензија до нивоа 70% односа просечних пензија и просечних зарада), породица са децом (додатна средства и субвенције при решавању стамбеног питања), сеоских старачких домаћинстава (обезбеђење социјалне сигурности), запослених трудница и породиља и др.

Ако се елементима стратегије за одрживи развој и програму Владе Републике Србије дода такође опште прихваћени став да кључну покретачку снагу економског и технолошког развоја и на томе заснованог квалитета живота људи представљају ресурси, онда из тога логично произилази да и социјална политика у друштву мора бити у функцији развоја људских ресурса. То подразумева да социјална политика у друштву остварује синхронизовано следеће функције:

- Функцију социјалне солидарности, која подразумева изградњавање и реално функционисање механизма социјалне заштите и обезбеђивања социјалне сигурности за све оне који се налазе у стању социјалне потребе, а пре свега за припаднике тзв. „рањивих друштвених група“;

13) Видети: „Експозе мандатара за састав Владе Републике Србије Мирка Цветковића“, Београд, 7. јул 2008. године; www.srbija.gov.rs/vlada

- Функцију социјалне правде, која подразумева једнак приступ свих неспорним цивилизацијским достигнућима, као што су социјално осигурање, право на здрав живот и заштиту здравља, и друга права којима се обезбеђује да материјални и социјални положај човека не зависи од његовог социјалног порекла, националности, вере, политичког уверења и др. То другим речима, значи успостављање и реално функционисање начела једнаких шанси;
- Економску функцију, имајући у виду да мере социјалне политике, посебно оне у сфери запослености и запошљавања битно утичу на потрошачку моћ друштва и укупна економска кретања;
- Развојну функцију, која подразумева трајну повезаност динамичног економског и технолошког развоја и развоја људских ресурса и мера социјалне политике;
- Политичку, која обухвата учешће и одговорност свих друштвених актера у дефинисању и остваривању развојне стратегије на принципима социјалног партнерства.

Ако у свим наведеним функцијама социјалне политике тражимо неки заједнички именоватељ, онда је релативно лако препознати да је то супротстављање дискриминацији, односно успостављање начела и праксе једнаких шанси. Са тог становишта социјална политика се може дефинисати као стратегија и скуп мера чији је заједнички циљ спречавање дискриминације. Историја, као учитељица живота, као и пракса савремених развијених друштава нас веома очигледно учи о погубним последицама дискриминације. Ако би говорили језиком математике, могли би рећи да се дискриминација и економски и технолошки развој друштва, као и људске слободе и права налазе у обрнутој сразмери. Чињенице говоре да су највеће успехе у економском, технолошком и укупном друштвеном развоју оствариле данас оне земље, које су успеле да маргинализују дискриминацију као друштвени однос. При томе се мора имати у виду да дискриминација није само етичко већ и економско и развојно питање, јер друштва заснована на дискриминацији, у старту маргинализују или искључују читаве друштвене слојеве из кључних друштвених процеса и остваривања основних економских и социјалних права, само зато што су сиромашног социјалног порекла, што су друге нације, вере, једном речју само зато што су другачији. Тиме се истовремено блокира и развој стваралачке моћи

и капацитета припадника ових маргинализованих, или искључених друштвених слојева, а то значи укупни стваралачки потенцијал друштва.

Само целовита, систематска, дугорочна концепција и пракса социјалне политике обезбеђује потпуно остваривање људских слобода и права, у њиховом пуном цивилизацијском значењу и садржају. У хијерархији тих права неприкосновено је на првом месту право на живот. Али, данас, у савременој цивилизацији, право на живот не може се свести само на физичку заштиту људског живота, у смислу да нам га нико не може одузети. Јер, шта значи право на живот, ако је човек гладан, без посла, болестан, без могућности да се лечи, ако живи испод нивоа људског достојанства, ако деца не могу да му се школују, ако живи обезвређен и понижен, без наде. Право на живот, као темељ и круна свих других људских слобода и права има смисла ако се остварује кроз право на рад, право на пристојан живот од сопственог рада, право на социјалну и сваку другу сигурност, право на школовање деце и сопствени професионални и стручни развој, право на пристојне услове становања, и друга права, која тек у целини штите квалитет и достојанство људског живота, у складу са достигнућима савремене цивилизације. Остваривање свих наведених и других радних и социјалних права је основни показатељ целовитости и успешности социјалне политике, али и успешности укупне друштвене развојне стратегије.

Да би се оваква социјална политика у највећој могућој мери реализовала потребно је да се остваре две групе услова:

- Да друштво буде отворено, демократско и да у њему постоје и пуним капацитетом функционишу демократске институције и владавина права;
- Да друштво има економску снагу, односно да је друштвени производ довољан да обезбеди материјалну основу за остваривање одговарајућег нивоа социјалних права.

На том плану се учача повезаност социјалне и других сегмената економске и развојне политике. Реч је о политици запослености и запошљавања, где се као у жижи суочавају развојна и социјална политика. Наиме, делотворна социјална политика темељи се на успешној политици запошљавања, која је зависна варијабилна добро или лоше одабране стратегије економског и технолошког развоја, компетентности и одговорности политичких власти. То је она, добро позната систематска грешка капитали-

стичког тржишног начина производње, која је своје катастрофалне економске и социјалне последице показала у великој светској економској кризи 1929. године и од тада као Дамоклов мач виси главом савременог капитализма. Неолиберални концепт, који је данас доминантан, очигледно није адекватан цивилизацијски одговор на ово питање, јер је супротстављајући се начелима социјалне правде и солидарности и другим етничким принципима, неподношљиво високу цену ове системске грешке капитализма пребацио на терет земаља у развоју, односно земаља транзиције, међу које спада и Србија. Јасно је, на нивоу здравог разума, да економски и технолошки развој друштва на добробит свих грађана не може да се препусти слепој стихији тржишта. Неспорна је у стварању повољног и подстицајног друштвеног окружења улога државе. Питање је само на који начин, са којим степеном одговорности, компетентности и јавне контроле држава остварује ту улогу.

Спровођење Националне стратегије за одрживи развој Србије и програма Владе Републике Србије у области социјалне политике и један број предузетих, позитивних мера (заустављање пада просечних пензије и њихово повећање, као и накнада и најнижег износа пензија за 10%, повећање доступности високог образовања већем броју студената смањењем броја бодова потребних за упис школске године, преузимање обавезе од стране државе да надокнади факултетима трошкове школарине за студенте који су остварили законски услов за упис наредне године и др. озбиљно је доведена у питање крајем 2008. и почетком 2009. године, када је светска економска криза почела да потреса најпре привреду, а потом и све друге области живота Србије. Буџет Републике Србије за 2009. годину је умањио издвајања за образовање у друштвеном бруто производу са предвиђених 3,9% на (остваривих) 3,55%. Овај податак додатно забрињава због чињенице да одрживи развој Србије као друштва заснованог на знању није могуће ако се за образовање не обезбеде додатна, већа новчана средства. И друге буџетске обавезе везане за социјална издвајања су објективно доведене у питање.

Најављују се отпуштања запослених у привреди и замрзавање пријема нових људи у администрацију државе и локалне самоуправе, ограничења и смањења плата у јавним предузећима и међу запосленима који се финансирају из буџета, одложена је примена проширеног дејства Општег колективног уговора за период до шест месеци у делу који се односи на финансијске обавезе послодавца, започет је други друг преговора са Међународним монетар-

ним фондом око позајмице која би требала да стабилизује буџет Републике Србије, Влада Републике Србије најављује мере штедње ублажавања кризе, преусмеравање новчаних токова и веће опорезивање богатих грађана и друге рестриктивне мере.

Посматрајући са аспекта свих наведених критеријума, захтева и цивилизацијских достигнућа, може се рећи да је Србија данас, на почетку XXI века, удаљенија од принципа социјалне правде и солидарности и других етичких принципа, више него у многим претходним периодима своје историје. Више је жеља него могућности, више речи него дела. Стварност је у значајном раскораку са статистичким подацима. Средња класа, која је темељ модерних грађанских друштава готово је уништена, а социјално раслојавање је достигло тачку апсурда, јер је друштво подељено на мањину – до 10% енормно богатих и 90% мање или више сиромашних. С обзиром на дужину трајања кризе, прети велика опасност да се сиромаштво стабилизује на дуги рок, а социјална политика претвори у масовно отварање народних кухиња. Неспорно је да ће бити потребно доста времена да се из такве ситуације изађе трајно. Али, први кораци у том правцу морају бити одлучни и трајно отклонити оне препреке које стоје на путу једне одговорне развојне стратегије, а у том оквиру активне, развојне социјалне политике.

ЛИТЕРАТУРА

- Арандаренко М: „Реформа тржишта рада и демократија“, Г17 Институт, Београд, 2002
- Grint K: „The Sociology of work“, Polity Press, Cambridge, UK 2003
- Европска социјална повеља, Савет Европе, Канцеларија у Београду, 2005
- „Експозе мандатара за састав Владе Републике Србије Мирка Цветковића“, Београд, 7. јул 2008. године; www.srbija.gov.rs/vlada
- Закон о пензијском и инвалидском осигурању и Закон о изменама и допунама Закона о пензијском и инвалидском осигурању, Службени гласник Републике Србије, бр. 34/03, 64/04, 84/04 и 85/05.
- Кривокапић Б: Европска социјална повеља, Београд, 2002 године
- КОРУПЦИЈА, власт и држава, део 2; приредили Верица Бараћ и Иван Златић; RES PUBLICA, Београд 2005; КОРУПЦИЈА, Наше теме, бр. 2, Службени гласник, Београд 2006. Године
- Маринковић Д: „Транзиција, друштвено одговорно пословање, корпоративна култура“, Зборник „Морал и економија“, Институт друштвених наука, Београд, 2008

- Милосављевић М, ред. „Социјална политика у транзицији“ Центар за проучавање алтернатива, Београд 1998
- НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЈА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА, Службени гласник Републике Србије, Београд 2008. године
- Пејановић С: „Социјална политика”, Дефектолошки факултет, Београд 2005
- POPIS IZ BEGLICA I DRUGIH RATOM UGROŽENIH LICA U SAVEZNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI, UNHCR – Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice, Beograd 1996, str. 19
- Први извештај о имплементацији Стратегије за смањење сиромаштва у Србији, Влада Републике Србије, Београд 2005.
- Стајић Д: ”Тегобна транзиција”, НИ Слободан Машић, Београд, 2004
- СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК СРБИЈЕ 2005, Републички Завод за статистику Србије, Београд 2005
- „Стратегија за смањивање сиромаштва“, Документ Владе Републике Србије
- Устав Републике Србије, Службени гласник Републике Србије, број 1 од 28 септембра 1990. године
- Устав Републике Србије, Службени гласник Републике Србије, број 98/2006
- Fajertag G, Pochet P eds., „Social pacts in Europe – new dynamics“, ETUI, Brussels 2000
- Hase R., Н., Šnajder, Vajgelt K: „Leksikon socijalne tržišne privrede“, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2005

Zarko Obradović,

Faculty of State Administration

Megatrend University

SERBIA - THE STATE OF SOCIAL JUSTICE

- CONSTITUTIONAL PRINCIPLES AND PRACTICE -

Summary

Nowadays social justice and social politics have been placed in the focus of attention of various scientists, politicians, economists and strategists of economical and technological development of society. There is no single one modern society that has abandoned social justice as one of its basic principles. Of course, various societies and various politics have comprehended the content and meaning of social justice in different ways, by taking into account a whole line of social factors, while material basis and character of social establishment have determined the objective range of social justice. Nowadays, just like it has been

the case throughout history worldwide, social justice has been complex, interpreted in various ways, and achievable on various levels.

Social politics is a creation of modern civic society that is based on civic freedom and rights, multiparty parliamentary democracy and economy market battle. Social politics is one complex of functionally connected institutions and instruments that help achievement of social justice, therefore factually confirming that social justice has been one of uncontested civilization achievements of modern age. The issue of social justice, or social politics, has been opened in a specific and often conflicting way in transitional states, Serbia included.

Key Words: social justice, social politics, transition, poverty, discrimination, social consensus, industrijal and social conflicts

**МЕНАџМЕНТ,
КОМУНИКАЦИЈЕ И
ПОЛИТИЧКИ МАРКЕТИНГ**

225

Јасна Милошевић-Ђорђевић
КОРИШЋЕЊЕ МЕДИЈА У СРБИЈИ

237

Ивана Дамњановић
ПОСТОЈИ ЛИ САЈБЕРТЕРОРИЗАМ?

Јасна Милошевић Ђорђевић*
Институт за политичке студије

КОРИШЋЕЊЕ МЕДИЈА У СРБИЈИ¹ **- основни трендови -**

Сажетак:

Између осталог, савремени свет карактерише нагли развој и доминација масовних медија. Утицај масовних медија је велики на друштво у целини, на креирање и обликовање јавног мњења, као и на сваког појединца. У овом раду покушаћемо да утврдимо трендове конзумације најважнијих медија у Србији, и да их упоредимо са трендовима у другим земљама. Користићемо истраживања медија која су спроведена у дужем временском периоду у Агенцији Strategic Marketing и АГБ.

У поређењу са светским трендовима, просечни медијски конзумент у Србији мање чита дневну штампу и магazine, дуже гледа ТВ, ређе користи Интернет. Радио има доминацију над телевизијом у преподневним часовима, док је доминација телевизије неприкосновена у поподневном и вечерњем периоду. Коришћење интернета расте из године у годину. Трендови који постоје у свету, присутни су и у Србији. За њихову имплементацију посебно је заинтересована млађа генерација, која не заостаје за новим светским токовима.

Кључне речи: медији, комуникација, ТВ, штампа, интернет, истраживања

* Научни сарадник у ИПС у Београду

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство науке Републике Србије.

САВРЕМЕНИ ТРЕНДОВИ У РАЗВОЈУ И КОНЗУМАЦИЈИ МЕДИЈА

Комуникација представља једну од основних људских потреба, јер је опстанак сваког појединца могућ само у заједници с другим људима. Тако је комуникација основ сваке заједнице и представља универзални феномен. Савремено доба још више наглашава ову карактеристику људи, па је стога и улога медија све значајнија. Најопштије, улога медија је превасходно да пренесе садржај одређене врсте – било да су то информације, забава, или реклама. Масовне медије карактерише домет садржаја које преноси, до великог броја људи. Тако комуникација и информација постаје доступна великом броју људи..

Несумњиво да медији обликују савремени свет и усмеравају правац његовог развоја. Данашњи свет карактерише невероватно динамичан развој различитих облика медија. Медији утичу на све аспекте живота, не само на ставове чланова друштва, њихово понашање, и културу. Као интегрални део савремене културе, утичу на јавне институције, производњу, здравље нације, и готово све теме које се тичу живота у једном друштву. Та је веза нераскидива и узајамна, и како се развијају медији и њихови садржаји и нове технологије, тако се развија и друштво и култура. Развојем друштва, медији се даље развијају. Када се појави неки нови облик комуникације, постоји тенденција да он утиче на квалитет живота сваког појединца у друштву. Да би заинтересовали публику, нови облици медија морају да се разликују од већ постојећих, а затим да се наметну са дистинктивним предностима.

Медији су данас све бројнији, времена је све мање, пажња гледалаца, слушалаца је све слабија, а количина информација је све већа. Више од 60% будног времена сваког дана човек проводи примајући различите информације. У једном броју било којих дневних новина, данас има више информација него што су људи раније могли да прикупе у току целог свог живота. Сваког дана лансира се око 10.000 нових робних марки, свакога минута поставља се један нови сајт. Сваке године изда се и дистрибуира више од 13 милијарди каталога који представљају или препоручују производе одређене врсте. Комуникација је сада у сваком тренутку могућа са најудаљенијим особама на другом крају света. За последњих неколико година створено је толико информација, колико и у протеклих неколико векова. И то није и неће бити крај. Телекомуникације се

и даље муњевито развијају, најпре с аспекта брзине и доступности. Стога се степен напретка неког друштва као и степен његове демократичности и слободе, процењује између осталог преко развоја нових технологија, као и преко доступности различитих информација и развијености медија. Прикупљање и ширење информација, комуницирање је постало основа свакодневног живота! Без комуникације нема успеха, нема контаката, нема ни знања.

Посебно у последњим деценијама, медији се трансформишу, и њих карактерише не само већи број медија унутар класично дефинисаних медија, него се усложњава и број алтернативних медија. У последњим годинама то је напрет Интернет. Традиционални масовни медији као што су ТВ, радио и штампа нису више ефикасни у мери у којој су били, и не могу да задовоље потребу за правовременом и континуираном информацијом, која је неопходна савременом човеку у сваком тренутку. Стога се отворио простор за развој других, савременијих облика медија пре свега интернета, који могу да обезбеде информацију у сваком тренутку и у свакој ситуацији (преко мобилних телефона). Развој интернета у највећој мери утиче на смањење конзумације штампе, али и радија и телевизије. Истраживања у свету су показала да особе од 14 до 35 година све више времена проводе испред компјутера користећи интернет. Предност интернета у односу на ТВ је најпре у интерактивности, која је у супротности од пасивног седења испред телевизора или спорог читања штампе. Конзумација штампе као медија је такође у паду (Fischhoff, 2005), јер је интернет далеко бржи и ефикаснији – спремније прати изазове савремене цивилизације. Тако је читаност дневних новина у Америци пала од 70% 1979., на 50% 2000. године, а током година и даље наставља да пада. Интернет иако релативно нов облик масовне комуникације, непрекидно је у процесу промене. Нови облици комуникације су „social networking“ и „on-line games“, посебно популарне код млађе популације. Оно што карактерише нове игре преко интернета јесте да нису специфично везане само за једну особу, већ их дефинише комуникација и интеракција између више људи (Pierce, 2006; Pierce, 2007; Sjoberg, 2007). Социјалне мреже (SNS - social networking sites) је феномен који је изненада настао, готово „преко ноћи“ и који је очигледно атрактиван милионима младих људи широм света. Тренутно има више од 60 милиона корисника у свету, а претпоставља се да 10 милиона корисника има мање од 17 година.

РАЗЛИЧИТЕ ОБЛАСТИ ДОСАДАШЊИХ ИСТРАЖИВАЊА

За једно слободно и демократско друштво од суштинске је важности да има развијене медије, као и да је само друштво медијски писмено. То значи да публика познаје начин на који медији могу утицати на њу (емотивно, когнитивно, понашајно), али и како се од тог утицаја може ефикасно бранити. Само разумевањем утицаја масовних медија на наш живот, можемо да се носимо са изазовима које нам савремено друштву намеће, а такође можемо да мењамо медије односно учинимо да нам они служе, пре него да нас контролишу. Стога су медији предмет проучавања многих научних дисциплина. Истраживања медија, њиховог позитивног и негативног утицаја на појединца и друштво су важни за развој самих медија. Бројније су студије које указују на негативне ефекте масовних медија. Ипак, као што је наведено, не смеју се запоставити ни позитивни аспекти развоја медија као и њихов допринос за друштво. Истраживања негативног утицаја превеликог гледања ТВ пре свега се истраживао у развојној дечијој психологији (Murphy, 2007), али и у многим другим областима. Утврђено је да уколико се ТВ предуго гледа, долази до смањења развоја вербалних способности (Fischhoff, 2005). Ипак, постоје и позитивне вредности и вештине које телевизија развија. Тако се телевизија и филмови могу користити у терапеутске или мотивишуће сврхе. Такође, досадашње анализе показују да је ТВ изузетно ефикасна за анимирање читавог друштва ка неким важним друштвеним темама: еколошко загађење, АИДС-ХИВ, контрола рађања, штетна дејства дроге и алкохола, малолетна деликвенција. Искуство је показало да је за активирање читавог друштва за неке значајне теме, телевизија најефикаснија. Наравно не треба сматрати телевизију апсолутно свемогућом у креирању ставова грађанског друштва. Неке студије указују да се лимитирана, непотпуна информација о неком политичком кандидату, процењује и евалуира у односу на политичку опредељеност (Mendez, 2007), а не да се прихвата без резерве.

У области психологије медија испитује се веза психолошких особина личности на конзумирање одређених медија (Nuh, 2008). Наиме фреквентност коришћења одређених медија се може повезати са карактеристикама личности које утичу на перцепцију медија. Коришћење зависи од тога како се перципирају атрибути медија, пре свега: једноставност медија, корисност и интерес. Дакле,

перцепција наведене три групе атрибута може утицати на степен коришћења одређених медија.

Постоје студије које испитују феномен социјалних мрежа, и које се баве разним темама, од којих ћемо поменути само неке (Pierse, 2006): постављање сексуалних садржаја на профиле и свест да постоје ризици у вези са таквим понашањем; постојање контроле од стране родитеља; мотивацији за коришћење социјалних мрежа (факторска анализа је показала да постоје 5 мотивационих фактора – забава, интеракција, дружење, буђење, притисак вршњака;)

МОТИВИ ПУБЛИКЕ И КАКО ИХ ЗАДОВОЉИТИ

Паралелно са развојем медија развијају се и усложњавају и потребе публике. Публика се не може више дефинисати само основним социодемографским карактеристикама, већ се њене навике, очекивања и захтеви морају сегментирати по најразличитијим карактеристикама. Иако се медијска понуда све више усложњава, не мења се драматично просечна конзумација појединих медија, па је све теже задовољити или придобити гледаоца, слушаоца... Пре се може рећи да се унутар постојеће публике развијају преференције ка различитим медијима. Проучавање и познавање публике од процењивог је значаја за развој медија, али и друштва.

Телевизијама, радију и штампи је основно мерило успеха и пословања, измерени рејтинг. Да би се постигла што већа гледаност ТВ програми понекад не прате опште прихваћене социјалне и друштвене вредности. Ипак, одговорност није само на телевизијском емитеру, него на свим актерима овог односа, како на телевизијама које прилагођавају програм публици, тако и на публици која би требало да креира критички осврт на медијско тржиште. Приликом анализе медија мора се међутим, познавати и логика и природа самих медија и начина њиховог функционисања. Већина медија у свом уређивачком програму покушава да балансира између пожељних друштвених вредности и забаве, што није нимало лак посао.

Зашто је телевизија толико популарна? У једној студији у Шведској откривено је да се за гледање телевизије везују следеће карактеристике: осећање среће, иницијативе, релаксације, близине циља, лакоће (Sjoberg, 2007). Такође, везује се низак ниво концентрације, негативних емоција, активације и присуства других. По-

стоје неке студије које повезују гледање телевизије са конзумацијом алкохола. Телевизија као извор информација посебно постаје доминанта у кризним ситуацијама. У Америци у кризним ситуацијама 54% популације наводи ТВ као главни извор информисања (Fischhoff, 2004). Можда су ово само неки од разлога доминације телевизије као медија. Дакле, основни мотиви за коришћење медија су: информисање и забава. Ипак судећи по садржају постојећих медија, забава је важнија од информисања (упркос општем напору, и да има превагу на егом).

НАВИКЕ И НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПУБЛИКЕ У СРБИЈИ

Иако се може говорити о глобалном гледаоцу, читаоцу или слушаоцу (постоје универзални трендови), неке специфичности српског конзумента и медијског тржишта ипак постоје.

Медијска сцена у Србији је веома шаролика, чак разноврснија од понуде у неким суседним земљама. Посебно у домену штампе та је понуда шаролика. Објављује се преко 200 штампаних издања различитих периодика, има укупно 7 националних ТВ канала, и укупно 8 националних радио станица (и још пуно регионалних, покрајинских и локалних радио станица). ТВ је доминантан медиј, и просечно време гледања ТВ је веома високо (много више од земаља региону, а посебно од осталих развијених земаља). Ипак и у другим земљама ТВ је доминантан медиј уз који се проводи слободно време (у Шведској је просечно време гледања телевизије у току једног дана 141 минут, према, 2007). Постоје извесне разлике међу демографским групама. Тако у Америци жене гледају више телевизију од мушкараца (у просеку жене гледају 5 сати и 17 минута дневно, а мушкарци 4 сата и 31 минут дневно). Деца чији родитељи имају нижи ниво образовања гледају телевизију дуже од друге деце.

Као и у другим областима (јавно мњење, телекомуникације, роба широке потрошње), и у области истраживања медија постоји широк дијапазон техника које се могу користити, да би се испитале потребе и очекивања публике. У истраживањима медија, поред гледаности и параметара који указују на карактеристике аудиторијума (reach, share, ats, ots, rating....), потребно је такође и разумети публику, њихова очекивања, животни стил. Дакле, измерити не само величину аудиторијума и дужину трајања изложености неком

медију, него и квалитет, заинтересованост, мотивацију да се прати садржај који се гледа/чита, степен инволвираности у тај садржај.

Истраживања аудиторijума различитих медија, њихових ставова и мишљења, навика у конзумирању медија и данас су у основи слична као и у периоду њиховог настанка. Дневници (упитници) гледаности, односно слушаности радија још увек се користе, посебно на мање развијеним тржиштима. Електронски мерачи гледаности ТВ („диплметри“) постоје већ деценијама, и превазилазе неке од проблема традиционалних истраживања. То је превасходно континуитет, као и лонгитудинални (панел) узорци, потом електронско мерење чија је поузданост већа, а временски интервали у којима је могуће пратити гледаност је сведена на ниво секунде (у дневницима, то су петнаестоминутни интервали).

Strategic Makreting континуирано спроводи истраживања о праћењу различитих медија у Србији на репрезентативним узорцима. Истраживања чији ће подаци овде бити разматрани, финансирао је ИРЕХ (уз подршку УСАИД). Коришћена методологија је иста у различитим временским периодима, па је могуће праћење трендова. То су истраживања која су спровођена на репрезентативним узорцима грађана Србије, старијих од 15 година. Истраживања се раде на узорцима од око 1050 испитаника (у просеку има од 120 - 140 узорачких тачака). Величина циљне популације која је овим узорцима репрезентована је 6,321,000 и резултати представљају мишљење те популације. Начин прикупљања података је теренска анкета рађена у домаћинству код испитаника, „лицем у лице“. Тип узорка је троетапни стратификовани случајни узорак, у више етапа. Прва етапа је избор територија бирачког места (око 200 домаћинстава) бирања са вероватноћом пропорционалном величини. Потом се домаћинства бирају методом случајног корака од задате адресе. Трећи корак је бирање члана домаћинства који ће директно бити испитиван, односно учествовати у истраживању, применом Киш таблица. Стратификација узорка се врши на основу: типа насеља – урбан/рурал и шест гео-економских региона. Дискутоваћемо податке неких истраживања од 2003. године, до данас. Као и неке од података АГБ, Агенције која се бави електронским мерењем гледаности ТВ аудиторijума у Србији.

Подаци добијени у наведеним истраживањима указују на апсолутну доминацију ТВ у Србији, у дужем временском периоду. Наиме, ТВ се у просеку дневно гледа јако дуго. Просечни сати provedени уз ТВ у Србији су дужи него у земљама у региону, а

посебно дужи него у неким западним европским земљама. ТВ је најдоминантнији и најприсутнији медиј у домаћинствима у Србији (87% популације од 15 година и више свакодневно гледа ТВ). Просечно гледање ТВ је 3.5x у току дана. Радио свакодневно слуша нешто мањи проценат популације (60%). Но, уколико погледамо укупни збир свакодневног и редовног слушања радија (4 - 6 пута недељно) онда се удео радија у укупном медијском тржишту Србије увећава (79% циљне популације). У току радног дана радио се слуша више у јутарњим часовима (док људи иду на посао најпре у колима, и док су на послу од 7x до 13x), али је у поподневним часовима доминација ТВ неприкосновена – континуирано расте до 22x, а потом само незнатно опада до 24x. Штампана је значајно мање заступљена у односу на две наведене врсте медија. Дневне новине свакодневно чита 31% популације од 15 и више година. То је мањи проценат у односу на просечног конзумента у осталим земљама у региону.

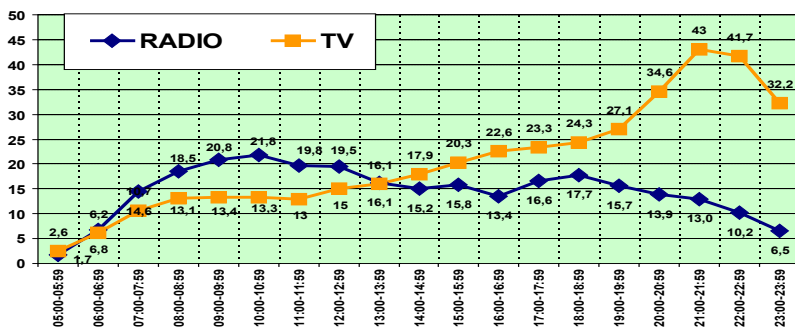
Табела 1: Колико често гледате ТВ, слушате радио, читате дневне новине и часописе, користите интернет? Мај, 2008 година

Колико често..... у %	Гледате ТВ	Слушате радио	Читате дневне новине	Читате часописе	Користите Интернет
Сваки дан	87.2	60.2	31.4	5.1	13.8
4-6 пута недељно	4.6	17.8	9.4	4.5	2
2-3 пута недељно	2.9	9.4	17.1	7.5	3.5
Једном недељно	1.6	2.6	8.3	15.1	1.9
Неколико пута месеч.	1.6	2.2	4.9	9.5	1.9
Једном месечно	0.8	0.3	2.6	7.1	1.6
Ређе од једном мес.	0.5	2.3	2	6.3	1.2
Никада	0.7	5.2	24.4	44.9	74.1

Као што видимо из табеле 1, око 14% грађана Србије користи интернет сваки дан. Према подацима које је недавно саопштила Европска асоцијација интерактивних оглашивача (ЕИАА) чак 178 милиона Европљана користе интернет сваке недеље. Више од половине од овог броја (55 одсто) је на интернету свакодневно. Три четвртине Европљана користе интернет током вечери, а 51 одсто испитаника овом облику комуникација највише пажње поклања током викенда. Када је реч о разлозима за коришћење интернета онда се чак 73 одсто испитаника изјашњава да га користи за комуникацију са пријатељима. Међу осталим топ активностима корисника интернета су

избор и резервисање места за одмор (54 одсто), потрага за бољим производима и услугама (51 проценат), управљање финансијским трансакцијама (46 одсто), информисање о здрављу и медицинским услугама (42 процента) и пријем информација о локалној заједници (39 одсто). Како је то у Србији, и да ли долази до пораста коришћења интернета (табела 3)? Коришћење Интернета је у континуираном порасту. Очигледно је да нове технологије које омогућавају праћење медија на један сасвим другачији и веома динамичан начин, бивају популарне и у Србији. Коришћење интернета иако процентуално ниско, се у Србији из године у годину повећава, посебно међу млађом генерацијом.

График 2: Просечна слушаност радија и тв-а по сатима за период од 7 дана (у %) Мај 2008, Србија без Косова, Популација 10 до 70 година
Подаци о гледаности ТВ из из АГБ

Табела 3: Колико често читате часописе, дневне новине, користите интернет – тренд 2003.-2008. година

Новине	Новине 2003	Новине 2005	Новине 2006	Новине 2008
Редовно (најмање 4 пута недељно)	39,6	43,5	37,1	40,8
Недељно (најмање једном недељно)	29,9	24,8	35,9	25,4
Једном месечно	8,8	6,5	3,8	7,4
Ретко	4,7	4,5	2,4	2
Никада	16,9	20,6	20,8	24,4
Часописи	Часописи 2003	Часописи 2005	Часописи 2006	Часописи 2008
Редовно (најмање 4 пута недељно)	7,7	10,5	7,7	9,7
Недељно (најмање једном недељно)	2,2	2,3	2,6	2,2
Једном месечно	27,5	25,4	22,4	16,5
Ретко	12,7	9,4	7,1	6,3
Никада	30	31,3	3,6	44,9
Интернет	Интернет 2003	Интернет 2005	Интернет 2006	Интернет 2008
Редовно (најмање 4 пута недељно)	6,3	7	12,4	15,8
Недељно (најмање једном недељно)	4,2	4,7	7,7	5,4
Једном месечно	3,6	3	4,5	3,5
Ретко	2	7,2	2,6	1,2
Никада	83,8	78,1	72,8	74,1

У табели 4 приказане су неке демографске карактеристике публике у Србији. Жене нешто више од мушкараца гледају телевизију и слушају радио, али мање читају дневне новине. Дневна штампа је традиционално оријентисана ка мушкој популацији, за разлику од магазина које више читају жене. Старија популација више гледа телевизију, док млађа популација више слуша радио, и значајно више користи интернет. Образованији грађани се најпре користе интернетом, а мање телевизијом и дневним новинама као свакодневним извором информисања.

Табела 4: Током једног просечног дана колико времена дневно (у минутима) посветите...? Мај, 2008

Просечно дневно време проведе- но у..	Тотал	пол		старост				образовање			
		М	Ж	14 - 29	30 - 49	50 - 65	> 65	Основ- но и ниже	Сред- ње	Више и висо- ко	Уче- ници, студ.
Гледању телевизију?	210,3	202	218	204	208	213	225	223	211	192	203
Слушању радија?	187,4	178	196	178	199	199	136	203	202	145	152
Читању дневних новина?	52,3	57	48	48	44	59	75	46	58	45	52
Читању часописа?	47,2	48	46	49	49	43	44	46	45	52	49
Коришћењу интернета?	118,7	134	100	148	104	81	44	90	95	110	155

МЕДИЈСКИ КОНЗУМЕТ У СРБИЈИ – СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ СА СВЕТОМ

Свакако ћемо се сложити да је савремено друштво једно друштво којим доминирају медији, који су у сталном процесу мењања и развоја. То је један свет чијим је члановима забава најважнија, а тек потом информисање. Медији се труде да балансирају између бизниса и прихватљивих, друштвено пожељних вредности. Основа развоја демократског друштва је формирање свесног, активног члана цивилног друштва, који ће то постати примајући тачне информације о локалним и светским збивањима.

Да ли смо у жељи да будемо у току, да будемо увек у жижи збивања, да будемо добро информисани, постали робови информација? Како се информише просечни човек у Србији? Који је његов основни извор информисања? Колико слободног времена проводи уз одређене медије?

На сва наведена питања покушали смо да дамо одговор у овом раду. У поређењу са светским трендовима, просечни медијски кон-

зумент у Србији мање чита, дуже гледа ТВ, ређе користи Интернет. Ипак и у другим земљама се уочава тренд слабијег читања не само дневних, већ и недељних и месечних магазина. Телевизија или интернет су лако доступни, изискују мало енергије да би се конзумирали (емотивно, когнитивно, бихевиорално). Међутим, трендови који постоје у свету, полако долазе и у Србију. За њихову примену и имплементацију посебно је заинтересована млађа генерација. Она као да уопште не заостаје за новим светским токовима.

ЛИТЕРАТУРА

- Fischhoff, S (2005): Media psychology: A Personal Essay in Definition and Purview, *Journal of Media Psychology*, Volume 10, No. 1
- Fischhoff, S. (2004): Media crisis Coverage: To Serve or to Scare, *Journal of Media Psychology*, Volume 9, No. 1
- Huh, S. (2008): Perception of and addiction to Online Games as a Function of Personality Traits, *Journal of Media Psychology*, Volume 13, N. 2
- Mendez, J. (2007): Message Distortion: The Effects of Media Content, Perceptions of Media Bias, and Partisan Predispositions on Candidate Evaluations, *Journal of Media Psychology*, Volume 12, No. 2
- Murphy, S. (2007): A Social Meaning Framework for Research on Participation in Social Online Games, *Journal of Media Psychology*, Volume 12, No. 3
- Pierce, T. (2006): Talking to strangers on MySpace: Teens Use of Internet Social Networking Sites, *Journal of Media Psychology*, Volume 11, No. 3
- Pierce, T. (2007): X-Posed on MySpace: A content Analysis of "MySpace" Social Networking Sites, *Journal of Media Psychology*, Volume 12, No. 1
- Sjoberg, L. (2007): Action Sampling of the Television Viewing: A Favorite Waste of Time, *Journal of Media Psychology*, Volume 12, No 2.

Jasna Milosevic – Djordjevic

Institute for political studies, Belgrade

THE USE OF THE MEDIA IN SERBIA

– BASIC TRENDS -

Summary

Among other features, modern world has been marked with rapid development and domination of mass-media. Influence of the mass-media upon society, upon creation and shaping of public opinion and each individual has been great in general. In this text author tried to define and underline trends of consummation of most important

media in Serbia and then to compare it with trends in other states. For purpose of this analysis the author used long term conducted media researches of agencies Strategic Marketing and AGB.

In comparison with world trends, an average media consumer in Serbia is less inclined to read daily newspapers and magazines, watches TV for longer period and uses Internet more rarely. In morning hours the use of radio is greater than the use of television, while the use of television is undoubtedly more dominant in afternoon and evening time. The use of Internet has been increasingly growing as time goes by. The trends that are present worldwide are present in Serbia, too. It is in particular younger generation, who is not backward at all when it comes to following world trends, that has been interested for implementation of these trends.

Key Words: media, communication, TV, press, Internet, research

УДК:
323.28:004.738.5
Примљено:
13. фебруара 2009.
Прихваћено:
18. фебруара 2009.
Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXI) VIII, vol=19
Бр. 1 / 2009.
стр. 237-254.

Ивана Дамњановић
Факултет политичких наука, Београд

ПОСТОЈИ ЛИ САЈБЕРТЕРОРИЗАМ?

Сажетак

Експанзија Интернета и на њему заснованих технологија, као и њихов све већи утицај на друштвене појаве и процесе, довели су до повећаног занимања истраживача за све феномене који су произашли из таквог развоја. Један од таквих феномена је и сајбертероризам, који захваљујући својим потенцијално разорним последицама, али и медијској атрактивности заокупља пажњу великог броја аутора. Упркос томе, још увек не постоји дефиниција сајбертероризма која би била општеприхваћена, како у академским, тако и у политичким круговима. Стручњаци се такође споре око тога у којој мери је опасност од сајбертерористичког напада реална и блиска. При томе се не доводи у питање техничка изводљивост сајбертерористичких аката, колико оспособљеност данас присутних терористичких организација да их изведу. Циљ овог рада је да покаже да до данас није било напада који би се недвосмислено могао назвати сајбертерористичким, као и да опасност од таквог напада није непосредна, односно да је сајбертероризам, као политички феномен, још увек више у домену потенцијалног, него актуелног.

Кључне речи: Тероризам, Интернет, сајбертероризам, информатички тероризам, сајбер-напади, кључни инфраструктурни системи.

Присуство терориста и терористичких организација на Интернету није новост. Штавише, чини се да је у последње време Интернет постао омиљено средство терориста како за међусобну комуникацију тако и за комуникацију са јавношћу. Све чешће поруке о отмицама и ликвидацијама до телевизије и штампе стижу

преко веб сајтова које воде терористичке организације. Владе развијених земаља признају реалност претње од сајбертерористичког напада, и убрзано траже одговарајућа решења. Речима Мојре Конвеј (*Maura Conway*), “у новинама и часописима, на филму и телевизији, ‘сајбертероризам’ је у духу времена”.¹⁾

Кључно је, међутим, питање колико је (у начелу реална) опасност од сајбертерористичких напада заиста блиска и непосредна. Већ годинама различити аналитичари упозоравају да велики сајбертерористички напад само што се није догодио,²⁾ користећи при том изразе као што су “електронски Перл Харбор” или “електронски Ватерло”.³⁾ Ипак, до сада није било ни једног документованог инцидента који би се с пуним правом могао назвати сајбертерористичким актом.⁴⁾

Није спорно да су терористи присутни на Интернету, и то на много начина. Према Вајману (*Gabriel Weiman*), Интернет је због саме своје природе на много начина идеална арена за активност терористичких организација. Као основне предности Интернета он наводи:

- једноставан приступ:
- мало или нимало регулације, цензуре или других облика контроле од стране власти
- потенцијално огромну публику раштркану широм света
- анонимност комуникације
- брз проток информација
- јефтин развој и одржавање присуства на мрежи

1) **Conway**, М. (2002). *Reality Bytes: Terrorist 'Use' of Internet*. First Monday, 7,11. http://outreach.lib.uic.edu/www/issues/issue7_11/conway/index.html, 10.03.2009.

2) Тако су, на пример, неки аутори предвиђали да ће до значајног сајбертерористичког напада доћи у време председничких избора у САД 2004. (Види на пример **Coleman**, К. (2003). *Cyber Terrorism*, Directions Magazine, http://directionsmag.com/article.php?article_id=432, 10.03.2009.)

3) **Rogers**, М. (2003). *The Psychology of Cyber-Terrorism*. У, А. Silke (pr.), Terrorists, Victims, and Society: Psychological Perspectives on Terrorism and Its Consequences, Chichester: Wiley, стр. 79

4) Упор. **Conway**, М. (2002). *Reality Bytes: Terrorist 'Use' of Internet*. First Monday, 7,11. http://outreach.lib.uic.edu/www/issues/issue7_11/conway/index.html, 10.03.2009., као и **Rogers**, М. (2003). *The Psychology of Cyber-Terrorism*. У, А. Silke (pr.), Terrorists, Victims, and Society: Psychological Perspectives on Terrorism and Its Consequences, Chichester: Wiley, стр. 81

- мултимедијално окружење (могућност да се комбинује текст, слика аудио и видео и да се дозволи корисницима да “скидају” филмове, песме, књиге, постере и тако даље)
- могућност да се уобличава извештавање у традиционалним масовним медијима, који све више користе Интернет као извор својих информација.⁵⁾

И други аутори наводе сличне предности које Интернет може имати за терористе, при чему се нарочито истичу могућности анонимне комуникације и непосредне контроле информација, као и ниски трошкови. Све јефтинији приступ Интернету и његове све веће техничке могућности омогућавају било коме да постане учесник у светским догађањима. Само у последњих осам година, број корисника у свету порастао је за око 336%, при чему је највећи пораст у земљама Блиског Истока (1296,2 %).⁶⁾

Дискутабилно је, међутим, које се активности на Интернету могу сматрати терористичким у правом смислу те речи, па су неки аутори покушали да их на одређени начин класификују. Према Вајману све активности терориста на Интернету могу се сврстати у једну од осам група:

1. психолошки рат
2. публицитет и пропаганда
3. тражење информација
4. прикупљање фондова
5. регрутовање и мобилизација
6. умрежавање
7. дељење информација
8. планирање и координација⁷⁾

Са друге стране, Мојра Конвеј предлаже скалу која активност терориста на Интернету карактерише као *употребу, злоупотребу, офанзивну употребу и сајбертероризам*.⁸⁾ Важно је нагласити да ове две класификације не искључују једна другу – тако се готово

5) **Weimann, G.** (2004). *How Modern Terrorism Uses the Internet*. Washington, United States Institute for Peace, <http://www.usip.org/pubs/specialreports/sr116.html>

6) <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>, 10.03.2009.

7) **Weimann, G.** (2004). *How Modern Terrorism Uses the Internet*. Washington, United States Institute for Peace, <http://www.usip.org/pubs/specialreports/sr116.html>

8) **Conway, M.** (2002). *Reality Bytes: Terrorist 'Use' of Internet*. First Monday, 7,11. http://outreach.lib.uic.edu/www/issues/issue7_11/conway/index.html, 10.03.2009.

све активности са Вајманове листе могу заправо сврстати у употребу Интернета, осим неких аспеката психолошког рата, регрутовања и мобилизације, и одређених начина прикупљања фондова.

Највећи део активности терориста на Интернету отпада на, како је већ речено, уобичајене начине употребе Мреже. У ову категорију спадају пропагандна делатност, највећи део комуникације која се одвија путем имејла и у чет-румовима, прикупљање фондова (нпр. путем добровољних прилога или онлајн продајом), прикупљање информација, па чак до неке мере и психолошки рат. Неки аутори сматрају да овај пре свега комуникациони аспект Интернет активности заправо не представља неку радикалну новину, већ да терористи користе Интернет на исти начин на који су користили и остале облике масовних комуникација.⁹⁾

У злоупотребе Интернета пре свега спадају напади на веб-сајтове (разне врсте ДоС напада, дифејсинг)¹⁰⁾ или мреже, као и спамовање¹¹⁾, док би се као офанзивна употреба Интернета могле окарактерисати активности које наносе материјалну и другу штету – као што је ширење вируса, тројанаца и логичких бомби¹²⁾, или електронска крађа.

ДЕФИНИСАЊЕ САЈБЕРТЕРОРИЗМА

Сајбертероризам, према Конвејевој, представља следећи ниво терористичке активности на Интернету, који би по последицама био разорнији од офанзивне употребе Интернета. Упркос великом интересовању истраживача за овај феномен, он је још увек теоријски и правно у великој мери неодређен – још увек не постоји његова јасна и општеприхваћена дефиниција. Размере ових неслагања илуструје и релативно конфузна одредница у иначе веома информативном Такраховом (*John Richard Thacrah*) «Речнику терори-

9) Valeri L., Knights M., (2000). *Affecting Trust: Terrorism, Internet and Offensive Information Warfare*, Terrorism and Political Violence, 12, 1, стр. 16

10) DoS (Denial of Service) напади – тип напада који покушава да учини бескорисним извор на мрежи, најчешће слањем огромних количина података. Углавном се користи за нападе на e-mail или IRC сервере и веб сајтове; defacing – неовлашћена измена садржаха веб странице

11) спам – свака нежељена порука

12) вирус – програмски фрагмент који се убацује у већи програм и активира се само када се укључи програм-домаћин, после чега се умножава, инфицирајући друге програме; тројанац (тројански коњ) – кодирани фрагмент који се крије у програму и обавља маскирану функцију. То је популарни механизам да се прикрије вирус; логичка бомба – једна врста тројанског коња која се користи да би се «лансирао» вирус или за неки други начин напада на систем.

зма», у којој се питање дефиниције потпуно прескаче и само се у неколико пасуса указује на опасност од потенцијалног овладавања терориста новим информационим технологијама.¹³⁾

Сам термин сајбертероризам сковао је Бери Колин¹⁴⁾ (*Barry Colin*). Овај термин се састоји од две компоненте: сајберспејса (сајберпростора) и тероризма. Данас постоје различите дефиниције сајберспејса¹⁵⁾, мање или више прецизне, а Колинова дефиниција – да је сајберспејс “простор у коме функционишу компјутерски програми и крећу се подаци”¹⁶⁾ у великој мери погађа мету.

Други део дефиниције је много компликованији због познатих тешкоћа и котроверзи при дефинисању тероризма. Укратко, дефиниција сајбертероризма у многоме зависи од дефиниције тероризма коју аутор прихвата. Још један од проблема при јасном одређењу овог појма је његово недовољно разликовање од сајбер криминала. Приручник Уједињених нација о криминалу повезаном са информационим технологијама признаје да ни после неколико година расправе међу стручњацима не постоје међународно признате дефиниције ових термина.

Ваздухопловне снаге Сједињених Америчких Држава су још 1970-их година формулисале своју дефиницију сајбертероризма, као “употребе информација и информационих система као оружја у сукобу у коме су информације и информациони системи мете”.¹⁷⁾ Ова очигледно преширока дефиниција не садржи специфичне карактеристике које би разликовале сајбертероризам од других облика употребе и злоупотребе информација и информационих система, као што су информатички рат, сајбер криминал и слично.

Једна од првих релативно широко прихваћених дефиниција сајбертероризма датира из 1998. године. У извештају Центра за Стратешке и међународне студије (*Center for Strategic and International Studies*) под насловом *Cybercrime, Cyberterrorism, Cyberwar-*

13) **Thackrah**, J. R. (2004). *Dictionary of Terrorism*. London: Routledge, стр. 61

14) **Janczewski**, L. J., **Colarik**, A. M. (ур.) (2008). *Cyber Warfare and Cyber Terrorism*, Hershey, Information science reference., стр. xiii

15) Термин **сајберспејс** (*cyberspace* – сајберспејс, сајбер-простор, кибер-простор) је први употребио писац научне фантастике Вилијем Гибсон (*William Gibson*) у свом роману Неуромансер (*Neuromancer*) 1984. године.

16) **Collin**, B. C., (2000). *The Future of Cyberterrorism*, излагање на скупу **11th Annual International Symposium On Criminal Justice Issues**, <http://afgen.com/terrorism1.html>, 10.03.2009.

17) **Holtz**, S., *Cyber Terrorism*, Florida Atlantic University, Davie (Feb. 19, 2003). Цитирано према: **Ronczkowski**, M. R. (2004) *Terrorism and Organized Hate Crime: Intelligence Gathering, Analysis, and Investigations*, Boca Raton: CRC Press., стр. 132

fare, *Averting an Electronic Waterloo* наводи се да “Сајбертероризам означава унапред смишљене, политички мотивисане нападе поднационалних група, кландестинских актера или појединаца против информационих и компјутерских система, компјутерских програма и података који резултирају насиљем против цивилних (*noncombatant*) мета.”¹⁸⁾ Веома је слична и дефиниција Мојре Конвеј, која одређује сајбертероризам као “унапред смишљени, политички мотивисан напад од стране поднационалних група или кландестинских актера против информација, компјутерских система, компјутерских програма и података који имају за последицу насиље над цивилним метама”.¹⁹⁾ Обе ове дефиниције се ослањају на законску дефиницију тероризма која важи у САД. На њих се надовезује и даље их прецизира Коларикова (*Andrew Michael Colarik*) дефиниција, по којој је сајбертероризам “унапред смишљен, политички мотивисан криминални акт почињен од стране поднационалних група или кландестинских актера против информационих или компјутерских система, компјутерских програма и података, који има за последицу физичко насиље, када је намера да се изазове страх код цивилних мета.»²⁰⁾

Колман (*Kevin Coleman*) сматра да је “сајбертероризам смишљена употреба реметећих активности, или претња њима, против компјутера и/или мрежа, са намером да се проузрокује штета или остваре даљи друштвени, идеолошки, религијски, политички или слични циљеви, или да се застраши нека особа зарад испуњења тих циљева”.²¹⁾ Према Дороти Денинг (*Dorothy Denning*) “сајбертероризам је конвергенција између сајберспејса и тероризма. Он се односи на противзаконите нападе и претње нападима против компјутера, мрежа и информација ускладиштених у њима када су почињени да би се застрашила или принудила влада или њен народ у промоцији политичких или друштвених циљева. Даље, да би се оквалификовао као сајбертероризам, напад мора да резултира

18) Цитирано према: **Colarik**, А. М., (2006). *Cyber Terrorism: Political and Economic Implications*, Hershey: Idea Group Publishing., стр. 46

19) **Conway**, М. (2002). *Reality Bytes: Terrorist 'Use' of Internet*. First Monday, 7,11. http://outreach.lib.uic.edu/www/issues/issue7_11/conway/index.html, 10.03.2009.

20) **Colarik**, А. М., (2006). *Cyber Terrorism: Political and Economic Implications*, Hershey: Idea Group Publishing., стр. 47

21) **Coleman**, К. (2003). *Cyber Terrorism*, Directions Magazine, http://directionsmag.com/article.php?article_id=432, 10.03.2009.

насиљем против лица или имовине, или у најмању руку да нанесе довољно штете да би изазвао страх”.²²⁾

Неки аутори користе уместо овог термина термин *информатички тероризам*. Творац овог термина је Тимоти Томас (*Timothy Thomas*). По његовој дефиницији информатички тероризам обухвата 1) спону између криминалне преваре или злоупотребе информационог система и физичког насиља тероризма и 2) намерну злоупотребу дигиталног информационог система, мреже и компоненте са циљем да се подржи или омогући терористичка кампања или акција.²³⁾ У овом другом случају, злоупотреба система не би морала да доведе до директног насиља над људима, иако би ипак могла да подстиче страх. Употреба термина *информатички тероризам* заснива се на идеји да у савременом друштву постоје два главна метода које терористи могу да искористе за информатички терористички напад:

1. када је информациона технологија мета
2. када је информациона технологија оруђе за веће операције.

Први метод подразумева да ће терориста напасти информациони систем ради саботаже (електронске или физичке), па и уништења или прекидања самог информационог система и било које информационе инфраструктуре (на пример струје, комуникације итд.) зависне од нападнуте технологије. Други метод подразумева да ће терориста манипулисати информационим системом и користити га, мењајући или неовлашћено преузимајући податке, или приморавајући систем да обави функцију за коју није предвиђен (као на пример ометање контроле ваздушног саобраћаја).

		мета	
		физичка	дигитална
оруже	физичко	а) конвенционални тероризам (подметање бомбе у Оклахома Ситију)	б) напад ИРА на Square Mile у Лондону, 4. октобра 1992.
	дигитално	в) хакер вара систем контроле лета да би спустио авион	г) тројански коњ у јавној мрежи

(табела преузета из Devost, M. G., Houghton, B. K. i Pollard, N. A. (1998). *Information Terrorism: Can You Trust Your Toaster?*, <http://www.ndu.edu/inss/siws/ch3.html>, 10.03.2009.)

22) **Denning**, D. (2001). *Is Cyber Terror Next?*, New York: U.S: Social Science Research Council, <http://www.ssrc.org/sept11/essays/denning.htm> 10.03.2009.

23) Timothy L. **Thomas**, *Detering Asymmetric Terrorist Threats to Society in the Information Age* (Carlisle, PA: US Army War College Strategic Studies Inst. Oct. 2001). Цитирано према **O'Brien**, K. A. (2003). *Information Age, Terrorism and Warfare*, у Т. R. Mockaitis i P. B. Rich (pr.). *Grand Strategy in the War against Terrorism*, London: Frank Cass, стр. 191

Према овој табели, поље а) означава конвенционални тероризам (отмице, бомбашки напади, атентати итд.). Поља б), в) и г) представљају информатички тероризам. Поље б) означава конвенционално решење за напад на високотехнолошку (*high-tech*) мету. Терористички напад приказан у пољу в) користи информационе системе да би се створила физичка штета. Поље г) представља напад у коме се користи рањивост војних, комерцијалних и јавних система који се ослањају на информационе технологије. Ово поље означава “чисту форму” информатичког тероризма, који је најтеже открити, и коме се најтеже супротставити. Постоје и суптилније форме информатичког тероризма (на пример, електронска крађа средстава за подршку терористичким операцијама, преусмеравање пошиљки оружја итд.), које такође спадају у политичке злочине, можда још опасније јер су мање драматичне од сајбер-Чернобиља и зато теже за откривање, а могу изгледати и као “обични” злочини.²⁴⁾

Из табеле и објашњења јасно је да би се заправо само поље под в) могло означити као сајбертероризам у правом смислу те речи, а када је реч о пољу г) морали би да буду испуњени још неки услови (наношење материјалне штете, људске жртве, или у најмању руку ширење страха већих размера).

Сумирајући наведене ставове, могли би се као неопходни издвојити следећи дефинициони елементи сајбертероризма:

1. употреба информационих/компјутерских технологија као оружја (а не само као логистичке подршке, средства комуникације или мете)
2. политичка мотивација
3. оријентација ка симболици/спектакуларности/публицитету
4. значајна материјална штета и/или људске жртве, или претња таквим последицама, што доводи до
5. ширења страха већих размера.

Укратко, чини се да дефиниција сајбертероризма наслеђује све проблеме са којима се сусреће сваки покушај дефинисања тероризма, додајући неке нове (нпр. да ли се под сајбертероризмом може подразумевати физичко уништење компјутера или компјутерског система?). Закључак може бити сличан – без обзира на (не)посто-

24) Devost, M. G., Houghton, B. K. i Pollard, N. A. (1998). *Information Terrorism: Can You Trust Your Toaster?*, <http://www.ndu.edu/inss/siws/ch3.html>, 10.03.2009.

јање теоријски одређеног појма, препознаћемо сајбертероризам када/ако се деси.

САЈБЕРТЕРОРИСТИЧКИ НАПАДИ – МОГУЋИ АКТЕРИ, СРЕДСТВА И НАЧИНИ НАПАДА

О могућим начинима извођења и метама сајбертероризма углавном постоји слагање међу стручњацима па и владама. Владе су нарочито забринуте због терористичких сајбер напада (или напада иза којих стоје друге државе) на кључне инфраструктурне системе које чине национални “систем за одржавање живота”. Због велике зависности ових система од информационе технологије и већ бројних напада и покушаја напада на њих, САД су отишле најдаље у процени ових претњи и проналажењу адекватних одговора, па је још Клинтонова администрација дефинисала осам кључних инфраструктурних система који могу бити мета сајбертероризма или друге врсте информатичког напада: телекомуникације, банкарство и финансије, електрична енергија, дистрибуција и складиштење нафте и гаса, водоводни систем, саобраћај, хитне службе и владине службе.²⁵⁾ Према Колину, тачке где се састају физички и виртуелни свет (и које могу бити мете напада сајбертерориста) су:

- фабрике за прераду хране
- фармацевтска постројења
- постројења електричне енергије и природног гаса
- раскрснице пруга и системи за контролу саобраћаја
- следећа генерација контроле ваздушног саобраћаја
- практично сва модерна војна опрема
- комуникације војске и јавне безбедности
- цивилне комуникације.

Он сматра да постоје три потенцијална акта сајбертероризма на тачкама спајања:

1. деструкција;
2. мењање и
3. прибављање и ретрансмисија²⁶⁾

25) Denning, D. (2001). *Is Cyber Terror Next?*, New York: U.S: Social Science Research Council, <http://www.ssrc.org/sept11/essays/denning.htm> 10.03.2009.

26) Collin, B. C., (2000). *The Future of Cyberterrorism*, излагање на скупу 11th Annual International Symposium On Criminal Justice Issues, <http://afgen.com/terrorism1.html>, 10.03.2009.

Оваква класификација није у нескладу са другом, углавном прихваћеном поделом, која каже да постоје четири могућа начина напада: одбијање, обмана, уништавање и експлоатација. То јест, неко би могао да упадне у информациони систем да би зауставио његов рад, да убади лажне податке или “злоћудан” код да би створио погрешне резултате, да физички или електронски уништи систем, или да се “прикачи” на систем да би крао податке.²⁷⁾

Дефиниционе недоумице и медијска прашина која се подиже око сајбертероризма тешко дозвољавају једноставан и изричит одговор на питање колико је реална и блиска претња сајбертероризма. Стручњаци се, као што је већ речено, углавном слажу да се до сада није догодио ни један напад који би се без сумње и оклевања могао окарактерисати као сајбертерористички. Они сматрају да терористи тренутно углавном једноставно употребљавају Интернет, попут свих осталих корисника, док су злоупотреба и офанзивна употреба Интернета ређе, а да до сада није забележен ни један акт сајбертероризма.²⁸⁾ То наравно не значи да сајбер напада на компјутерске системе и мреже, па чак и “кључни национални инфраструктурне системе”, није било.

Само током фискалне 2007. године у Сједињеним Америчким државама пријављено је око 37000 случајева нарушавања безбедности информационих система (како у влади тако и у приватном сектору),²⁹⁾ при чему треба имати у виду да компаније често не пријављују успешно изведене нападе (по неким проценама свега у 10% случајева).³⁰⁾ Осим тога, разне федералне агенције нападнуте су 13000 пута, а компјутерски системи Министарства одбране чак 80000 пута. Важно је приметити да анализе показују да је око 40% свих инцидената на мрежи међународног карактера.³¹⁾

Многи стручњаци и владини званичници сматрају да има озбиљних разлога за забринутост. Још 1996. године је Џон Дојч (*John Deutch*), бивши директор ЦИА-е рекао: “Међународне те-

27) Berkowitz, B., Hahn, R. W. (2003) Cybersecurity: Who's watching the store?, *Issues in Science and Technology*; 19, 3, 55-62, стр. 55

28) Conway, M. (2002). *Reality Bytes: Terrorist 'Use' of Internet*. First Monday, 7,11. http://outreach.lib.uic.edu/www/issues/issue7_11/conway/index.html, 10.03.2009.

29) Posner, M. (2007). *America already is in a cyber war, analyst says*, http://www.govexec.com/story_page.cfm?articleid=38667

30) Coleman, K. (2003). *Cyber Terrorism*, *Directions Magazine*, http://directionsmag.com/article.php?article_id=432, 10.03.2009.

31) Grove, G. D., Goodman, S. E. i Lukasik, S. J. (2000), *Cyber-attacks and international law*, *Survival*, 42, 3, стр. 90

рористичке групе очигледно имају могућност да нападну информациону инфраструктуру Сједињених Држава, чак и ако употребљавају релативно једноставна средства. [...] Забринут сам због могућности за будуће такве нападе. Могу се употребити методи у распону од тако традиционалних терористичких метода као што је бомба у возилу, управљена у овом случају против, на пример, телефонске централе или неког другог комуникационог чвора, до електронских средстава напада. Ови други методи могли би се ослањати на плаћене хакере. Способност да се започне напад, међутим, вероватно има велики број терористичких група, које се све више навикавају на Интернет и остала модерна средства за своје сопствене комуникације. Ово укључује како добро познате и одавно створене организације као што је либански Хезболах, као и безимене и мање познате ћелије међународних терориста попут оних који су напали Светски трговински центар”.³²⁾ Пола деценије касније, саветник ове агенције за питања технологије Лоренс Гершвин (*Lawrence Gershwin*) изјавио је да, мада терористи још увек дају предност бомбама, «предвиђамо битније сајбер-претње у будућности, са уласком нове, технички компетентније генерације у редове терориста».³³⁾

Има индикација да неке терористичке групе теже сајбертероризму, самом по себи или заједно са актима физичког насиља. Још у новембру 1998. године саопштено је да је Калид Ибрахим, који се сматра чланом организације Харкат-ул-Ансар, покушао да купи војни софтвер од хакера који су га украли из компјутера Министарства одбране. ПИРА (*The Provisional Irish Republican Army*) је користила услуге унајмљених хакера да би дошла до кућних адреса полицајаца и обавештајаца, а ти подаци су коришћени да би се испланирала убиства тих особа у “ноћи дугих ножева”, уколико британска влада не пристане на услове примирја.³⁴⁾

Безбедносни пропусти, као и изразито технолошка оријентација неких терористичких организација попут секте Аум Шинрикјо (која велики део својих средстава добија развојем и продајом

32) Цитирано према: **Conway**, M. (2002). *Reality Bytes: Terrorist 'Use' of Internet*. First Monday, 7,11. http://outreach.lib.uic.edu/www/issues/issue7_11/conway/index.html, 10.03.2009.

33) **Tim McDonald**, 'CIA to Congress: We're Vulnerable to Cyber-Warfare', *NewsFactor Network* (22 June 2001)Цитирано према: **O'Brien**, K. A. (2003). *Information Age, Terrorism and Warfare*, u T. R. Mockaitis i P. B. Rich (pr.). *Grand Strategy in the War against Terrorism*, London: Frank Cass, стр. 198

34) **Denning**, D. (2001). *Is Cyber Terror Next?*, New York: U.S: Social Science Research Council, <http://www.ssrc.org/sept11/essays/denning.htm> 10.03.2009.

комерцијалног софтвера) додатно су подгрејали атмосферу страха од сајбертерористичког напада у блиској будућности. Наиме, Аум Шинрикјо је као подуговарач развила софтвер за праћење 150 полицијских возила. Када је ово откривено, секта је већ имала поверљиве податке о 115 возила. Осим тога, секта је радила на софтверу који је користило најмање 80 јапанских фирми и 10 владиних агенција. Између осталог и због овог инцидента, америчка администрација је послала хитан допис неколицини својих амбасада да престану да употребљавају софтвер за који се накнадно открило да су га писали држављани бившег Совјетског Савеза.³⁵⁾

Бери Колин, творац појма сајбертероризам, сматра да постоји неколико узнемирујућих могућих сценарија сајбертерористичког напада који су сви већ данас технички оствариви. Неки од ових сценарија обухватају, на пример, измене у формулама дечије хране и лекова, или преузимање контроле ваздушног саобраћаја од стране терориста, који би онда могли да изазову судар цивилних путничких авиона. Колин закључује: “сајбертерориста ће осигурати да становништво не може јести, пити, кретати се или живети. Осим тога, људи неће бити упозорени, и неће моћи да затворе терористу, који ће вероватно бити на другој страни света.”³⁶⁾

Валери и Најтс (*Lorenzo Valeri, Michael Knights*) сматрају да поред логистичке употребе офанзивног информатичког рата за финансирање терористичке групе путем компјутерског криминала, постоје још два начина употребе офанзивног информатичког рата. Прва је да се саботира рад информационих система у покушају да се омете функционисање или они елементи кључних националних инфраструктура који зависе од информација, са или без намере да се у том процесу изазову масовне жртве. Други је да се манипулише подацима у оквиру информационог система или да се они употребе са специфичним циљем да се подрије перцепција поверења, на којима се темеље Интернет и електронска трговина међу корисницима уопште.³⁷⁾

35) **Denning**, D. (2001). *Is Cyber Terror Next?*, New York: U.S: Social Science Research Council, <http://www.ssrc.org/sept11/essays/denning.htm> 10.03.2009. Видети, такође **O'Brien**, K. A. (2003). *Information Age, Terrorism and Warfare*, u T. R.Mockaitis i P. B.Rich (pr.). *Grand Strategy in the War against Terrorism*, London: Frank Cass, стр. 198 и даље

36) **Collin**, B. C., (2000). *The Future of Cyberterrorism*, izlaganje na skupu **11th Annual International Symposium On Criminal Justice Issues**, <http://afgen.com/terrorism1.html>, 10.03.2009.

37) **Valeri L., Knights M.**, (2000). *Affecting Trust: Terrorism, Internet and Offensive Information Warfare*, *Terrorism and Political Violence*, 12, 1, стр. 28-29

Износећи као аргументе чињенице да су информациони системи повезани са кључним националним инфраструктурама добро, и све боље заштићени, они сматрају да је много вероватније да ће терористи покушати да подрију поверење корисника у Интернет уопште. Подривајући перцепцију корисника о поузданости Интернета, терористичке организације могу да постигну два директно повезана циља. Као прво, они ограничавају ефикасност политика западних влада према електронској трговини. Корисници се неће лако упуштати у е-комерц трансакције због перципираних претњи по своја финансијска средства и приватност. Друга последица је кварење оних елемената који објашњавају друштвени и комерцијални успех Интернета. Да би се супротставили овим ометајућим активностима, комерцијалне институције, владе и војне организације морају да разраде чвршће мере осигурања информација да би очували позитивну перцепцију јавности о овим новим информационим технологијама. Међутим, ако се погрешно схвате, ове мере могу да угрозе оне карактеристике отворености и флексибилног приступа које су језгро успеха Интернета, тако да би се могло испоставити да је за терористе ово игра у којој свакако добијају.³⁸⁾ Остаје међутим, отворено питање да ли би се овакав начин вођења офанзивног информатичког рата могао окарактерисати као сајбертероризам.

Постоје, наравно, и аргументи у прилог тезе да се сајбертерористички напади неће догодити у непосредној будућности. Тако Дороти Денинг сматра да “иако је 'хактивизам'³⁹⁾ стваран и раширен, сајбертероризам постоји само у теорији. Терористичке групе користе Интернет, али и даље више воле бомбе него бајтове као средства подстицања страха.”⁴⁰⁾ Она своје закључке темељи, између осталог и на истраживању Центра за проучавање тероризма и нерегуларног ратовања у постипломској морнаричкој школи у Монтереју из августа 1999. године. Резултати овог истраживања показују да постоје три нивоа сајбертерористичког потенцијала. Први је једноставан: способност за основно хаковање у поједи-

38) Valeri L., Knights M., (2000). *Affecting Trust: Terrorism, Internet and Offensive Information Warfare*, Terrorism and Political Violence, 12, 1, стр. 29-32

39) **хактивизам** – ненасилна употреба илегалних или у законском погледу двосмислених средстава ради постизања политичких циљева. Ова средства између осталог могу бити дифејсовање, редирекције, DoS напади, крађа података, пародирање веб сајтова, виртуелне саботаже и развој софтвера

40) Denning, D. (2001). *Is Cyber Terror Next?*, New York: U.S: Social Science Research Council, <http://www.ssrc.org/sept11/essays/denning.htm> 10.03.2009.

начне системе уз употребу алата које је неко други израдио. На другом нивоу организација може да спроводи компликованије нападе против више система или мрежа, мења или ствара основне хакерске алате. Трећи ниво подразумева могућност за координиране нападе који могу да проузрокују велике поремећаје и пробију веома софистицирану одбрану. Стручњаци из овог тима процењују да би групи која почиње од нуле биле потребне 2 до 4 године да достигне други ниво, а 6 до 10 година да стигне до трећег, мада би неке групе могле то да постигну и брже уз помоћ са стране. По њиховом мишљењу, само би религијски мотивисане групе тежиле да достигну овај последњи ниво, што би било конзистентно са њиховом недискриминативном употребом насиља.⁴¹⁾ И Валери и Најтс се слажу да би извођење сајбертерористичког напада који би као могућу последицу имао масовне жртве захтевао дуготрајне припреме, детаљну анализу мете и могућих последица напада (јер међуповезаност информационих система и савременог друштва уопште тешко дозвољава да се предвиде све последице поремећаја), као и чекање на одговарајућу прилику, што подразумева велико стрпљење. Они изражавају сумњу да је већина терористичких организација функционално и психолошки спремна на спровођење тако дугорочног пројекта.⁴²⁾

САЈБЕРТЕРОРИЗАМ ДАНАС

За терористе сајбертероризам би свакако имао неке предности над физичким методама. Овакве акције могу да се изведу из далека и анонимно, и не захтевају руковање експлозивом или самоубилачке мисије. Вероватно ће привући велику пажњу медија, јер су новинари и јавност фасцинирани свим врстама компјутерских напада. С друге стране, терористи могу оклевати да примене нове методе док старе не постану неадекватне, нарочито ако примена нових метода захтева прилично велика знања. Чини се да за сада недостаци односе превагу над предностима, па се може закључити да претња од сајбертерористичких напада ипак није непосредна. Закључак Дороти Денинг да: “за сада камион бомба представља

41) Denning, D. (2001). *Is Cyber Terror Next?*, New York: U.S: Social Science Research Council, <http://www.ssrc.org/sept11/essays/denning.htm> 10.03.2009.

42) Valeri L., Knights M., (2000). *Affecting Trust: Terrorism, Internet and Offensive Information Warfare*, Terrorism and Political Violence, 12, 1, стр. 20-22

много већу претњу од логичке бомбе⁴³⁾ ни после готово једне деценије није оспорен.

Постоји, међутим, један други моменат који терористи могу да искористе: стварање страха од сајбертероризма у сврхе психолошког рата. Према Вајману, “сајберстрах” се ствара када се забринутост због тога шта би компјутерски напад могао да учини појачава, док јавност не поверује да ће се напад догодити.⁴⁴⁾

Једно истраживање је утврдило да 75% корисника Интернета верује да би сајбертерористи ускоро могли да, нападом владине или корпоративне компјутерске мреже, изазову губитак живота и масовне жртве. Према истраживању спроведеном у 19 великих градова широм света, 45% испитаника се у потпуности слаже са тезом да ће “компјутерски тероризам бити све већи проблем”, а још 35% се донекле слаже са таквим ставом.⁴⁵⁾ С обзиром на овакво стање ствари, могуће је да ће терористи успети да остваре свој најдословнији циљ: ширење ужаса и страха, и без посезања за стварним сајбертерористичким нападима.

ЛИТЕРАТУРА

- Berkowitz, B., Hahn, R. W. (2003) Cybersecurity: Who’s watching the store?, *Issues in Science and Technology*; 19, 3, 55-62
- Colarik, A. M., (2006). *Cyber Terrorism: Political and Economic Implications*, Hershey: Idea Group Publishing.
- Coleman, K. (2003). *Cyber Terrorism*, *Directions Magazine*, http://directionsmag.com/article.php?article_id=432, 10.03.2009.
- Collin, B. C., (2000). *The Future of Cyberterrorism*, izlaganje na skupu 11th Annual International Symposium On Criminal Justice Issues, <http://afgen.com/terrorism1.html>, 10.03.2009.
- Conway, M. (2002). *Reality Bytes: Terrorist ‘Use’ of Internet*. First Monday, 7,11. http://outreach.lib.uic.edu/www/issues/issue7_11/conway/index.html, 10.03.2009.
- Denning, D. (2001). *Is Cyber Terror Next?*, New York: U.S: Social Science Research Council, <http://www.ssrc.org/sept11/essays/denning.htm> 10.03.2009.

43) Denning, D. (2001). *Is Cyber Terror Next?*, New York: U.S: Social Science Research Council, <http://www.ssrc.org/sept11/essays/denning.htm> 10.03.2009.

44) Weimann, G. (2004). *How Modern Terrorism Uses the Internet*. Washington, United States Institute for Peace, <http://www.usip.org/pubs/specialreports/sr116.html>

45) Conway, M. (2002). *Reality Bytes: Terrorist ‘Use’ of Internet*. First Monday, 7,11. http://outreach.lib.uic.edu/www/issues/issue7_11/conway/index.html, 10.03.2009.

- Devost, M. G., Houghton, B. K. i Pollard, N. A. (1998). *Information Terrorism: Can You Trust Your Toaster?*, <http://www.ndu.edu/inss/siws/ch3.html>, 10.03.2009.
- Grove, G. D., Goodman, S. E. i Lukasik, S. J. (2000), *Cyber-attacks and international law*, *Survival*, 42, 3, 89-103
- Janczewski, L. J., Colarik, A. M. (2008). *Cyber Warfare and Cyber Terrorism*, Hershey, Information science reference.
- O'Brien, K. A. (2003). *Information Age, Terrorism and Warfare*, u T. R. Mockaitis i P. B. Rich (pr.). *Grand Strategy in the War against Terrorism*, London: Frank Cass.
- Posner, M. (2007). *America already is in a cyber war, analyst says*, http://www.govexec.com/story_page.cfm?articleid=38667
- Rogers, M. (2003). *The Psychology of Cyber-Terrorism*. U, A. Silke (pr.), *Terrorists, Victims, and Society: Psychological Perspectives on Terrorism and Its Consequences*, Chichester: Wiley.
- Ronczkowski, M. R. (2004) *Terrorism and Organized Hate Crime: Intelligence Gathering, Analysis, and Investigations*, Boca Raton: CRC Press.
- Thackrah, J. R. (2004). *Dictionary of Terrorism*. London: Routledge.
- Valeri L., Knights M., (2000). *Affecting Trust: Terrorism, Internet and Offensive Information Warfare*, *Terrorism and Political Violence*, 12, 1, 15-36
- Weimann, G. (2004). *How Modern Terrorism Uses the Internet*. Washington, United States Institute for Peace, <http://www.usip.org/pubs/specialreports/sr116.html>

Ivana Damjanovic

IS THERE CYBERTERRORISM PRESENT TODAY?

Summary

Expansion of Internet and Internet-based technologies, as well as their growing impact on social phenomena and processes, led to increased interest of social researchers for "all things cyber". Among these cyber phenomena is cyberterrorism, It occupies attention of numerous scholars and experts due to its possibly devastating consequences, but also its attractiveness for the media. Despite this interest, there is still no definition of cyberterrorism which is commonly accepted among scholars and government officials. One of the points of dissent among experts is also the proximity of cyberterrorism threat. It is not the technical feasibility of cyberterrorist attack that is contested, but rather capability of present day terrorist organizations to engage in cyberterrorism. This paper aims to show that no attack carried out by now fits the definition of cyberterror-

ism. Threat of cyberterrorism is not immediate, so cyberterrorism is still in the domain of potential, rather than an actual political phenomenon.

Key Words: terrorism, Internet, cyberterrorism, informational terrorism, cyber attacks, key national infrastructures

ИСТРАЖИВАЊА

257

Радослав Гаћиновић

КАКО НАПИСАТИ НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКИ РАД
ИЗ ОБЛАСТИ ПОЛИТИКОЛОГИЈЕ

281

Драган Суботић

ФАЗЕ ИСТРАЖИВАЊА У ПРИМЕЊЕНОЈ
МЕТОДОЛОГИЈИ

Примљено:

20. фебруара 2009.

Прихваћено:

24. фебруара 2009.

Оригинални

научни рад

Година (XXI) VIII, vol=19

Бр. 1 / 2009.

стр. 257-280.

Радослав Гађиновић*

Институт за политичке студије, Београд

КАКО НАПИСАТИ НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКИ РАД ИЗ ОБЛАСТИ ПОЛИТИКОЛОГИЈЕ¹⁾

Највиши задатак човека је знати и схватити објективни свет и његове законе.

Спиноза

Сажетак

У овом раду је аналитички и поступно интерпретирана методологија писања научноистраживачког рада – израде научноистраживачког пројекта. У уводном разматрању дефинисана је методологија као и општи појмови који су незаобилазни у писању научног рада или научно-истраживачког пројекта. Дефинисана је наука и њене законитости. Да би се методолошки схватило исправно писање научног рада у овом раду су дефинисана-разрађена следећа питања: Избор и дефинисање проблема истраживања; дефинисање појмова и појмовна анализа; одређивање циљева истраживања; постављање хипотеза; идентификација и класификација варијабли; операционализација варијабли; одређивање нацрта истраживања; основне методе научног мишљења и истраживања у друштвеним наукама; теренски истраживачки рад, сређивање и обрада података; интерпретација података и писање научног извештаја.

Кључне речи: Наука, методе, циљ, садржај, научни рад, научни извештај, податак истраживање, индикатор, варијабла, хипотеза

* Научни саветник у ИПС у Београду

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство науке Републике Србије.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

У савременој методологији научно-истраживачког рада дефинисане су законитости по којима истраживач мора поступати да би успешно написао научни рад. То је процес у коме чињенице треба подвргнути научној анализи и другим методама истраживања, уз активан критички однос према ономе што је предмет истраживања. То значи да се траже одговори тамо где их нема, а постављају се питања која још нису постављена. Зато се на универзитету процес стицања знања не зове учење већ студирање. Док је учење засновано на памћењу, студирање се заснива на размишљању. Свако размишљање није исто што и научно мишљење. Научно је мишљење само један специфичан начин размишљања, а циљ му је да буде истинито. Када се истраживачи баве методама реч је о методологији. Предмет истраживања методологије су научне методе, а предмет истраживања научних метода јест део објективне стварности који је нека наука дефинисала за свој предмет. Методологијом се назива свеукупност методских поступака које примењује одређена наука или група сродних наука с циљем да дођу до нових сазнања. Дакле, за свој сав напредак и преображај, материјални и духовни, човечанство треба да захвали првенствено науци, научном стваралаштву и истраживању, као и да без развијене науке не може бити ни напретка ни благостања једне земље и народа у правом смислу речи. Ту узајамну условљеност развитка науке и развијености земље и народа који у њој живи уочио је, још у 16. веку Бекон, који је тврдио како наука и људска моћ иду скупа, упоредо, како се оне, у ствари, преплићу, прожимају, врше једна на другу узајамни утицај. Тада, у време ренесансе, дивео се он великом преображају који су разне науке, својом ширином, разноврсном и многоструком применом, извршиле у животу цивилизованих народа. А његов савременик, велики француски мислилац Монтењ, истицао је да је "наука велики украс", додајући одмах како је она у исти мах и "оруђе које нам зачудо много помаже". Па када су људи о науци и њеној моћи говорили тако у 16. веку, онда је почетак 21. века прави изазов за истраживаче и научне институције како би уз помоћ науке остварили нову ренесансу у квалитету живота човечанстава. Познато је да не постоји чаробна формула која може да открије тајне научних истраживања, као што не постоје неки брзи и механички поступци који, када се науче и савладају, оспособљавају за ову врсту делатности. Међутим, да би се неко оспособио за научни рад, нужно

је да претходно испуни два основна услова: 1) да има за то дара, природне диспозиције; 2) да га неко упуту у научни рад и његове методе, развијајући, "*васпитавајући*" код њега особине неопходне за овај посао.²⁾ Дакле, увођење у занат научника најбоље се постиже како читањем разних научних дела и приручника тако, још више праксом *Fit fabricando faber* (Ковач постаје вокањем) каже латинска изрека, слично мисле и Немци *Ubung macht den Meister* (мајстор постаје вежбањем).

ИЗБОР И ФОРМУЛИСАЊЕ ПРОБЛЕМА ИСТРАЖИВАЊА

Проблем истраживања је најкреативнији део истраживања, битан за даљњи рад, где треба дати одговор на следећа питања: како је и због чега дошло до избора баш те теме, дали због актуелности и атрактивности теме, релевантних друштвених потреба, захтева и праксе, професионалног научног интереса и радозналости, личних разлога (поседовања специфичних знања и искустава, располагања са емпиријским подацима, високе мотивације). За избор проблема истраживања морају се уважити следећи критерији: да ли се замишљени проблем може истражити (не постојање података, велики трошкови истраживања, тајност података и сл.), да ли истраживање доноси нешто ново или је то понављање већ познатог и колико је то истраживање примењиво у о пракси и сл. Формулисање проблема истраживања изражава се декларативном реченицом, која проверава неко стање или однос, или питање. Проблем не сме бити прешироко постављен, треба га строго прецизирати и конкретизовати: образложити због чега је потребно то истраживање; каква се практична и теоретска решења могу очекивати од тог истраживања и сл. Дакле, проблем је оно научно подручје унутар кога се налази научни интерес истраживача. Веома је битно знати да практично истраживање почиње проблемом истраживања. Проблем истраживања је веома специфичан проблем. Он се заснива на знатижељи, а настаје ако се о нечему нема довољно знања. Без проблема истраживања не може ни доћи до истраживања. Значајно истраживање не може се извести на незначајном проблему. Зато је у научном истраживању врло важно да истраживач буде осе-

2) Израз васпитавање узимамо овде у значењу којему је дао Богдан Поповић: као " све што човек сам чини, и што други чине за њега, а да дође до извесне врсте савршенства", за разлику од учења и проучавања у ужем смислу, при којима се, доиста, све чини са стране за ученика, док он сам остаје пасиван (Митхаг Шамић, *Како настаје научно дјело*, Свјетлост, Сарајево, 1988, стр. 9)

тљив на проблеме тако да из већег броја проблема може изабрати најзначајнији. При избору проблема треба уважити већи број критерија, посебно: *Новина* - при избору проблема треба избегавати непотребна понављања истраживања. Зато пре коначне одлуке о спровођењу неког истраживања треба проверити да ли је такво истраживање већ спроведено, као и каква је његова *важности* и *применљивост резултата* у пракси. *Радозналост* и *интереси* важан су критериј при избору проблема, јер знатижеља подстиче људски дух на истраживање. Мотив истраживача може бити и инструментална вредност сазнања. Истраживати се може са жељом да се реши одређени проблем, због материјалних и статусних разлога. Међутим, истраживања која нису заснована на знатижељи ређе доводе до сазнања, а чешће до "открића" која погодују материјалном и друштвеном статусу истраживача. Веома значајан критериј при избору проблема истраживања је и *стручност истраживача*, који обично бира проблем истраживања из своје сруке. Код избора проблема истраживања треба водити рачуна да ли истраживачки тим располаже с одговарајућом *опремом* и *условима рада*. Ако истраживачи немају минимум опреме и услова рада за спровођење одређеног истраживања, одустаје се од таквог истраживања. *Покровитељство* и *сарадња центара одлучивања* важан је критериј при избору проблема истраживања. Ако није обезбеђена сагласност оних који могу ометати спровођење одређеног истраживања, не треба га ни почињати. *Трошкови истраживања* често су већи од предвиђених па се мора пре почетка истраживања извести темељита економска анализа и реалан трошковиник истраживања. *Ризик*, *опасности* и *теškoће* могу ометати спровођење истраживања одређеног проблема па код самог избора то треба имати у виду. За свако истраживање потребно је одређено време, па се о томе мора водити рачуна при избору проблема. *Актуелност проблема истраживања* је такође битан критериј при избору проблема, па се не сме дозволити да истраживање неког проблема траје толико дуго да резултати који су њиме добијени нису више актуелни. *Мogućност решења неког проблема помоћу истраживања* такође представља један од значајнијих надахнућа истраживача при избору проблема истраживања.³⁾

Дакле, код избора проблема треба уважавати сваки од ових критерија, нарочито са аспекта контраиндикације. Дефинисање

3) Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб 1988, стр. 41-43

проблема истраживања је посебан задатак у разради пројекта истраживања. Наслов истраживања је једно а проблем истраживања је друго. Наслов рада је обично краћи и уопштенији, а проблем истраживања мора бити формулисан што је могуће прецизније.

Формулисањем проблема помоћу упитне реченице истраживач се усмерава према одређеном научним подручјима. Истраживања с једног научног подручја називамо *дисциплинарним истраживањима*, а истраживања с више научних подручја називамо *интердисциплинарним истраживањима*.

ДЕФИНИСАЊЕ ПОЈМОВА И ПОЈМОВНА АНАЛИЗА

Наука је делатност стицања знања, која се одвија на темељу одговарајућих претпоставки и заснива се на примени прецизних процедура, у циљу формулисања логички сређених и теоретски кохерентних исказа о искуственој стварности. Мирослав Вујевић дефинише науку као мисаону-појмовну интерпретацију објективне стварности која је заснована на чињеницама те стварности. У истраживању треба разликовати мисао о нечем од онога о чему се мисли. Неразликовање појма од онога на што се он односи назива се грешком реификације. Та грешка није ретка па се због ње често изводе погрешни закључци. Појам није рефлексивна доживљена искуства, већ на њему заснована мисаона креација која трансцендира искуство и омогућује сналажење у новим ситуацијама зато у сваком научном појму има хипотетичких елемената.

Дакле, појмови нису априорне категорије мишљења. Они су историјске категорије које се мењају, јер се мењају истраживачева сазнања и мења се објективна стварност коју истраживач сазнаје. Уз сваки појам везује се одређени термин. Термин нема никакве везе с оним што он означава, осим што су се људи договорили да одређена реч значи оно што су се договорили да значи. Значење се не може извести из речи којом се појам означава, па није потребно мењати израз променом значења појма, јер и ризик има своју логику. Још увек не постоји поступак који је општеприхваћен у појмовној анализи, али поједини аутори дају одређене препоруке.

Good i Natt препоручују да се: пажљиво одабере списак главних појмова; за сваки појам треба одредити смисаоне елементе како их истраживач стварно употребљава; треба се одредити према објављеној литератури и открити различите употребе израза који се дефинишу; појам који се дефинише треба повезати с другим

појмовима који су му слични у истој или другим научним областима и на крају треба одредити виши и нижи ниво генерализације и повезати их, јер наука се бави конкретним да би дошла до општег.⁴⁾ Истраживање почиње и завршава се појмовима. Зато развитак науке карактерише богаћење садржаја појмовима и повећање њиховог броја, а развијеност науке мери се развијеношћу њене појмовне мреже. Дакле, при појмовној анализи није довољно водити рачуна само о укупном садржају неког појма, већ је врло важно да се из целовитог садржаја појма изабере онај који је релевантан за праксу истраживача. Стога се у појмовној анализи не може остати само у општем одређењу, већ је поред тога потребно дати и специфично одређење појма. У појмовној анализи поред интердисциплинарне дефиниције треба дати и дисциплинарне дефиниције са аспеката наука са којих ће се истраживати одређени проблем. Поред тога често је потребно дати и радне дефиниције које су још уже од дисциплинарних дефиниција.

Ако се појмовном анализом дође до закључка да треба одбацили претходно значење појма то треба образложити. Исто тако истраживач треба образложити зашто се држи оног значења за које се одлучио. Након тога треба дати карактеристичну дефиницију појма, тако да се бит појма одреди помоћу вишег родног појма и специфичне разлике. Кад није могуће дати карактеристичну дефиницију, онда треба изабрати ону која ће што тачније и прецизније одредити садржај појма.

Будући да су појмови носиоци значења, појмовна анализа може се јавити и на крају истраживања па се у одређивању значења одређеног појма користи резултатимаведеног истраживања.

Истраживач може упозорити на тешкоће око дефинисања неког појма и оставити га недефинисаним. Емпиријско истраживање није могуће спровести ако кључни појмови нису дефинисани.

Радне дефиниције у емпиријским истраживањима често су теоријски сиромашне, јер се истраживач налази пред императивом дефинисања. Зато у истраживању треба посветити изузетну пажњу појмовној анализи како би се избегло осиромашење појмова. И поред тога, радне дефиниције су понекад веома уске па их истраживач најрадије избегава и тако прави још већу грешку. У сваком истраживању треба вршити појмовну анализу која истраживача води до одређене дефиниције кључних појмова. У току целог ис-

4) Гуд Вилијем – Пол Хет: *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 48-53

траживања мора се конзеквентно придржавати датих дефиниција, јер без тога истраживање не може следити логику кохерентног мисаоног процеса.

У сваком истраживању треба водити рачуна о свим кључним појмовима. Међутим, посебно се мора посветити онима који се односе на зависну варијаблу. За неке појмове није потребна појмовна анализа, али је неопходно дати прецизну дефиницију да њихова вишезначаност не угрози логику мишљења.⁵⁾

ОДРЕЂИВАЊЕ ЦИЉЕВА ИСТРАЖИВАЊА

Открића не долазе спонтано, већ су плод свесне активности. Свака свесна активност, па и научно истраживање, усмерена је ка одређеном циљу. На истраживање истраживача подстиче знатижеља, па је циљ научног истраживања сазнање. Ако би тако уопштено био формулисан циљ истраживања то не би могло помоћи у процесу истраживања. Циљ свих активности је сазнање. Циљ једне одређене науке је сазнање дела објективне стварности који је одабрала за предмет свог истраживања. Циљ једног одређеног истраживања мора бити много конкретнији. Као што је циљ науке везан уз њен предмет истраживања тако циљ једног одређеног истраживања треба везати уз његов проблем. Према томе, треба истаћи да је циљ сваког истраживања открити оно што је истраживач дефинисао као непознато, као проблем.

У проблему истраживања истраживач се пита: какво је нешто, у каквом се односу налази према нечем другом, како се мења у времену, како ће изгледати у будућности и сл. Према томе, у проблему истраживања увек се пита за неки ниво сазнања. Међутим, на истраживање истраживача може подстаћи и неки практични проблем. Према томе у научном истраживању јављају се две врсте циљева: **Прагматички или друштвени циљеви** (шта ће истраживач добити у практичној примени; општи допринос рада широј заједници) и **сазнајни или научни циљеви** (до којег је нивоа сазнања истраживач одлучио да ради—описивање, дескрипција, класификација, доказивање...). Пре постављања хипотеза истраживач мора одредити временско и просторно одређење рада.

5) Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988, стр, 53-54

ПОСТАВЉАЊЕ ХИПОТЕЗА

Хипотезама се одређује план и оквир истраживања. Хипотезе су непроверене тврдње(претпоставке) које се желе чињенично, истраживањем потврдити. Најчешће се хипотезе темеље на међусобном односу појединих варијабли. Оне се постављају на основу неких индикатора - личног искуства, знања, аналогije, научне теорије итд. о повезаности неких појава. Хипотезе⁶⁾ по својој усмерености могу бити: *афирмативне*(потврђују неки однос); *негативне*(негирају неки однос) и *неутралне* (нулте хипотезе). Хипотезе(хипотетички оквир)се најчешће састоји од: централне, главне, основне или носеће хипотезе и већег броја помоћних – разрађујућих (колатералних)хипотеза. Због великог значаја хипотеза у процесу истраживања многи аутори су дали своје дефиниције хипотеза, а у овом раду издвајамо најзначајније:Хипотезе представљају мисаоно теоријске допуне извесних празнина у познавању одређене појаве или читаве области појава чије извесне моменте, делове или аспекте већ познајемо.⁷⁾ Хипотеза је став или комплекс ставова неодређене сазнајне вредности којима се покушава дати објашњење одређених, било емпиријских или теоријских чињеница, било претпостављених објеката, појава, процеса или односа.⁸⁾ Хипотезе су теоријски основне мисаоне, предметне претпоставке које тек треба доказати резултатима истраживања.⁹⁾ Хипотеза је смисаони, информативни, проверљиви чињенички исказ који говори о претпостављеном односу између двеју или већег броја променљивих.¹⁰⁾ Одговори на хипотезе (резултати истраживања) су закључци рада. Хипотезе морају испунити следеће захтеве: морају се односити на *појаве* које постоје и које се могу научно верификовати; *исказ*¹¹⁾ -

6) Између хипотезе и *прогнозе* постоје разлике. Прогноза је смисаона, информативна, добро образложена, тврдњама које се могу извести из неке научне теорије, синтетички исказ о могућем будућем стању ствари у некој области стварности. Наравно, прогноза се не изводи само из хипотеза, него и из научних закона, па и из теорија у целости. (Момчило Сакан, *Хипотезе у науци*, друго издање, Прометеј, Нови Сад 2005, стр. 31)

7) Богдан Шешић, *Основи методологије друштвених наука*, друго издање, Научна књига, Београд, 1977, стр. 208

8) Зајечаревић, Г, *Основи методологије науке*, научна књига, Београд, 1977, стр. 187-190

9) Милосављевић, С. *Истраживање политичких појава*, Институт за политичке студије Београд 1980, стр. 97

10) Ристић, Ж., *О истраживању, методу и знању*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 1995, стр. 310

11) Термини: *исказ*, *став* и *суд* имају различито значење. Под исказом подразумевамо сваку комбинацију говорних знакова, тј. речи или симбола, којима се исказује било која мисао. За разлику од исказа, став је свака веза међу појмовима која има смисла, а суд – став којим се нешто тврди и који зато мора бити истинит или лажан. Исказ је језичка

хипотеза мора бити јасна, прецизна и логична; *садржају* хипотеза требају бити искуствено проверени и оне морају претпостављати решење проблема истраживања. Квалитетно и прецизно формулисани проблем истраживања усмерава истраживача према бољим хипотезама. Хипотезе истраживања су мисаони одговор на питање у проблему, а на нека питања може се дати већи број мисаоних одговора. Због тога је свака хипотеза само један од могућих одговора на постављено питање у проблему. Истраживачу прави договор није познат, па је свака хипотеза мисаони корак у непознато. Према томе у сваком истраживању највећи ризик за његов успех јесте у постављању хипотеза. Нема доброг истраживања ако су хипотезе лоше, али истраживање може бити лоше и ако су хипотезе добре. Дакле, није лако у истраживању поставити квалитетне хипотезе, јер се у том послу истраживач сусреће са већим бројем тешкоћа. Шешић наводи следеће: недовољно темељно и недовољно детаљно познавање области; одсутност или незнање теоријског оквира с чијег становишта се хипотеза поставља; недостатак способности коришћења одговарајућег теоријског оквира, почев од непознавања логичких основа сазнања у оквиру којег се хипотеза поставља, преко неспособности коришћења општег теоретског модела, до неспособности односно недостатка инвенције у постављању праве хипотезе. Хипотеза може бити сувише општа и преширока, па ју је тешко конкретизовати и специфицирати, или хипотеза може бити сувише посебна, односно преуска. Низ тешкоћа у постављању адекватне хипотезе потиче од непрепознавања адекватне методе истраживања као и техника проверавања адекватности постављене хипотезе.¹²⁾ Хипотезе су корак према новим сазнањима. Понекад и прелазе теоријске оквири старих сазнања и доводе их у питање. Оно што је теорија у науци, то је хипотеза у истраживању. Као што теорија осмишљава предмет једне науке, тако хипотеза осмишљава истраживање одређеног проблема. Истраживач понекад није у могућности да да прецизан суд о проблему, па поставља хипотезу као оријентацију у истраживању како би је у току истраживања прецизирао или заменио новом хипотезом. Такве се хипотезе називају радним хипотезама.¹³⁾ Добре хипотезе морају удовољавати

категорија, а став и суд су логичке категорије. (Марковић, М., *Логика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1994, стр. 40)

12) Богдан Шешић, *Методологија друштвених наука*, Научна књига, Београд, 1974, стр. 213

13) Основне функције хипотеза су: усмеравање истраживања ка решавању проблема; успостављање веза између апстрактно(теоријски) датих предмета и циља истраживања, с једне, и искуствене стварности, с друге стране; помагање у научном објашњењу,

ти већем броју критерија: Хипотеза мора бити *ваљана* – мора се оданости на проблем који истражује; хипотеза мора бити *појмовно јасна*; хипотеза мора бити *искусствено проверљива*; хипотезу треба довести у везу са *расположивом техником*; хипотеза мора бити *специфична*; хипотеза мора бити у вези са теоријом.¹⁴⁾

Као што се у истраживању може имати више циљева, исто тако се може имати више хипотеза. Кад истраживач има више хипотеза поставља се питање њиховог сређивања. Најлогичније их је поредати с обзиром на ниво сазнања – па на прво место стављамо оне с дескриптивним садржајем које се зову *генералне хипотезе*, затим долазе хипотезе с класификацијским садржајем које се зову *коллатералне или попутне (развијајуће) хипотезе*. С формулацијом и сређивањем хипотеза завршава се ова фаза процеса истраживања. Међутим, ту се истраживање не зауставља већ се наставља емпијским делом који се на хипотезама заснива.

ИДЕНТИФИКАЦИЈА И КЛАСИФИКАЦИЈА ВАРИЈАБЛИ

Хипотезе су замислио истраживач о процесима и појавама у објективној стварности. Мисао је, каже Хегел, и глуха и слепа. Али научна мисао односи се на реалност која се може чути и видети. Због тога се у научном истраживању истинитост мисли проверава "ослушкивањем" реалности о којој се мисли. У проблему истраживања истраживач се пита о неком обележју или о односу између одређених обележја. У хипотезама се на основу знања, интелигенције, маште и интуиције даје мисаони одговор о обележју и о односу између обележја. Та су обележја промењива, па се зову *варијаблама*. Варијабле су промењиве величине о којима у хипотезама истраживач нешто тврди. У истраживању, истраживач није једнако заинтересован за све варијабле које се јављају. Оне које су у средишту истраживачевог интереса зовемо *зависним варијаблама*. Зависне варијабле су обележја појава које највише занимају истраживача, па се та варијабла доводи у везу с другим варијаблама које њу описују, класификују или објашњавају. Варијабле које описују, класификују или објашњавају зависну варијаблу називамо незави-

предвиђању и открићу; отклањање противуречности и празнина у научном сазнању и развијање нових метода, техника и инструмената. Функција хипотезе јесте да усмери истраживање на правилности међу чињеницама. Сугестије које су формулисале хипотезама могу бити решење проблема (Момчило Сакан, *Хипотезе у науци*, друго издање, Прометеј, Нови Сад 2005, стр. 78)

14) Гуд Вилијем – Пол Хет: *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 66-71

сним варијаблама. Зависне се варијабле увек налазе у проблему истраживања. Она је заправо обележје за које се истраживач пита у проблему. Поред ових често се у друштвеним истраживањима јављају *интервенишуће* или *интерпретативне* варијабле. Интервенишуће варијабле се јављају после независне, а пре зависне и оне узрокују повезаност између тих варијабли. Обзиром на мерне карактеристике, варијабле се деле на квалитативне и квантитативне, а у односу на смер варирања квантитативне варијабле могу бити униполарне и биполарне. Униполарне варирају у једном смеру, од нуле до свог максимума, а биполарне у два смера према максимуму.

ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА ВАРИЈАБЛИ

Хипотезе су мишљење истраживача о обележју једне варијабле или мишљење о односу између две варијабле. Појмови су основне категорије мишљења, па се у хипотезама барата с појмовима и њиховим међусобним односима. Појмови су замисао суштине предмета, појава и процеса. Да би истраживач могао проверити исправност постављених хипотеза не може остати на појмовном нивоу, јер замисао суштине предмета – појава и процеса трансцендира објективну стварност. Научни појмови су настали мишљењем које је засновано на чињеницама стварности. До појма се долази апстракцијом небитних и генерализацијом битних елемената и чињеница. Појам је мисаоно објашњење чињеница. За разлику од осетног доживљавања мисао (појам) уопштено "одражава" објективну стварност. Пут настанка појма иде од објективне стварности преко осетних доживљаја до мишљења. Тај процес се назива *концептуализација*. Због емпиријске провере мора се направити обрнути пут који иде од мишљења према објективност стварности. Овај поступак се назива *операционализација*. Делови објективне стварности који се односе на појам варијабле коју желимо операционализовати зову се *индикатори* или *показатељи*. Термин за одређење појма индикатор (индикација) потиче од латинске речи *indicare*. Основни његови синоними су: обележје, најава, наговештење, симптом, податак, показивач, путоказ, основа за неку сумњу итд.¹⁵⁾ Славомир Милосављевић даје веома прихватљиву дефиницију индикатора, и то, индикатори или показатељи су спољашње манифестације

15) Мала енциклопедија просвете, том I, треће издање, Просвета, Београд, 1978, и Клаић, Б.. Рјечник страних ријечи, исто, стр. 624

унутрашње суштине.¹⁶Индикатор мора бити *ваљан*. То значи да се мора односити на варијаблу која се жели мерити. Постоје четити начина одређивања ваљаности индикатора: *Априористичка валидација* је поступак којим се унапред проглашава да је истраживачев индикатор ваљан, без икакве провере; *Логичка валидација* је поступак којим се проналазе индикатори на основу дефиниције варијабле која се жели опарационализовати. Дефиниција варијабле помоћу индикатора је операционална дефиниција. Логичка валидација повећава вероватност да је истраживач дошао до добрих индикатора, али на тај начин не може бити потпуно сигуран да је дошао до ваљаних индикатора. Због тога је значајно да индикаторе до којих се у истраживању дошло дају на оцену стручњацима и *Валидација индикатора помоћу познатих група*. За овај начин валидације морају се пронаћи две контрастне групе за које се зна да се међусобно разликују по обележју (варијабли). Ако се групе међусобно разликују по неком обележју онда ваљан индикатор за то обележје мора то регистровати. Дакле, ваљанији су они индикатори који показују веће разлике међу контрастним групама. Веома је битна и *Валидација помоћу мишљења жирија*.

Индикатор мора бити *објективан*. Индикатор је објективан кад резултати до којих се долази његовом употребом зависе од тога шта се мери, а не о томе ко мерење врши. Индикатор мора бити *поуздан*. Поузданост неког индикатора говори о томе колико се у мерењу једне варијабле истраживач може ослонити на неки индикатор. Индикатор мора бити *једнозначан*. То значи да индикатор треба бити тако јасно и прецизно дефинисан да различити субјекти знају тачно на шта се односи. Индикатор мора бити *прецизан*. Прецизан индикатор омогућује да помоћу њега истраживач региструје и мање разлике у величини варијабле. Индикатори требају бити *репрезентативни*. Операционализација варијабли повезује теоретски и емпиријски ниво истраживања. Према томе мишљење истраживачу процесу истраживања не завршава теоретским делом. Оно се наставља све док траје истраживање, само што у појединим фазама истраживања поприма специфичне облике. Док у теоретском делу процеса истраживања превладава *мисаона делатност* у емпиријском делу превладава *делатна мисао*.¹⁷

16) Милосављевић, С. *Истраживање политичких појава*, Институт за политичке студије Београд 1980, стр. 110

17) Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988, стр. 66-75

ОДРЕЂИВАЊЕ НАЦРТА ИСТРАЖИВАЊА

У нацрту истраживања треба прво донети одлуку које ће методе истраживач користити у прикупљању података у истраживању. Затим треба у складу с целокупном логиком истраживања одлучити *ко* истраживачу може учинити доступним најпоузданије податке који га интересују, *где*, *када* и *у којим условима*. У нацрту истраживања обавезно се одређује *узорак*. Постоје две врсте нацрта истраживања: *дескриптивни* и *каузални нацрт истраживања*. Ако истраживач жели добити општи увид у неко обележје онда је потребно обезбедити мерење тог обележја на репрезентативном узорку с обзиром на то обележје. Ако је истраживачу, међутим, циљ класификацијски он мора обезбедити репрезентативност мерења сваког обележја којег ће класификовати. И у једном и у другом случају потребан је дескриптивни начин истраживања. Према томе **дескриптивни** начин истраживања пре свега мора обезбедити репрезентативан узорак. Поред тога у дескриптивном нацрту истраживања треба одлучити *ко* истраживачу може понудити најбоље податке о ономе што га интересује, на који начин ће он прикупљати податке (посматрањем, анкетом, интервјуом, анализом садржаја или комбинацијом), *где* ће истраживач прикупљати податке (на радном месту, код куће, у школи, на неком састанку...), *када* ће он прикупљати податке (у току радног времена, након радног времена...). **Каузални** начин истраживања – ако се у проблему истраживања истраживач пита о узрочно-последичном односу, циљ истраживања бит ће експланацијски, хипотеза каузалног садржаја и нацрт ће бити каузални. Каузални нацрт истраживања увек укључује и дескриптивни, јер није могуће установити узрочно-последичну везу ако претходно истраживачки тим не располаже с описом појава чију каузалну везу жели испитати. Због тога све оно што се тражи за дескриптивни нацрт вреди и за каузални. Поред тога каузални нацрт мора задовољити специфичне захтеве. Основни је захтев да поред експерименталне групе мора имати и контролну групу. Те се групе формирају по одређеним логичким правилима који омогућују каузалну анализу. Међутим, у пракси се јавља већи број различитих врста нацрта истраживања, а посебно: *Сукцесивни нацрт истраживања* састоји се само од експерименталне групе. Истраживање се спроводи тако да се најпре мери зависна варијабла. Затим се уводи независна варијабла, па се након тога поново мери зависна варијабла; *Проширеним сукцесив-*

ним *нацртом истраживања* истраживач може да се користи ако се независна варијабла може контролисано мерити у току истраживања; *Компаративни нацрт истраживања* састоји се од више група у којима се мери само зависна варијабла; *Контролни експериментални нацрт* има контролну групу која се настоји по свему изједначити с експерименталном групом, осим у деловању независне варијабле; *Трансверзални нацрт истраживања* уз помоћ пресека у истраживању неке појаве или процеса омогућује њихово праћење у времену и *Лонгитудинални нацрт истраживања* прати одређено обележје код истих испитаника у времену и на тај начин контролише различите утицаје.

ОСНОВНЕ МЕТОДЕ НАУЧНОГ МИШЉЕЊА И ИСТРАЖИВАЊА У ОБЛАСТИ ПОЛИТИКОЛОГИЈЕ

Садржај рада, његов предмет и врста истраживања одређују оквир научних метода. Истраживач у раду треба навести, пројектовати научне методе, кратко их описати (добре и лоше стране), те објаснити зашто су изабране баш те методе, имајући у виду да хипотетички оквир и циљеви истраживања сугеришу избор метода истраживања. Основне методе научног мишљења и истраживања у друштвеним наукама су *аналитичке основне методе* (метода анализе, метода апстракције, методе специјализације, дедукција као основна метода научног сазнања); *Синтетичке основне методе* (синтеза, конкретизација, генерализација и индикација као основне научне методе). Поред ових у научном истраживању врло су значајне *Опитенаучне методе у друштвеним наукама* (хипотетичко-дедуктивна метода, Статистичка опитенаучна метода, Опитенаучна метода моделовања, Аксиоматска метода, Аналитичко-дедуктивна метода и компаративна метода).¹⁸⁾

Прикупљање података је карактеристика сваког научног, а могло би се рећи и уопште сваког истраживања. Прикупљањем података научно истраживање доспева у саму стварност у којој се проверава исправност изведене замисли о тој стварности. На основама те замисли истраживач одређује које га чињенице интересују и услове у којима ће их прикупљати. Након тога истраживач одређује методе за прикупљање података. У том процесу

18) Др Славомир Милосављевић – Др Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, треће измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 200-284

истраживач мора разликовати појаве и процесе од чињеница и података. Појаве и процеси део су објективне стварности. Чињенице су осетилни доживљаји, а подаци су симболички регистроване чињенице.¹⁹⁾ Методама за прикупљање података истраживач "ослушкује" делове стварности о којима размишља, како би о њима добио информације. Као што се индикатор мора односити на варијаблу, исто тако се податак мора односити на појаву. Према томе, подаци морају бити *истинити*, а да би се што детаљније удовољило том критерију посебна се пажња треба посветити избору и разради метода за прикупљање података. Подаци, дакле, зависе о својствима варијабле, које су промењиве величине и које варирају квалитативно и квантитативно. Према томе, промене варијабле се проналазе *мерењем и класификацијом*. Свако прикупљање података у научном истраживању је на одређени начин мерење. Мерењем захватамо варијације варијабле без обзира на то дали су оне квантитативне или квалитативне. Да би се мерење провело што квалитетније користе се различите врсте лествица за мерење, које се употребљавају за прикупљање различитих података.²⁰⁾ **Основне методе за прикупљање података су испитивање, посматрање, експеримент, оперативне методе (студија случаја, анализа докумената, тест у истраживањима, биографска метода), рад на терену, контрола података.** *Испитивање* је метода прикупљања емпиријских података посредством исказа, првенствено усмених али и писаних, које дају испитаници.²¹⁾ *Посматрање* је веома значајна метода у прикупљању података. У посматрању нема посредника између објективне стварности и искуствених садржаја о њој, тако да је пут до податка најкраћи. У непосредном односу с објективном стварношћу посматрање пружа богато примарно искуство и даје целовити доживљај објективне стварности. Према томе, ова метода за прикупљање података може послужити као метода открића и као метода верификације. За потребе открића истраживач користи несистематским посматрањем, а за потребе верификације систематским посматрањем.

19) Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор Загреб, 1988, стр. 47

20) *Номинална лествица* која се користи при регистровању варијација квалитативних варијабле; *Ординалне лествице* су заправо квантитативна класификација; *Интервалне лествице* као што им само име каже воде рачуна о размаку између различитих података. Недостатак ове лествице је у томе што не почиње од апсолутне нуле и *кардиналне лествице* које уклањају недостатак претходне лествице. (Исто)

21) Исто. стр. 499

Честе слабости у процесу истраживања потичу од избора погрешних метода. Међутим, и сама метода има неке слабости које нарочито долазе до изражаја у истраживању друштвених појава, као нпр.: Посматрати се може само оно што постоји или се дешава у току посматрања; посматрањем се могу захватити само вањске манифестације појава и процеса; посматрањем се подаци прикупљају веома споро; У друштву се може посматрати само оно што се јавно догађа. Присутност посматрања може деловати на ток појаве која се посматра. Друштвене су појаве комплексне, па се посматрањем може захватити само део онога што се жели посматрати. Ова се слабост може умањити укључивањем већег броја посматрања како би се посматрањем захватило цело посматрано поље; За посматрање друштвених појава веома су тешке припреме, јер је тешко предвидети време и место јављања појава које истраживач жели посматрати..

Метода посматрања у истраживању друштвених појава у прошлости се ретко употребљавала. Ограничену употребу те методе више су узроковали други фактори него њене слабости. Пре свега, друштвени дуализам више се одразио у подручју друштвених наука, него у подручју природних наука. **Експеримент** је начин прикупљања података непосредним чулним опажањем, коришћењем помоћних техничких средстава или без њих.²²⁾ Могућност употребе експеримента условљавају три битна момента: природа појаве и предмета истраживања, развијеност теорије и методологије одређене науке и етички моменат. Уобичајено је да се у друштвеним наукама експерименти деле на *праве* и *квазиэксперименте*. У *праве* се убрајају лабораторијски и експеримент у природним условима, а у *квазиэксперименте* природни, *ex post facto* експеримент и симулација односно моделни експеримент.²³⁾ Оперативне методе сакупљања података имају све карактеристике мисаоне и организационе целине, али у себе укључују и својства, технике и поступке других начина прикупљања података. У оперативне методе сакупљања података убрајају се: **Студија случаја** чији предмети истраживања могу бити само целине друштвене реалности које се у укупној друштвеној реалности могу идентификовати и дефинисати као целовите посебности у времену и простору. Метод студије

22) Гуд, Вилем – Хет, Пол, *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966, стр. 454

23) Мужих, В, *Методологија педагошких истраживања*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1968, стр 74.

случаја подразумева веома јак ослонац на научно формулисан модел појаве, изводи реконструисању постојећег или конституисању новог модела. **Анализа(садржаја) докумената** третирана је као помоћна, претходна метода, итд. Тест у **истраживањима** је веома раширена и врло употребљавана метода у укупној истраживачкој пракси. Њено најраспрострањеније значење је провера, метода провере способности знања, умења и психофизичких реакција. У друштвеним наукама најчешће је коришћена у педагошким истраживањима и као средство провере знања ученика. Назив тест односно тестирање као процедура остваривања теста изведен је из латинске речи *testorari* чије је основно значење посведочити, доказати. **Биографка метода** – чија је основна идеја да се на основу личних докумената, који имају сва битна својства ваљаних извора сазна и субјективна компонента објективних ситуација.²⁴⁾ Посебне значајне технике за прикупљање података су *анкета, интервју и текст као техника испитивања*.

Анкета је посебна метода за прикупљање података помоћу које истраживач може доћи до података о ставовима и мишљењима испитаника. Ставови и мишљења мисаоне су чињенице. Оне се “разликују од мишљења о чињеницама (које често нису достојне поверења)”. Зато мишљење о чињеницама треба проверати чињеницама мишљења, јер до мисаоних чињеница других људи се не може доћи само на основи сопственог мишљења. То није могуће ни помоћу методе посматрања, али је то могуће сазнати помоћу питања и одговора. Међутим, анкета у научном истраживању није само постављање питања и тражење одговора на та питања. То је постављање одређених питања одређеној врсти и броју људи, на одређени начин да би се добили истинити одговори. Од великог броја различитих дефиниција анкете најприхватљивија је ова: “Анкета је технички поступак за прикупљање чињеничног материјала комбинацијом статистичке методе узорка с методом интервјуа или упитника”.²⁵⁾ У *ширем смислу* анкета је свако прикупљање података уз помоћ постављања питања. Међутим, питања се могу постављати на различите начине и о различитим стварима, па у вези с тим треба разликовати: Анкету (у ужем смислу); Интервју и Тест.

24) Др Славомир Милосављевић – Др Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, треће измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 548-583

25) Мозер, Ц. А.: *Методи анкетирања у истраживању друштвених појава*, Култура, Београд 1962, стр. 5

У *ужем смислу* анкета је писмено прикупљање података о ставовима и мишљењима на реперзентативном узорку испитаника уз помоћ упитаника.

Интервју је врста анкете у којој се уз помоћ посебно конструисаних питања прикупљају подаци о знању, способностима и интересима испитаника. У упоређењу с методом запажања у анкети је продужен пут до података. Уз истраживача обавезно се јавља *испитаник*, а редовно и *анкетар*. Додамо ли томе и наручиоца истраживања у анкетном истраживању јављају се четири улоге које могу обављати четири различите особе, и то: *наручилац*, *истраживач*, *анкетар* и *испитаник*.

У овој фази истраживања треба се дати одговор на питање: који су основни извори података за истраживање које се спроводи? Подаци могу бити различити (документација, мишљење и ставови, пракса...) а деле се у две велике групе и то *примарни* и *секундарни* подаци. Код *примарних података*, које истраживач сам прикупља, треба навести: инструменте истраживања (опис, начин конструкције и њихово баждарење); организацију, фазе истраживања; узорак, како је изабран, његову структуру (састав) и величину; начин обраде и интерпретације добивених података (статистичка и дескриптивна интерпретација). Код *секундарних података*, оних који већ постоје – треба систематизовано приказати те изворе, нпр: постојећа теоретска мисао из подручја истраживања (монографије, уџбеници, чланци...); нормативна, доктринарна програмска документа; материјали са научних скупова, семинара и стручних скупова; научна истраживања (резултати), статистички годишњаци, мемоари, дневници и сл.

Након одређивања метода за прикупљање података истраживач се ако је то потребно одлучује и за *теренски* део истраживања. Након завршеног истраживања истраживачки тим или истраживач приступа *сређивању и обради података*, затим следи *интерпретација података*. Најважнији моменат о коме треба водити рачуна у интерпретацији резултата истраживања је довођење података у везу с хипотезама које је истраживач поставио и установио да ли их подаци потврђују или одбацују; затим треба довести податке истраживача у везу с подацима сличних истраживања; довести добивене податке у везу с примењеним поступцима у истраживању и проверене хипотезе довести у везу с теоријом од које је истраживач пошао у истраживању. И на крају научни рад завршава његовим објављивањем, па последњу фазу у научном раду сачињава

писање научног извештаја. Научни извештај о спроведеном истраживању састоји се од више делова: **Наслов** – он треба да буде истовремено концизан, прецизан и изразит, то јест да у прецизном и сажетом облику одражава и изражава што адекватније и потпуније садржину и предмет научног дела. По њему се рад треба разликовати од других радова као што се један човек по свом имену и презимену разликује од других људи. Наслов треба бити кратак и упућивати читаоца на његов садржај. Након наслова у процесу писања научног рада даје се сажетак. **Сажетак** је кратки опис рада који читаоцу даје општу информацију како би на основи ње могао дознати да ли рад спада у подручје његових интереса. На темељу тога читалац доноси одлуку да ли ће рад читати или неће. Дакле, сваки обимни и значајни научни рад има резиме на једном од универзално распрострањених страних језика. Циљ му је да страну научну јавност упозна, у сажетом облику, са битним садржајем научног рада: са новим сазнањима, закључцима и резултатима научних истраживања. **Увод и проблем** је део у које се раслојава проблемска ситуација из које се издваја одређени проблем који се прецизно формулише. Након тога се образлаже избор и упозорава на теоријску и практичну важност истраживања тог проблема, затим се дефинишу кључни појмови и повезује то истраживање с претходним истраживањима како би се на основи њих поставиле хипотезе које ће се проверавати у истраживању. Овде сажето треба образложити све што је важно у теоријском делу пројекта истраживања. Циљ истраживача је да читаоца припреми "уведе" у проблеме који су предет дела, да код њега за њих пробуди интересовање. У уводу се по правилу, елаборира кратак историјат питања, настанак и главне етапе у његовом развоју и решавању, однос изабраног проблема према ранијим истраживањима, обим и границе личног истраживања. У уводу исто тако аутор објашњава и прецизира проблем који жели да обради, износи разлоге који су га подстакли да предмет обради, сумира основне изворе информација, осврће се на методу коју је примењивао у обради теме. **Разрада** представља темељ дела и заузима највише простора, образлаже се, темељито и документовано. Прикупљена грађа у циљу поткрепљивања тезе која је постављена у уводу мора да се обради, образложи и докаже. Сходно своме обиму, разрада проблема може да има више поглавља. У овом делу истраживач описује поступке које је направио у емпиријском делу пројекта истраживања од идентификације и операционализације варијабли, узорка и нацрта истраживања, описа

и разраде метода за прикупљање података као и њихове примене. Овде се износе резултати и образлаже њихова обрада. У разради се јасно образлаже шта су резултати, а што њихова интерпретација. У интерпретацији се мисаоно повезују теоријска полазишта, емпиријски поступци и резултати који су добивени. Интензивно размишљање у разради може довести до занимљивих идеја. Те нове идеје треба регистровати и упозорити да се ради о идејама које су подстакнуте истраживањем, да би се разликовале од идеја које су подстакле истраживање. Ако се о томе не води рачуна истраживач лако на крилима маште одлети на друге проблеме.²⁶⁾ Према томе, стваралачки допринос у интерпретацији резултата је проналажење логичких веза међу добивеним резултатима и резултатима које су други добили у сличним ситуацијама и повезивање тих резултата са законом и с теоријама одговарајуће науке. Као што стари резултати утиру пут новим сазнањима, тако и нови резултати дају ново светло старим резултатима. Због тога интерпретација резултата не може бити коначна, јер нови резултати могу бити основа за нову синтезу, парадигму, а то може бацити сасвим друго светло на старе резултате.²⁷⁾ **Закључак** је скраћена интерпретација у којем се саопштавају хипотезе, подаци и параметри који је потврђују или одбацују. У закључку се може истакнути потреба за другим истраживањима која је настала под утицајем спроведеног истраживања. У закључку се наговештавају и могуће практичне користи од резултата истраживања. Он, дакле, представља завршни део, круну читавог рада, синтезу свега онога што је претходно анализирано. *За закључак би се могло рећи да је то тренутак синтезе, после читавог једног живота анализе.* Основно што се захтева од доброг закључка јесте да произилази из самих истраживања рада, да синтетички изложи опште резултате до којих се дошло на основу испитивања и анализа. У закључку се даје завршно мишљење и судови којима треба да ковергирају сва претходна расчлањивања и разматрања и у закључку треба дати образложење у чему рад представља допринос науци.²⁸⁾ **Библиографија**, доноси литературу

26) Свако научно истраживање чврста је логичка целина и део је науке која је већа логичка целина. Због тога у интерпретацији резултата није довољно само доводити податке у везу с хипотезама, већ треба резултате целокупног истраживања доводити у везу с другим сличним резултатима и с теоријским замислима с којима су они у вези. Спроведено истраживање не сме бити изолована целина, већ треба бити укључено у логички систем науке којој припада (Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988, стр. 127)

27) Кун Томас, *Структура научних револуција*, Нолит, Београд, 1974, стр. 56

28) Митхат Шамић, *Како настаје научно дјело*, Свјетлост, Сарајево, 1988, стр 75

којом се истраживач користио у истраживању. Она може бити сређена на различите начине. Може се целокупна литература донети по азбучном реду, а може се и категорисати (основа, помоћна, изворна грађа, оригинални радови, уџбеници и слично). Стварни ***и именични регистар*** доноси се у већим синтетичким радовима, уџбеницима. Он доста помаже сналажење у тексту. ***Прилози*** садрже важнији истраживачки материјал који није неопходан у главном тексту рада, као нпр. примењени инструменти, изглед протокола, сумарне табелице и слично. У прилозима се даје само оно што је нужно за научни рад - извештај. Научни извештај треба разликовати од пројекта истраживања и од истраживачке документације. Научни извештај се објављује, а документација о истраживању се чува, јер у њој увек има више него што се у извештају може објавити. Објављени извештај може подстакнути дискусију међу научницима која може упозорити на нове идеје, па документација може и даље користити. ***Писање цитата*** посебан је проблем у научном извештају. Многи се цитатима користе као доказом истинитости својих замисли. Међутим, то цитати не могу бити макар потицали и од највећих ауторитета у науци. Међутим, они могу придонети јасноћи и богатству текста ако се добро употребе.²⁹⁾

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Научни истраживач, ма које струке био, а поготову хуманистичких наука, треба да буде у исти мах писац који ће знати да за своју мисао нађе адекватан израз и облик, да је искаже јасно и прецизно, једноставно и концизно, без монотоније и клишеа, без синтетичких, морфолошких и ортографских грешака. Наравно, занимљивост излагања, концизност, живост и снага стила зависе у многоме од дара истраживача. Али ако се пред обичног истраживача-

29) Цитати се употребљавају у следећим случајевима: Када некој хипотези дајемо важност, па износимо мишљења која су повезана с њом. Свакако, не сме се изгубити из вида да њена провера није у цитирању истомишљеника; Цитат може послужити за илустрацију мисли неког другог истраживача. Ту често настају проблеми, јер цитати представљају истргнуте фрагменте који тако издвојени могу попримити сасвим другачија значења. До тога најчешће долази у полемикама; Цитат може послужити и као илустрација времена и места настанка неке занимљиве мисли. Свака мисао има своју историју, па неке могу бити значајне по свом утицају на научну мисао, иако саме по себи нису толико значајне; Цитира се и оно што је лепо казано у вези с проблемом којим се бавимо. Лепе изреке могу добро послужити за илустрацију онога што се жели рећи, ако се добро уклопе у контекст мишљења. Поред тачности, прецизности и јасноће лепота говора знатно придонноси информативној вредности научног извештаја. Међутим, не сме се испустити из вида да је лепота говора средство да се каже оно што се жели рећи (Мирослав Вујевић, *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб, 1988, стр. 128).

ча не могу поставити тако високи захтеви, то јест да буде истовремено и велики научник и сјајан стилист, од њега се може и треба тражити и очекивати да пристојно влада писаном речју, да пише стилски коректно и граматички правилно; једном речју, да зна да за садржину најје адекватан облик, израз, јер садржина и облик једног написа су уско међу собом повезани и дубоко се међусобно прожимају. Неки научни рад постоји само утолико уколико је сирова грађа, до које је истраживач дошао путем истраживања, уобличена у неки напис, добила свој адекватан облик, израз и тиме постала "финални производ". Према томе, дотеривање изражајног облика неког рада не значи, како би неко могао да претпостави, додавање раду извесног естетског елемента који му није неопходан, него је то, у ствари "средство помоћу кога само дело и постоји".³⁰⁾ Рад који пледира да добије квалитатив научноистраживачки мора да полази од једног одређеног проблема и да се заснива на чињеницама до којих се долази истраживањем. Рад не може, према томе, бити чисто спекулативног карактера, што значи да се он не може заснивати на празном спекулисању и теоретисању, без солидне чињеничне подлоге. Дакле, процес истраживања је комплексна истраживачка активност, која се поред одговарајуће примене метода мишљења, теорије и метода емпиријске верификације користе већим бројем активности које помажу у доласку до новог сазнања. Те активности нису униформне, већ се прилагођавају обележјима конкретног проблема истраживања, па се оправдано може говорити о методама обављања тих активности. Колико год је наука у историји била потискивана и манипулисана она и научни радници представљају ауторитет у свим друштвима и у свим слојевима друштва. Наука се темељи на знатижељи и логички јединственом систему мисли. То су опште карактеристике човекове врте. Због тога је наука интеркласна, интернационална, интеркултурна и општечовечанска. Због специфичности друштвених појава треба имати на уму да све активности које се описују нису нужне него само могуће у конкретном истраживању. Исто тако разрада и примена тих активности не сме бити шаблонска, већ треба максимално потицати стваралачко мисаону активност. Према томе у целовитом истраживачком поступку могуће су следеће активности: идејна замисао, избор и формулисање проблема истраживања; Одређивање подручја научне анализе; Дефинисање појмова и појмовна анали-

30) Митхат Шамић, *Како настаје научно дјело*, Свјетлост, Сарајево, 1988, стр 102

за; одређење предмета рада; Циљеви истраживања; Идентификација и класификација варијабли; Операционализација варијабли; Утврђивање нацрта истраживања: Временско и просторно одређење рада; Постављање хипотеза; Методе истраживања; Извори података; Сређивање и обрада података; Интерпретација података; Писање научног извештаја.

ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, М.: *Методолошке студије*, ИПС, Београд, 1993.
- Брачар, С. К.: *Преиспитивање правне методологије*, Наговештај државно-правног интегрализма, Научна књига, Београд 1994.
- Ватарело, А.Ж.: *Проблем у друштвеним истраживањима*, Критика традиционалне методологије, А.Ж.Батарело, Загреб, 1990.
- Вујевић, М., *Увод у знанствени рад*, Информатор, Загреб 1988,
- Гуд Вилијем – Пол Хет: *Методи социјалног истраживања*, Вук Караџић, Београд, 1966,
- Зајечаревић, Г, *Основи методологије науке*, научна књига, Београд, 1977,
- Илић, М.: *Научно истраживање. Општа методологија*, Филолошки факултет у Београду, Београд 1994.
- Кун Томас, *Структура научних револуција*, Нолит, Београд, 1974,
- Милосављевић, С. *Истраживање политичких појава*, Институт за политичке студије Београд 1980,
- Марковић, М., *Логика*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1994
- Милосављевић, С–Радосављевић, И *Основи методологије политичких наука*, треће измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2006,
- Мозер. Ц.А.: *Методи анкетирања у истраживању друштвених појава*, Култ-ура, Београд 1962,
- Милић, В. Социолошки метод, Нолит, Београд, 1965,
- Марковић, М.: *Дијалектичка теорија значења*, БИГЗ-Генеке штампа, Просвета, СКЗ, Београд 1994.
- Macneill Patrik: *Research methods*, Routledge, Лондон, 1991.
- Михаиловић, Д.: *Методологија научних истраживања*, Факултет организационих наука, Београд, 1999.
- Печујлић, М.: *Методологија друштвених наука*, Савремена администрација, Београд, 1989.
- Пејчић, Б.: *Методологија емпиријског научног истраживања*, Хрестоматија. Универзитет у Београду, Дефектолошки факултет Београд, 1995.

- Печујлих М; Милић В: *Методологија друштвених наука*, ДБ Графика, Београд, 1995.
- Пешић, М.: *Увод у социологију*, РО Институт за политичке и међународне студије, Београд, 1985.
- Пешић, М.: *Социолошке теорије*, Институт за политичке студије, Београд, 1994.
- Ристић, Ж., *О истраживању, методу и знању*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 1995,
- Стојак Руди: *Метода анализе садржаја*, Институт за проучавање националних односа и ДП Графичар, Тузла, 1990.
- Сакан, М.: *Хипотезе у науци*, друго издање, Прометеј, Нови Сад 2005,
- Шамић, М.: *Како настаје научно дјело*, Свјетлост, Сарајево, 1988,
- Пешић, Б.: *Основи методологије друштвених наука*, друго издање, Научна књига, Београд, 1977,

Radoslav Gacinovic

Institute for political studies,

Belgrade

HOW TO WRITE A SCIENTIFIC-RESEARCH PAPER IN THE FIELD OF POLITIKOLOGY

Summary

In this work author gradually presented analysis of methodology of writing scientific-research paper and how to make a draft of scientific-research project. In introductory part of the text the author defined methodology as well as general notions that are unavoidable during the process of writing scientific work or scientific-research project. The author also gave definition of science and its regulations. The author also presented and defined following questions for purpose of methodological comprehension of writing a scientific paper: Selection and definition of problem of research; definition of notions and notional analysis; determination of objectives of the research; hypothesis making; identification and classification of variables; operationalization of the variables; determination of the research draft; basic methods of scientific thinking and research in humanistic sciences; field-research work, data collecting and processing; interpretation of the data and writing of scientific report.

Key Words: science, methods, objective, content, scientific work, scientific report, research data, indicator, variable, hypothesis

УДК: 001.891+303

Примљено:
27. децембра 2008.

Прихваћено:
15. јануара 2009.

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

POLITICAL REVIEW

Година (XXI) VIII, vol=19

Бр. 1 / 2009.

стр. 281-294.

Драган Суботић*

Институт за политичке студије, Београд

ФАЗЕ ИСТРАЖИВАЊА У ПРИМЕЊЕНОЈ МЕТОДОЛОГИЈИ¹⁾

Сажетак

Аутор пише о методологији научно-емпиријског истраживања дефинишући фазе истраживања, истраживачки поступак и истраживачку делатност. Идентификује фазе научног, емпиријског и примењеног истраживања у области друштвених наука.

Кључне речи: Методологија, истраживање, фазе ...

1. О МЕТОДОЛОГИЈИ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА

Општу методологију као примењену логику, Глигорије Зајечарановић одређује као науку о правилном мишљењу која проучава услове истинитог мишљења, а то значи, и услове правилне употребе логичких форми. У логици, можемо разликовати два дела:

- 1) Учење о елементима односно, анализирање самих логичких форми које се употребљавају у мишљењу како, у научном тако и у обичном, свакодневном, као и
- 2) Методологију, односно, онај део у коме се испитују могућности и правила употребе таквих логичких форми у мишљењу и посебно у научном истраживању.²⁾ Овај аутор, дефинише методологију као науку о логичким формама процеса сазна-

* Научни саветник у ИПС у Београду

1) Рад је настао у оквиру научног пројекта «Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији» (149057Д), који се развија у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство науке Републике Србије.

2) Глигорије Зајечарановић: Основи методологије науке, Београд, 1987, стр. 15.

вања и о њиховој примени у науци, у научном истраживању, као науке о методама које се примењују у научном истраживању и у излагању резултата научног истраживања.³⁾ Филозоф Ђуро Шушњић, под методом означава истраживање, испитивање, пут и начин испитивања и при томе се по правилу мисли на смишљено, планско и систематско поступање при раду ради постигнућа неког успеха, истине, сазнања. Метод означава као начин испитивања, мишљења и рада, а за реч логос сматра да означава слово, појам, учење...

За науку вели да су научници они који: прикупљају чињенице, описују их, класификују, дефинишу, мере, експериментишу, уопштавају, објашњавају, предвиђају, контролишу, вреднују.⁴⁾

Коен и Нејгел за научни метод сматрају да је циљ да открије шта су стварно чињенице, а у примени метода можемо се руководити тим откривеним чињеницама. Можемо рећи да је научни метод сазнајно-истраживачки поступак у оквиру кога се предузимањем одговарајућих теоријских, практичних и логичких активности долази до сазнајних исказа кроз које се реализује теоријска полазишта и епистемолошка начела научног мишљења.

На пример, у области економских наука М. Закић разликује три методе:

- 1) Квалитативно и квантитативно проучавање. Економија прихвата логичке законе који произилазе из квалитативне и апстрактне анализе, односно прихвата логику и њене законе и примењује основне методе у свом истраживању. Економија примењује и статистичке законе, који почивају на бази квалитативне анализе.
- 2) Микроекономска и маркоекономска анализа. Микроекономска анализа је управљана ка квантитативном регистровању, обично индуктивним статистичким методама. Макроекономска анализа полази од економских области или чак целе државе.
- 3) Економетрија и моделовање. Економетрија је специјална емпиријска анализа.

Војин Милић у делу: “Социолошки метод”, разликује три саставна дела методологије: 1) логички; 2) технички и 3) научно-

3) Исто, стр. 16.

4) Ђуро Шушњић: Критика социолошке методе, Ниш, 1973, стр. 19.

стратегијски. Такође, треба истаћи да свака разумна методолошка замисао мора ове логичке, техничке и научно-стратегијске проблеме, сагледати у нераздвојном јединству.

Код метода поједине научне дисциплине разликујемо три дела: а) логички део (који обухвата правила и норме истинитог мишљења); б) научно-теоријски или епистемолошки део (који обухвата основна научно-теоријска сазнања категоријално-појмовни оквир од значаја за предмет истраживања), и в) методско-технички део који обухвата методе (посматрање, експеримент, индуктивно истраживање узрока, теорија доказивања и оповргавања), технике (инструменти и технике односно поступке у истраживању) као и низ радњи на организовању и реализацији истраживања.

Заправо, разликујемо следеће елементе методологије: 1) Општи део усмерен на дефинисање основних појмова, хипотеза, судова, морала научног закључивања, уз истраживање ваљаности и истинитости појединих ставова. 2) Посебни део методологије усмерен је ка истраживању метода за разумевање предмета. Методе се користе за израду теоријско-хипотетичког оквира и закључивања на основу прикупљених података, уз коришћење поступака и техника истраживања.

Термин методологија има различита значења и представља скуп поступака којих се људи придржавају у неком послу. Састоји се од два дела речи: методо-начин, пут испитивање и логија- појам, слово разлог, учење, знање. Њен предмет изучавања обухвата: а) начин истраживања и б) проверавања и доказивања истине у некој науци.

Поред тога што изучава методе и развија нове, уједно врши и следеће функције: 1) Уопштавање ранијих истраживања и смештања у научни фонд, односно 2) предузимање методолошких истраживања за откривање и разраду неког новог научног метода.

Методологија се састоји из елемената који се могу издвојити из целине: а) логички, б) технички в) научно стратегијски елементи.

- а) Логички елементи обухватају следеће логичко-сазнајне целине: а) теорија појма, суда и закључака, б) теорија испитивања логичке структуре научних уопштавања, закона и система, в) теорија о улози, врстама и логичкој структури

- хипотеза, г) правила и принципи проверавања научног сазнања.
- б) Технички елементи обухватају: а) методе, технике и инструменте прикупљања искуствених података, б) разноврсне поступке и средства сређивања и обраде података; као и в) нека техничка правила о организовању и реализовању разних научних истраживања.
- в) Научностратегијски елементи обухватају два циља: а) указивање на оправданост постављених научних циљева, као и б) одабир оних искустава и облика истраживања који су најприкладнији за остварење постављених циљева.

Примењена методологија има две основне функције: а) изградња критеријума и развијање поступака доказивања истинитости, односно б) доприноси интеграцији већег броја схватања у јединствен систем науке.

Важно је нагласити разграничења између методологије и осталих спознајних дисциплина. Гносеологија је наука о спознаји уопште, и даје одговоре на следећа питања: а) сазнајност света: да ли постоји као спознаја или не, какав је, да ли је свет сазнајно могуће сазнати, до којих граница је то могуће и слично; извор, порекло и природа људског сазнања. Реч је о односу чулног и разумског извора сазнања; истинитост сазнања; предмет, структура, облици и закони развоја сазнања. У гнесологији има још неколико праваца: 1) Сензуалисти – тврде да се стварност може спознати само чулима; 2) Рационалисти – тврде да чулни органи, зависно од услова, различито тумаче исте појаве па је људски ум једини пут и мерило сазнања; 3) Прагматичари – тврде да је пракса (рад) извор сазнања, а критеријум истине је њена корисност. б) Однос према епистемологији. Реч је о теорији сазнања једне науке. Она изучава: критеријуме, начела и законе. в) Однос према логици. Као што је познато, логика проучава законитости ваљаног и истинитог мишљења. Методологија користи и одговарајућу логичку апаратуру: а) принципе и законе истинитог мишљења, као и б) примену при разради метода, техника, инструмената као и критичном вредновању сазнања.

Метод је општи приступ истраживању једне области појава и обухвата целокупну делатност науке којом она открива, проверава, доказује и испуњава знања о предмету свога истраживања. У

ужем смислу метод је могуће дефинисати и на основу следећих функција:

- а) Формулације проблема - обухвата смисаони поступак на ком се планира научно истраживање;
- б) Пројектовање - базира се на особеним методама којима се поверавају хипотетички ставови садржани у пројекту истраживања;
- в) Истраживачки поступак - обухвата и одговарајућу емпиријску грађу.

У литератури метод се обично схвата као начин на који се у науци долази до сазнања о предмету који она проучава, а методологија као наука о методу. Према Радомиру Лукићу, метода обухвата три битне компоненте: а) општи приступ; б) методолшки поступак; в) техничке методе.

Научно сазнање обухвата две целине: а) Откриће истине непознатог или недовољно познатог, односно б) проверу истине, потврда новооткривенога.

Под појмом науке сматра се систематизована сума знања о објективној стварности до којег се дошло свесном применом одређених метода истраживања. Подела науке може се вршити различито и често се среће подела на: а) природне, б) друштвени и в) техничке науке.

Свака научна теорија састоји се из појмова, ставова, принципа, закона и хипотеза. Они морају бити сагласни. (а) Појам, је замислио неког предмета, процеса или догађаја. Има садржај и обим. (б) Став, је мисаони израз одређене сазнајне вредности. Са њиме се често тврди, одриче, допушта или претпоставља као истинито, лажно или вероватно. (в) Принцип, је основно правило или начело по коме треба радити или кога се треба држати у раду. До принципа се долази на два начина: 1) извођењем из закона и 2) генерализацијом праксе-индуктивним закључивањем. (г) Закон, је нужан и трајан однос који постоји у некој појави или процесу и не зависи од човекове воље. (д) Хипотеза, је претпоставка која треба да допуни емпиријско сазнање или је део теорије који још није доказан или није побијен. Пракса је основни облик односа човека и објективне стварности. То је делатност усмерена на промену стварности ради задовољења људских потреба. Практична примењивост тео-

рије најважнији је критеријум њене истинитости. Ново сазнање се потврђује или негира у пракси па тек ако се потврди онда може у научни фонд. Створена теорија осветљава пут пракси човека.

2. ИСТРАЖИВАЧКИ ПОСТУПАК

Истраживачки рад се развија у складу са потребама друштва и појединих његових делова. Обезбеђењем организацијских, кадровских и других решења стварају се потребни услови за истраживања у домену појединих наука или група наука. Основна оријентација је у томе да се ослонац врши на сопствене снаге и развија сопствени научни потенцијал у границама економских и друштвених могућности одређеног друштва.

Организовање стручне делатности – истраживање организују и спроводе стручни органи као носиоци плана и инвеститори. Ту спадају следеће делатности:

- 1) Организовање израде програма истраживања;
- 2) Уговарање истраживања;
- 3) Контрола реализације података;
- 4) Решавање организационих проблема;
- 5) Развој система информисања;
- 6) Сарадња са другим научним областима;
- 7) Вођење кадрова и слично.

1. Структура истраживачког поступка обухвата следеће целине:

а) Појам истраживања

Под истраживањем се подразумева низ умних и практичних активности људи којима се проверава или продубљује постојеће или стиче ново сазнање. Дефинише се као динамички процес између човека и природе, бића и свести, опажања и мишљења. Отуда нераздвојно јединство између праксе као чулне делатности и људског мишљења.

б) Врсте истраживања

По критеријуму практичне примене резултата разликујемо: 1) Фундаментална - унапређују научна сазнања; 2) примењена, воде остваривању практичних циљева; 3) развојна, истраживања.

в) По критеријуму научне дисциплине истраживања разликујемо: 1) интердисциплинарна и 2) интернаучна истраживања.

г) Однос теорије и истраживања

Теорија је основ за осмишљену научну активност уопште. Она је дата у општој теорији науке и основа је за научни рад. Ту је извршена систематизација сазнања и чињеница и из ње се могу сагледати проблеми за истраживање.

3. ПОЈАМ И ВРСТЕ ЧИЊЕНИЦА

Све се поставља или оспорава чињеницама. Научно сазнање се заснива не чињеницама, а до њих се долази истраживањем. Зато се каже да оне реално постоје у стварности и то онако како је ми познајемо. Зато се неке могу утврдити опажањем, а неке поступцима. Чињеница је увек индивидуална, а теорија општа и апстрактно-конкретна.

Научна чињеница има четири карактеристике:

- 1) Чињенице су јако разграничени елементи у чулном опажају. То су веома стабилне чињенице;
- 2) Чињенице су и ставови који интерпретирају оно што нам је дато у чулном искуству;
- 3) Чињенице су и ставови са низом повезаних својстава;
- 4) Чињенице су ствари које постоје у простору и времену. Заједно са њиховим међусобним релацијама на основу кога је формулисан један истинит став.

Постоје разне врсте чињеница: (1) Према сазнајном настанку - практичне (чулно-искуствене) и теоријске (логички основане); (2) Према предмету – физичке, физичко-хемијске, хемијске, биолошке, психичке, друштвене, историјске и друге; (3) Према степену објективности - субјективне и објективне.

4. ПОДАЦИ

а) Подаци су конкретне чињенице (забележене) и у даљем раду употребљиве као сазнајне чињенице. Треба разликовати појаве и процесе од чињеница и података.

б) Индикатори су сазнајне чињенице о појави на основу којих се она може даље истраживати (њима се податак или појава могу мерити и приказивати квантитативно и квалитативно).

Чињеницама се започиње теорија сваке науке и у литератури научног знања су важан елемент, поред научног знања и научне теорије.

в) Структура истраживачког поступка – пројектовања, подразумева скуп активности које производи истраживач (или тим) током истраживања проблема.

Пројекат је документ о пројектовању. То је план истраживања у коме се види шта, зашто и како треба истраживати. Имају два основна дела: а) научна замисао и планови истраживања.

Начин истраживања чини део у истраживању и начин на који се може извршити истраживање и прикупити индикатори. Он обухвата следеће методе: а) опште научне методе; б) посебне научне методе; в) опште емпиријске методе; г) планове; д) научну и друштвену оправданост истраживања.

5. ФАЗЕ НАУЧНОГ ИСТРАЖИВАЊА

5.1. Прилог: Фазе научног истраживања:

1. Формулисање проблема истраживања;
2. Одређење предмета истраживања;
3. Хипотетички оквири истраживања;
4. Дефинисање циљева истраживања;
5. Прикупљање научних чињеница;
6. Обрада прикупљених података;
7. Дефинисање научних закона;
8. Научно објашњење – научно откриће и научно предвиђање;
9. Презентирање научно-истраживачких резултата.

1) Формулисање проблема истраживања

Пре него што се формулише проблем истраживања треба се везати за појам научних чињеница преко којих се остварује веза између њих и научне теорије. Поред појма научне чињенице дефинишемо: а) податке као нотирани и на било који начин забележене и употребљиве сазнајне чињенице (одређене, неодређене, тачне и

истините, прецизне и непрецизне) и б) индикаторе или показатеље као сазнајне чињенице о некој појави или процесу на основу којих се појава дубље и комплексније истражује. Формулисање проблеме истраживања представља концептуализацију проблема истраживања путем троструког приступа: а) идентификовање основних хипотетичких претпоставки, односно ставова о предмету истраживања; б) дефинисању значаја истраживања; и в) консултовање резултата претходних истраживања (сва досадашња научна, емпиријска и друга сазнања о предмету истраживања).

2) Хипотетички ставови

Хипотеза или научна претпоставка је непроверен став који може бити предмет проверавања, проглашен за тачан или не, односно, за вероватан или не.⁵⁾ Хипотезе су основне мисаоне претпоставке о предмету истраживања у целини, њиховим чиниоцима, својствима, односима и везама, ситуацији, димензијама, о суштини, садржају, облику и форми.⁶⁾ Хипотеза као научно-теоријски основана мисаоно-предметна претпоставка коју тек треба доказати резултатима истраживања поседује три значајне функције: а) проширује постојеће сазнање; б) превазилази евидентне недостатке претходно стеченог сазнања; и в) намеће методолошки захтев за сталним проверавањем валидности већ стеченог сазнања.

3) Одређење предмета истраживања

Разликујемо теоријско и операционално одређење предмета истраживања.

а) Теоријско одређење предмета истраживања полази од четири важне премисе: 1) научно се вреднује већ постојећи фонд научног сазнања, првенствено из области примарне али и секундарних (помоћних) научних дисциплина; 2) научно се вреднује чак и научно сазнање које још није у потпуности верификовано; 3) овај вид одређења предмета истраживања обухвата чак и емпиријско искуствено, спонтано, случајно, дакле, ненаучно сазнање које може чак да послужи и у изградњи једне систематске научне теорије; 4) „могуће“, „непостојеће“ или „предвидљиво“ сазнање обухвата област хеуристичких истраживања до којих се долази „креативном иновацијом“.

б) Операционално одређење предмета истраживања

5) Социолошки лексикон, Београд, 2007, стр. 213.

6) С. Милосављевић: „Истраживање политичких појава“, Београд, 1980, стр. 97.

Овај део предмета истраживања представља конкретизацију и специјализацију истраживачког проблема. Оно подразумева следеће радње:

- 1) квантитативно димензионирање садржаја предмета;
  - 2) идентификовање чинилаца садржаја предмета истраживања;
  - 3) временско одређење предмета истраживања;
  - 4) просторно одређење предмета истраживања;
  - 5) дисциплинирано одређење предмета истраживања;
  - 6) прецизније одређење циљева истраживања;
  - 7) усмеравање хипозета за одређене садржаје;
  - 8) идентификовање индикатора;
  - 9) условљавање метода и техника.⁷⁾
- в) Хипотетички оквир истраживања

Хипотетички оквир је значајан из следећих разлога:

- 1) прецизније се дефинише предмет истраживања;
- 2) доприноси се конкретизацији предмета истраживања;
- 3) откривају се нове димензије предмета истраживања и
- 4) ревалоризују се дотадашња научна сазнања.

Ни једна хипотеза која представља општи став не може бити доказана као апсолутно истинита.

Од више хипотеза на основу чињеничног доказног материјала потребно је издвојити ону која је највероватнија. Хипотезе морају испунити следеће захтеве:

1. појмовна јасност хипотеза;
2. емпијска проверљивост;
3. оптимална одређеност;
4. усклађеност са расположивом техником и
5. усклађеност са научном теоријом.⁸⁾

5.2. Прилог: Фазе научно-емпијског истраживања

Фазе научно-сазнајног процеса (научног истраживања) су:

1. Формулисање проблема истраживања;

7) Упореди: др Јовица Лазић, др Драган Суботић: Методологија менаџмента, Београд, 1998. стр. 4-47.

8) Др Милош Илић: Научна истраживања, Београд, 1994, стр. 96. Упореди: др Јовица Лазић, др Драган Суботић: Методологија менаџмента, Београд, 1997. стр. 4-47.

2. Одређење предмета истраживања (теоријско и операцио-
нално одређење предмета истраживања);
3. Хипотетички оквир истраживања;
4. Дефинисање циљева истраживања;
5. Прикупљање научних обавештења, научних чињеница и
других података од значаја за предмет истраживања, уз ко-
ришћење различитих метода истраживања;
6. Обрада прикупљених података;
7. Дефинисање научних закона;
8. Научно објашњење – научно откриће и научно предвиђање;
9. Презентирање научно-истраживачких резултата.⁹⁾

Формулисање проблема истраживања представља концепту-
ализацију проблема истраживања путем троструког приступа: а) и-
дентификација основних хипотетичких ставова о предмету ис-
траживања; б) дефинисању значаја истраживања; и в) консултова-
њу резултата претходних истраживања.

Хипотетички ставови су основне мисаоне претпоставке о
предмету истраживања у целини, његовим чиниоцима, особинама,
односима и везама, ситуацији, димензијама, о суштини, садржини,
облику и форми. Тако, хипотеза поседује три значајне функције:
а) проширује постојеће сазнање; б) превазилази недостатке прет-
ходно стеченог сазнања; в) намеће методолошки захтев за сталним
проверавањем валидности већ стеченог сазнања.

Значај истраживања се односи на истраживање појма значај-
ности посматраног предмета у научном и друштвеном смислу.

Одређење предмета истраживања се заснива на теоријском и
операционалном одређењу предмета истраживања. Прво се односи
на дефинисање и употребу категоријално-појмовног апарата а дру-
ги на конкретизацију и специјализацију истраживачког проблема.

Основна су правила дефинисања:

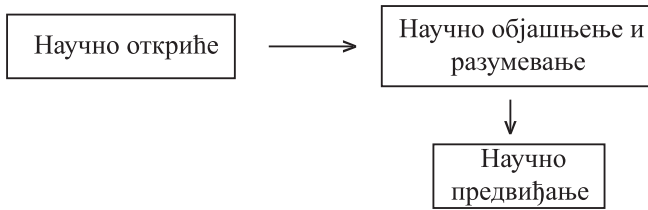
1. дефинисање мора да изрази суштину онога што се дефини-
ше;
2. дефиниција не сме бити циркуларна;
3. дефиниција не сме бити изражена негативним терминима
ако може да се изрази позитивним терминима;

9) Др Драган Суботић, Послова етика и вештине комуницирања, Београд, 2007. стр. 31.

4. дефиниција не сме да буде изражена нејасним или фигура-
тивним језиком.¹⁰⁾

Циљеви истраживања се могу поделити на теоријско и емпи-
ријско, као и на фундаментално и примењено. У научном истражи-
вању разликујемо научне и друштвене циљеве. Први су усмерени
ка процесу научног сазнања, а други на друштвену средину у којој
се реализује истраживање.

Научним објашњењем и разумевањем, као и научним предви-
ђањем научно откриће чини једну недељиву целину. То се може
илустровати овако:

Хипотетички оквир истраживања је значајан из неколико раз-
лога: прецизније се дефинише предмет истраживања; доприноси
се конкретизацији предмета истраживања; откривају се нове ди-
мензије предмета истраживања, и, ревалоризују се дотадашња на-
учна сазнања. Хипотезе у зависности од предмета истраживања
могу бити теоријске и емпиријске, док њихова логичка природа
указује на двоструку природу: од импликационих, индуктивно-де-
дуктивних до могућих, вероватних и случајних.

Научна хипотеза као сазнајна научна претпоставка полази од
научних сазнања неопходних не само за научно објашњење и разу-
мевање, већ и научно предвиђање.

5.3. Прилог: Основне фазе примењених истраживања

Основне фазе примењених истраживања су:

1. Пројектовање истраживања;
2. Предистраживање;
3. Прикупљање података;
4. Сређивање и обрада података;
5. Анализа података и закључивање;
6. Извештај о истраживању и
7. Примена резултата истраживања.

10) Др Драган Суботић: Пословна етика и вештине комуницирања, Београд, 2007, стр. 35,
а према: Ђ. Шушњић: Критика социолошке методе, 1973, стр. 21.

Када се наложи или одобри неко истраживање полази се од самог проблема. Истраживач мора да ради да сагледа целину проблема.

- а) Локација проблема – јесте почетак његовог формулисања.
- б) Суштина проблема – јесте најважнији део формулисања. Треба доћи до његове суштине. То захтева да се јасно искажу све чињенице или супротности које га чине.
- в) Хипотетички ставови – се увек могу наћи за сваки проблем, јер у сваком проблему има теоријских и практичних сазнања која се дају у виду ставова.
- г) Основни хипотетички став – формулише се за основно питање које је истакнуто на крају анализе суштине проблема. У пракси наручилац избегава јасно формулисање проблема.
- д) Резултати ранијих истраживања – морају се сагледати, јер можда је неко већ реализовао лично истраживање.
- ђ) Значај истраживања – је завршни део формулације проблема истраживања. Може се извући и из онога што је наручилац дао као циљ.

Циљеви истраживања

Истраживање се често дефинише и као „активност у решавању проблема која води новом знању користећи се методама испитивања које проучаваоци у тој области прихватају као адекватне“ односно, научно истраживање је „систематска, контролисано, емпијско и критично испитивање хипотетичких ставова о претпостављеним односима између природних феномена“ или, се схвата као систематски, критички, контролисани и поновљени процес стицања нових знања, неопходних (а понекад и довољних) за идентификовање, одређивање и решавање научних (теоријских емпијских) проблема.¹¹⁾

Хипотезе су незаобилазан део научне замисли и чине окосницу научног сазнања. Оне су, *de facto*, идеје које воде истраживача ка решењу предмета истраживања често имају пресудан значај у планирању и реализовању истраживања. Овај преглед фаза научног, односно емпијског истраживања показује њихов значај у пројектовању истраживања, као оптималан и ефикасан начин доласка до научних сазнања.

11) Др Драган Суботић: “Примењена корпоративна пословна етика”, у: “Пословна економија”, бр. 1/2009 стр. 295-297.

ЛИТЕРАТУРА

- М. Ђурић: Проблеми социолошког метода, Београд, 1962.
- В. Милић: Социолошки метод, Београд, 1974.
- Ђуро Шушњић: Критика социолошке методе, Ниш, 1973.
- Богдан Шешић: Основи методологије друштвених наука, Београд, 1982.

Dragan Subotic

Institute for political studies, Belgrade

PHASES OF RESEARCH IN APPLIED METHODOLOGY

Summary

Author wrote on methodology of scientific-empirical research defining phases of research, methods of research and research activity. The author identified the phases of scientific, empirical and applied research in the field of social sciences.

Key Words: methodology, research, phase of research

ТРАДИЦИЈА

297

Јуриј Сергејевич Павловец

УДК:
327(497.1)(47+57)(496.5)]"1948"
Примљено:
11. децембра 2008.
Прихваћено:
12. марта 2009.
Прегледни
чланак

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXI) VIII, vol=19
Бр. 1 / 2009.
стр. 297-306.

*Јуриј Сергејевич Павловец
БГУИР, Минск, Белорусија*

АЛБАНСКИ СИЖЕ У РАЗВИТКУ СОВЈЕТСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКОГ КОНФЛИКТА И КРИЗА ЈУГОСЛОВЕНСКО- АЛБАНСКИХ ОДНОСА (март 1948 – новембар 1948)

Сажетак

У марту 1948. године, после одбијања Југословена да, упркос устаљеној пракси, предају совјетском трговачком представништву тајне податке о југословенској економији, према одлуци министра одбране СССР И. А. Булгајина из Југославије су били опозвани совјетски специјалци и војни саветници, под изговором да у земљи «нису окружени благонаклоношћу». Руководство КПЈ је било оптужено за игнорисање марксистичко-лењинистичке теорије, прецењивању својих достигнућа у социјалистичкој изградњи и претензији на руководећу улогу на Балкану. Без обзира на то што су се, одбивши да прихвате те критике, Тито и руководство КПЈ сложили да предузму мере за нормализацију совјетско-југословенских односа, управо од тог времена се може говорити о почетку измена политике Совјетског Савеза, а заједно с њиме и Албаније, према ФНРЈ

Кључне речи: Албанија, Совјетски савез, Југославија, Србија, политика

Међународна ситуација у Европи каква је била у пролеће 1948. године, а коју је карактерисао појачан политички и економски утицај САД и његових савезника, присилила је руководство Совјетског Савеза да у Источној Европи убрзано формира своју интересну сферу. У фебруару-марту 1948. године између СССР,

Румуније, Мађарске и Бугарске су били потписани споразуми о пријатељству и узајамној помоћи, према којима су се последњи обавезали да следе спољнополитички правац указан у Москви. Таква строга контрола је требала да очува потчињеност сваке државе совјетској оријентацији СССР-а. Тада се у Кремљу долази до закључка да је неопходно проверити политичку лојалност низа источноевропских лидера, у првом реду Ј. Б. Тита. У Москви почиње припрема за политички атак на Београд. Још 23. фебруара 1948. године совјетски посланик у Тирани А. Гагаринов на прослави годишњице Радничко-сељачке Црвене армије после здравице у Титову част, изнео је идеју да «није његов [Титов – Ј. П.] посао да шири идеје народног фронта у свету»¹⁾. Са своје стране Београд, незадовољан таквим односом према себи, изјавио да «Балкан, поред Совјетског Савеза треба да буде светионик који показује пут правилног решавања националних и социјалних питања». На тај начин је Београд, како је указивао извештај Одељења спољне политике ЦК ВКП(б) М.С. Сулова «О антимарксистичким ставовима руководства комунистичке партије Југославије у питањима спољашње и унутрашње политике» од 18. марта 1948. године «игнорисао Совјетски Савез као одлучујућу снагу демократског и социјалистичког лагера», што је практично значило отказивање од статуса «млађег брата»²⁾.

У марту 1948. године, после одбијања Југословена да, упркос устаљеној пракси, предају совјетском трговачком представништву тајне податке о југословенској економији, према одлуци министра одбране СССР И. А. Булгањина из Југославије били опозвани совјетски специјалци и војни саветници, под изговором да у земљи «нису окружени благонаклоношћу»³⁾. Руководство КПЈ је било оптужено за игнорисање марксистичко-лењинистичке теорије, прецењивању својих достигнућа у социјалистичкој изградњи и претензији на руководећу улогу на Балкану. Без обзира на то што су се, одбивши да прихвате те критике, Тито и руководство КПЈ сложили да предузму мере за нормализацију совјетско-југословенских од-

1) Dedijer, V. Dokumenti 1948: 2 kn. / V. Dedijer. – Beograd: RAD. – 1980. – Kniga prva. – Str. 120.

2) Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). /Руски државни архив социјално политичке историје/– Фонд. 575. – Оп. 1. – Д. 59. Протокол совещания Информационного бюро коммунистических и рабочих партий 19–23 июня 1948 г. – Л. 119 – 120.

3) Советский фактор в Восточной Европе, 1945–1953 гг.: Документы: в 2-х т. / ИСБ РАН; сост. Т.В. Волокитина [и др.]. – М.: РОССПЭН. – 1999. – Т. I. 1944–1948. – Стр. 573.

носа, управо од тог времена се може говорити о почетку измена политике Совјетског Савеза, а заједно с њиме и Албаније, према ФНРЈ.

У совјетско-југословенски конфликт који се захуктавао, увлачио се све већи број земаља, а Тирана је морала да направи избор између «братске» Југославије и «пријатељског» СССР-а. Дана 28. марта 1948. године албанска влада, као и низ других комунистичких влада, добила је копију писма ЦК ВКП(б) за ЦК КПЈ, у којем се говорило о грубим грешкама југословенских комуниста и њиховим антимарксистичким погледима⁴⁾. Истовремено су албански комунисти били подвргнути озбиљном притиску од стране Совјетског Савеза, који је на Тирану сасуо праву паљбу антијугословенске пропаганде.⁵⁾ Без обзира на то што у КПА није донесена службена одлука у односу на писмо ЦК ВКП(б), од краја марта – почетка априла 1948. године примећује се знатно захлађење југословенско-албанских односа. На заседању политбироа ЦК КПА које је одржано 25. априла, већина присутних се сложила с тиме да су се после упознавања са писмом ЦК ВКП(б) појавиле сумње о правилности раније одабраног пута. Међутим, све до краја јуна 1948. године албанско руководство је било спремно да заједно са југословенским пријатељима исправи све грешке које су се накупиле до тада⁶⁾. Са своје стране, руководство КПЈ није сматрало потребним да с Тираном претреса своју унутрашњу и спољнополитичку делатност. У Београду су сматрали потребним да наставе курс зближавања двеју земаља, чему би допринос био припрема за предају области Косово и Метохија Албанији⁷⁾

Друга конференција Коминформа која је одржана 19-23. јуна 1948. у Букурешту, на којој се разматрало питање ситуације у КПЈ, је коначно променила политички курс албанског руководства. Током рада букурештанске конференције, на којој није било представника југословенске комунистичке партије, донесена је резолу-

4) Восточная Европа в документах российских архивов: 1944–1953 гг. / редкол.: Г.П. Мурашко (отв. ред.) [и др.]. – М.: Новосиб.: Сиб. хронограф, 1997. – Т. I. 1944–1948 / Г.П. Мурашко [и др.]. – С. 791; Понс, С. Сумерки Коминформа / С. Понс // Совещания Коминформа. 1947, 1948, 1949: Документы и материалы / Федеральная арх. служба России; редкол. Г.М. Адибеков (гл. ред.) [и др.]. – М.: РОССПЭН. – 1998. – Стр. 501.

5) РГАСПИ. – Фонд. 575. – Оп. 1. – Д. 17. Справочные материалы о современном положении в Албании. – Л. 228

6) Смирнова, Н.Д. История Албании в XX веке / Н.Д. Смирнова. – М.: Наука. – 2003. – Стр. 289-290.

7) Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ). – Фонд 067. – Оп. 16-б. – П. 117-а. – Д. 5. Торговые, экономические и культурные связи Албании. – Л. 158.

ција «О ситуацији у КПЈ», у којој је између осталог изјављено да својим антипартијским и антисовјетским погледима, неспојивим с марксизмом-лењинизмом, руководиоци Комунистичке партије Југославије су себе поставили наспрот другим комунистичким партијама и «пошли путем разлаза с јединственим социјалистичким фронтом против империјализма, путем издаје дела међународне солидарности радника и преласка на позиције национализма»⁸⁾.

У специјалном закључку од 29. јуна 1948. године «О солидарности с Резолуцијом Информбироа» албански комунисти су раскринкали «издајнички пут руководства КПЈ» и такође изјавили да је «Централни комитет албанске комунистичке партије, једногласно одобравајући резолуцију Информбироа, с великим негодовањем осудио антисовјетску и антимарксистичку политику руководства југословенске комунистичке партије... руководство југословенске комунистичке партије ... је скренули у очигледно изражен троцкистичко-мењшевички национално-буржоаски правац...»⁹⁾. Неколико дана касније албанска страна је оптужила ФНРЈ за непријатељски однос према НРА и колонијалну политику југословенског руководства. Потребно је истаћи следеће – без обзира на то што је Албанија постала прва земља која је реаговала на «Резолуцију Информбироа», формирање политичке оцене албанско-југословенских односа у КПА није извршено одмах¹⁰⁾. Као што примећује руски албаноолог Н.А. Смирнова, емоционални потрес, изазван појавом неочекиваног совјетско-југословенског конфликта, није могао да у кратком року промени спољнополитички смер земље. Чак и после прикључивања ЦК КПА «Резолуцији Информбироа», објављеној 28. јуна 1948. године, нова политичка линија Републике Албаније се формирала још неколико месеци.

У Београду су бољећиво примили албански закључак «О солидарности с Резолуцијом Информбироа» 29. јуна 1948. године, у одговору оптужујући Тирану за антијугословенску политику и тежњу ка аутаркији¹¹⁾. Даљни догађаји су почели да се одвијају ве-

8) РГАСПИ. – Фонд. 575. – Оп. 1. – Д. 59. Протокол совещания Информационного бюро коммунистических и рабочих партий 19–23 июня 1948 г. – Л. 86.

9) АВП РФ. – Фонд 67. – Оп. 7. – П. 6. – Д. 6. Обзор иностранной прессы за январь-июль 1948 г. – Л. 37.

10) Совещания Коминформа. 1947, 1948, 1949: Документы и материалы / Федеральная арх. служба России; редкол. Г.М. Адиебеков (гл. ред.) [и др.]. – М.: РОССПЭН. – 1998. – Стр. 407.

11) Советский фактор в Восточной Европе, 1945–1953 гг.: Документы: в 2-х т. – Т. I. 1944–1948. – Стр. 905.

ликом брзином. МИД НРА је 28. јуна одредио да шестсто југословенских стручњака и саветника напусте земљу у току 48 сати¹²⁾. Почетком јула Албанија је једнострано прекинула све економске уговоре са ФНРЈ, закључене после 1945. године. Да предузме такав корак, Тирану је потакла Москва, која је обећала да ће подржати НРА знатно већим кредитима¹³⁾. Владе Југославије и Албаније су измењале службене ноте, у којима су били изражени приговори за обе стране. У албанској ноти од 1. јула 1948. године се тврдило да југословенска влада није испунила обавезе проистекле из двостраних економских споразума. А последица је било неиспуњавање народно-привредног плана Албаније, инфлација и раст цена, општи пад животног стандарда становништва. У ноти – одговору Београд је окарактерисао деловање албанских власти као грубо кршење међународног права и увредљив испад против ФНРЈ. Осим тога, албанској страни су била поднесена потраживања за све трговинско-економске споразуме, закључене после Другог светског рата. Примајући на знање отказивање споразума, сву кривицу за њихов прекид и за последице које произилазе из тога, Београд је пребацио на албанску владу¹⁴⁾[69, с. 26].

У албанским средствима јавног информисања створена је права хајка на југословенску владу. Најкарактеристичнијим за то време се може сматрати чланак у албанским новинама «Башкими» од 2. јула 1948. године у ком се говорило о томе како је југословенско руководство «заражено туђим ставовима, амбицијама и манијом величине, која прелази све границе... Антисовјетски, антмарксистички и антиалбански ставови су били изражени у последње време код људи – руководиоца из Југославије, који су се налазили у нашој земљи... руководиоци-троцкисти... покушавали су да униште независност наше земље и наше партије»¹⁵⁾. Интересантно је да се у почетку оптуживања руководства КПЈ име Ј. Б. Тита није помињало. Очигледно су се у КПА још увек надали да је пријатељство међу народима неразушиво и да се ситуација може исправити – треба само исправити све грешке.

12) Краткая история Албании / Г.Л. Арш [и др.]; под общ. ред. Г.Л. Арша. – М.: РАН. – 1965. – Стр. 407.

13) Смирнова, Н.Д. История Албании в XX веке. – Стр. 297.

14) Левитин, О.Л. Проблемы югославско-албанских отношений послевоенного периода, 1940-е – н. 1990-х гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / О.Л. Левитин. – М., 1995. – Стр. 26

15) АВП РФ. – Фонд 67. – Оп. 7. – П. 6. – Д. 6. Обзор иностранной прессы за январь-июль 1948 г. – Л. 38 – 39

У процесу југословенско-албанског конфликта обостране оптужбе постале су све жешће сваким даном и понекад долазиле до апсурда. Тако су Југословени оптужили албанске власти да је било обустављено издавање намирница југословенским породицама које су се три дана храниле брашном и водом; «да је у једној од апотека у граду Скутарију југословенском грађанину одбијена продаја једне таблете аспирина»; да је «помоћник министра Цафер Спахиу са још три Албанца забранио југословенском инжењеру Благоју да иде у... тоалет/!!!/ од 7 до 14 сати» итд. Албански лидер је био проглашен «главним совјетским агентом у албанској власти», а на северу Албаније су били ширени леци који су позивали на борбу против албанског руководства и пребеге у ФНРЈ¹⁶⁾.

Са своје стране, Албанци су изјављивали о недоличном понашању Југословена, који су током протеривања из Албаније изјављивали да ће Албанци још и зажалити и молити за опроштај. Осим тога, албанска влада, не одричући помоћ ФНРЈ у делу победе у рату и опоравку економије у првим послератним годинама, оптужила је Београд за неиспуњавање својих обавеза у делу снабдевања НРА транспортним средствима и реализацији кредита 1947. године од две милијарде динара, а такође за покушаје ометања државног плана¹⁷⁾. На XI (Јунском) пленуму ЦК КПА Југославија је била оптужена за неиспуњавање плана испорука према споразумима и заустављању радова на свим великим објектима. У закључку Пленума се тврдило да је руководство КПЈ у својој политици тежило да стави економију Албаније у потпуну зависност од југословенске, да претвори Албанију у сировинску допуну за ФНРЈ и да је, коначно, сједини с Југославијом¹⁸⁾

Први конгрес КПА, који се одржавао у Тирани од 8. до 22. новембра 1948. године, службено је оформио нови курс албанског руководства и довршио етапу дубоке политичке и економске кризе југословенско-албанских односа. У рефератима како руководиоца КПА, тако и обичних чланова-комуниста, којих год би се питања дотакли, најважнија ствар је била оптуживање руководства КПЈ и његове агентуре у Албанији. Била је започета кампања против К. Дзодзе и његових присталица, који су названи главним посредни-

16) АВП РФ. – Фонд 144. – Оп. 8. – П. 16. – Д. 18. Вопросы прессы. 1948 г. – Л. 36

17) АВП РФ. – Фонд 67. – Оп. 7. – П. 6. – Д. 6. Обзор иностранной прессы за январь-июль 1948 г. – Л. 42 – 44.

18) Манхча, П.И. Образование и развитие Народной Республики Албания / П.И. Манхча. – М.: Госполитиздат. – 1953. – Стр. 57.

цима југословенског утицаја, усмереног на «подјармљивање Албаније и њено одвајање од Совјетског Савеза». Они су били оптужени за саучесништво «издајничкој клики Тита» у Албанији¹⁹⁾. Дзодзе је био смењен са својих положаја и касније стрељан. Остале чланове његове групе су осудили на различите временске казне и принудне радове. На изборима за централне органе није изабрана већина бивших чланова ЦК, који су накнадно били оптужени за саучесништво с Југословенима. У новом Политбироу заједно са Е. Хоцом почела је да јача група М. Шехуа, једног од најнепомирљивијих противника југословенског утицаја у Албанији. Како примећује Н.Д. Смирнова, даљна разрада одлука конгреса је у новембру 1948. године прерасла у еуфорију митинга под паролом «Совјетски Савез и Стаљин су нас спасили – они ће нам помоћи!»²⁰⁾.

Од краја новембра 1948. године односи између НРА и ФНРЈ су добили непријатељски карактер, а на границама су почеле обостране провокације. По југословенским подацима, само у првој половини 1948. године на југословенско-албанској граници се десило 33 инцидента²¹⁾. Треба поменути да у Албанији однос према обичним Југословенима после прекида са ФНРЈ није био промењен, а линија албанске комунистичке партије, формирана паролама Коминформа, није претворила грађане своје земље у политичке зомбије који љуто мрзе северне суседе. Вишевековни односи су рекли своје, и прекид између партија није прешао у међунационални конфликт, у сваком случају макар не у прво време.

На тај начин негативан утицај историјских наслага, формираних током целокупне историје узајамних односа двеју нација и религија, на крају је довео до објективног неподударања интереса двеју суседних земаља. Различите и у социјално-економском, и у војном погледу, Југославија и Албанија су представљале два сасвим различита света, уједињена у прво време само јединственом комунистичком идеологијом, контролисаном од стране СССР-а. Имао је утицај и низ других фактора, међу којима се могу истаћи лични односи Е. Хоце и Ј.Б. Тита, које је карактерисало јасно узајамно несхватање, без жеље да се иде на уступке, а такође оштро

19) Советский фактор в Восточной Европе, 1945–1953 гг.: Документы: в 2-х т. / ИСБ РАН; саст. Т.В. Волокитина [и др.]. – Т. I. 1944–1948. – Стр. 633.

20) Смирнова, Н.Д. История Албании в XX веке. – Стр. 297.

21) Белая книга о враждебной политике правительства Народной Республики Албания по отношению к Федеративной Народной Республике Югославия / Институт совр. Истории. – М.: Иностранная литература. – 1961. – Стр. 32.

супарништво унутар КПА. Не сме се заборавити и специфика албанског друштва – остаци патријархалног начина живота условљавали су посебну улогу породичних веза и кланова, што је утицало на поларизацију снага у руководству земље. [76, с. 28]. Међутим, главним узроком кризе у југословенско-албанским односима треба сматрати совјетски фактор. Реагујући посебно оштро на самосталне спољнополитичке иницијативе источноевропских руководилаца, Москва је на најгрубљи начин тежила да пресече активности које нису биле усклађене с њом. Посебно оштро је таква политика СССР испољена према Југославији и Албанији²²⁾. Политички правац СССР-а на Балкану, заснован на пароли «завади па владај», на крају је довео до тога да нормални дипломатски односи између ФНРЈ с једне стране и СССР-а и Албаније с друге, буду прекинати. Место Југославије у комунистичком свету је заузела Бугарска, а Албанија је у потпуности била потчињена директној контроли Москве.

Предео: **Зоран Милошевић**

ЛИТЕРАТУРА

- Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ). – Фонд 067. – Оп. 16-б. – П. 117-а. – Д. 5. Торговые, экономические и культурные связи Албании.
- АВП РФ. – Фонд 67. – Оп. 7. – П. 6. – Д. 6. Обзор иностранной прессы за январь-июль 1948 г. – Л. 37.
- АВП РФ. – Фонд 144. – Оп. 8. – П. 16. – Д. 18. Вопросы прессы. 1948 г.
- Белая книга о враждебной политике правительства Народной Республики Албания по отношению к Федеративной Народной Республике Югославия / Институт совр. истории; сост. М. Штевович – М.: Иностранная литература. – 1961. – 128 стр.
- Восточная Европа в документах российских архивов: 1944–1953 гг. / редкол.: Г.П. Мурашко (отв. ред.) [и др.]. – М.; Новосибир.: Сиб. хронограф, 1997. – Т. I. 1944–1948 / Г.П. Мурашко [и др.]. – 1997. – 985 с.
- Краткая история Албании / Г.Л. Арш [и др.]; под общ. ред. Г.Л. Арша. – М.: РАН. – 1965. – 512 стр.
- Левитин, О.Л. Проблемы югославско-албанских отношений послевоенного периода, 1940-е – н. 1990-х гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / О.Л. Левитин. – М., 1995. – 195 стр.

22) Павловец, Ю.С. Югославско-албанские отношения во внешней политике СССР в 1945–1948 гг. / Ю.С. Павловец // Журнал международного права и международных отношений. – 2006. – № 2. – Стр. 52–56.

- Манхча, П.И. Образование и развитие Народной Республики Албания / П.И. Манхча. – М.: Госполитиздат. – 1953. – 92 стр.
- Павловец, Ю.С. Югославо-албанские отношения во внешней политике СССР в 1945–1948 гг. / Ю.С. Павловец // Журнал международного права и международных отношений. – 2006. – № 2. – Стр. 52–56.
- Понс, С. Сумерки Коминформа / С. Понс // Совещания Коминформа. 1947, 1948, 1949: Документы и материалы / Федеральная арх. служба России; редкол. Г.М. Адиебеков (гл. ред.) [и др.]. – М.: РОССПЭН. – 1998. – С. 498–515.
- Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Фонд. 575. – Оп. 1. – Д. 17. Справочные материалы о современном положении в Албании.
- РГАСПИ. – Фонд. 575. – Оп. 1. – Д. 59. Протокол совещания Информационного бюро коммунистических и рабочих партий 19–23 июня 1948 г.
- Смирнова, Н.Д. Образование Народной Республики Албании (1939–1946) / Н.Д. Смирнова. – М.: Политиздат. – 1960. – 188 стр.
- Советский фактор в Восточной Европе, 1945–1953 гг.: Документы: в 2-х т. / ИСБ РАН; сост. Т.В. Волокитина [и др.]. – М.: РОССПЭН. – 1999. – Т. I. 1944–1948 / Т.В. Волокитина [и др.]. – М, 1999. – 687 стр.
- Совещания Коминформа. 1947, 1948, 1949: Документы и материалы / Федеральная арх. служба России; редкол. Г.М. Адиебеков (гл. ред.) [и др.]. – М.: РОССПЭН. – 1998. – 753 стр.
- Dedijer, V. Dokumenti 1948: 2 kn. / V. Dedijer. – Beograd: RAD. – 1980. – Kniga prva / V. Dedijer – 1980. – 315 стр.

Yuriy Sergeevich Pavlovec

BGUIR, Minsk, Byelorussia

**ALBANIAN RÉSUMÉ ABRÉGÉ IN DEVELOPMENT
OF SOVIET – YUGOSLAV CONFLICT AND THE CRISIS
OF YUGOSLAV – ALBANIAN RELATIONS
(MARCH 1948 – NOVEMBER 1948)**

Summary

In March of 1948, after refusal of Yugoslavia to hand secret data on Yugoslav economy to Soviet trade representatives, despite the fact that it was usual practice, the Minister of Defense of The Union of Soviet Socialist Republics (USSR) I. A. Bulganyin decided to recall Soviet members of special forces and military advisors with excuse allegation that “they were not in a propitious environment”. Leaders of the Communist Party of Yugoslavia was accused for ignoring of Marxist-Leninist theory, overestimation of

their own achievements in build-up of socialism and their pretensions for a leading role in Balkan. Regardless of the fact that, by having denied such accusations, Tito and the leaders of CPY agreed to take action for normalization of the Soviet – Yugoslav relations, it is possible to argue that from that certain time the change of politics of the Soviet Union, and of Albania along with it, has changed toward Federative People's Republic of Yugoslavia.

Key Words: Albania, Soviet Union, Yugoslavia, Serbia, politics

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

ПОЛИТИЧКА ревија = Political review : часопис за политикологију
/ главни и одговорни уредник Драган Суботић. - Год. 1, бр. 1 (2002) - . -
Београд (Савски трг 7) : Институт за политичке студије, 2002 - (Београд :
Чигоја штампа). - 23 см.

Двапут годишње. - Наставак публикације: Политичке свеске
(Београд) = ISSN 0554-5226 = Политичка ревија
COBSIS.SR-ID 105060364

* Излажење часописа финансира Министарство науке Републике Србије

01
2009

ИНСТИТУТ
ЗА ПОЛИТИЧКЕ
СТУДИЈЕ

POLITICAL REVIEW
JOURNAL FOR POLITICAL SCIENCE
COMMUNICATION AND APPLIED POLITICS

ПОЛИТИЧКА Ревизија

ЧАСОПИС ЗА
ПОЛИТИКОЛОГИЈУ КОМУНИКОЛОГИЈУ
И ПРИМЕЊЕНУ ПОЛИТИКУ

Јасна Милошевић-Ђорђевић

КОРИШЋЕЊЕ МЕДИЈА У СРБИЈИ

Ивана Дамњановић

ПОСТОЈИ ЛИ САЈБЕРТЕРОРИЗАМ?

Радослав Гађиновић

КАКО НАПИСАТИ НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКИ РАД
ИЗ ОБЛАСТИ ПОЛИТИКОЛОГИЈЕ

Драган Суботић

ФАЗЕ ИСТРАЖИВАЊА У ПРИМЕЊЕНОЈ
МЕТОДОЛОГИЈИ

Јуриј Сергејевић Павловец

АЛБАНСКИ СИЖЕ У РАЗВИТКУ СОВЈЕТСКО-
ЈУГОСЛОВЕНСКОГ КОНФЛИКТА И КРИЗА
ЈУГОСЛОВЕНСКО-АЛБАНСКИХ ОДНОСА

ISSN 1451-4281

9 771451 428002 >